

Т.С. Яценко, О.В. Глузман, І.В. Калашник

ГЛИБИННА ПСИХОЛОГІЯ

Діагностика та корекція тенденції до психологічної смерті

УДК 159.964
ББК 88.6
Я – 92

*Гриф надано Міністерством освіти
і науки України
(лист від 12.11.2008 р. №1.4/18-Г-2333)*

Затверджено вченою радою РВНЗ “Кримський гуманітарний університет” (м. Ялта, протокол № 1 від 29.08. 2008 року)

Яценко Т. С., Глузман О. В., Калашник І. В.
Я – 92 Глибинна психологія: діагностика та корекція тенденції до психологічної смерті.
Навч. посіб. – Ялта: РВВ КГУ, 2008. – 204 с.

У посібнику розкрито сутність феномену психологічної смерті та його глибинно-психологічних витоків. Представлено аналіз категорії смерті у філософії, релігії та окреслено взаємозв'язок із такими явищами, як: аскетизм, муки, членушкодження, релігійний фанатизм, тероризм. Розкрито особливості вияву тенденції до психологічної смерті в інших тенденціях, зокрема у тенденції “повернення в утробу”, тенденції до самопокарання, ізоляції від соціуму, емоційного блокування, психічного омертвіння, суїцидальної поведінки. Глибинно-психологічний аналіз феномену психологічної смерті включає в себе порівняльний аналіз творчості митців (Сальвадора Далі, Вільяма Блейка, Вінсента Ван-Гога, Рене Магрітта та ін.), літераторів (Панаса Мирного, Валерьяна Підмогильного, Лесі Українки, Івана Франка та ін.) із психодинамічними дослідженнями. Посібник вміщує як теоретичні аспекти проблеми психологічної смерті, так і практичні розробки, що включають окремі методики глибинно-психологічного пізнання психіки суб'єкта.

Посібник “Глибинна психологія: діагностика та корекція тенденції до психологічної смерті” є інформативним для широкого кола читачів: аспірантів, які працюють у галузі глибинної психології, соціологів, психологів-практиків та всіх, хто цікавиться художньою, поетичною творчістю в її глибинно-психологічній детермінованості.

Рецензенти:

С. Д. Максименко, доктор психологічних наук, професор, академік АПН України

В. О. Моляко, доктор психологічних наук, професор, академік АПН України

При оформленні обкладинки було використано фрагмент картини З. Задемака «Маленький помічник»

ISBN 978-966-2109-17-7

ББК 88.6

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ФЕНОМЕН ПСИХОЛОГІЧНОЇ СМЕРТІ В НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ	7
1.1. Філософський підхід до феномену психологічної смерті.....	7
1.2. Взаємозв'язок релігійної віри та феномену психологічної смерті.....	11
1.3. Тривога та її зв'язок із тенденцією до психологічної смерті.....	17
1.4. Проблема психологічної смерті у психології.....	20
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЛИБИННО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ПЕРЕДУМОВ ВИНИКНЕННЯ ТЕНДЕНЦІЇ ДО ПСИХОЛОГІЧНОЇ СМЕРТІ	27
2.1. Можливості методу АСПН у дослідженні глибинно-психологічних витоків тенденції до психологічної смерті.....	27
2.2. Вплив едіпової залежності на виникнення тенденції до психологічної смерті.....	28
2.3. Взаємозв'язок тенденції до психологічної смерті з психологічними захистами.....	33
2.3.1. Порівняльний аналіз символіки психомалюнків та символіки творів зображувального мистецтва.....	40
2.3.2. Порівняльний аналіз відображення тенденції до психологічної смерті у психологічній продукції учасників групи АСПН та в українській художній літературі і народній пісні.....	47
2.4. Роль ідентифікації у виникненні тенденції до психологічної смерті	51
2.5. Взаємозв'язок тенденції до психологічної смерті з феноменом об'єктних відношень.....	56
РОЗДІЛ 3. ДІАГНОСТИКО-КОРЕКЦІЙНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЛИБИННО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ВИТОКІВ ТЕНДЕНЦІЇ ДО ПСИХОЛОГІЧНОЇ СМЕРТІ	62
3.1. Дослідження глибинно-психологічних передумов виникнення тенденції до психологічної смерті за допомогою методики "Казка про власне життя" і предметних моделей.....	62
3.2. Пізнання глибинно-психологічних детермінант тенденції до психологічної смерті засобом роботи з неавторським малюнком.....	67
3.3. Виявлення тенденції до психологічної смерті у процесі психоаналізу комплексу тематичних малюнків.....	70
3.4. Результативність проходження майбутніми психологами-практиками психокорекції за методом АСПН у контексті нівелювання тенденції до психологічної смерті.....	77
3.5. Узагальнені методичні рекомендації психологу-практику.....	80
ДОДАТКИ	83
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	194

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ТА ТЕРМІНІВ

№ з/п	Умовні позначення	Означення
Умовні скорочення		
1	АСПН	Активне соціально-психологічне навчання
2	а.к.к	Аналітико-корекційний коментар психолога
3	к-т	Комунікат (психолога, протагоніста)
4	Н., С., І. та ін.	Перша літера – ім'я протагоніста (з метою збереження анонімності)
Терміни		
5	Вимушене повторення	Закон повторення циклу збудження та спокою, що пов'язаний із вродженим прагненням повернення організму до попереднього стану (неіснування). Тенденція до повторення пережитої драми
6	Деадаптація	Нездатність суб'єкта адаптуватися до будь-яких життєвих ситуацій
7	Деструдо	Руйнування статичної структури будь-чого (ця категорія є тотожною енергії мортідо)
8	Едіпова ситуація	Ситуація, що єднала суб'єкта в дитинстві (від 2 до 5 років) із лібідними об'єктами та породжувала в нього виникнення амбівалентних почуттів
9	Комплекс неповноцінності (почуття меншовартості)	Енергетичний потенціал психічної активності, викликаний переживаннями суб'єкта в ранньому дитинстві відчуттям власної неповноцінності. У посібнику це поняття використовується як "почуття меншовартості"
10	Лібідо	Психічна енергія, яка присутня у всьому, що спрямовується до життя; статевий інстинкт, сексуальне бажання
11	Мортідо	Агресивний за своїм характером потяг до смерті, один із найсуттєвіших мотивів життя людини
12	Несвідоме	Сукупність активних психічних утворень, станів, процесів, механізмів, операцій, дій людини, які не усвідомлюються нею без застосування спеціальних методів і методик; найширша частина (система, сфера) психіки людини
13	Об'єктні відношення	Відношення людини до об'єктивного світу людей і речей, що базується на сприйнятті реальних або уявних об'єктів та можливих способів взаємодії з ними
14	Первинний лібідний об'єкт	Перша та найважливіша в житті суб'єкта людина, з якою пов'язані ніжні, чуттєві тяжіння та амбівалентні почуття
15	Психологічні захисти	Система механізмів, що спрямовані на мінімізацію негативних переживань, пов'язаних із конфліктами, які ставлять під загрозу цілісність особистості
16	Психологічна імпотенція	Внутрішня розщепленість, нездатність суб'єкта підтримувати оптимальні стосунки з оточенням, неприйняття інших та самого себе
17	Тенденція	Направляти, спрямовувати, схильність до чого-небудь, готовність до специфічного реагування
18	Тенденція до психологічної смерті	Глибинно-психологічна тенденція, що знаходить вираження в готовності до вияву енергії мортідо та породжує деструктування поведінки суб'єкта з оточуючими людьми та предметним світом

*Усередині все помертвіло,
і немає для суму межі:
бачу тіло, саме тільки тіло,
тільки тіло одне, без душі.*

*І життя з анатомкою схоже,
коли їсть суєта все до тла,
коли дивляться хижо й вороже —
бачиш тільки навколо тіла.*

*Затремтиш, ніт проступить холодний,
крижаний, наче приймеш душ —
скільки їх безнадійних ходять,
людських, так, але мертвих душ.*

*Хто убив їх? Чи все самогубці,
що конали в брехні й почуттях?
Розгубили себе, розміняли
по базарах, на службах, в шинках.*

*І нерідко я жах відчуваю,
коли правди не бачу ознак.
Хтось гаса, і кричить, і співає,
але видно одразу: мертвяк.*

В. О. Моляко,
академік АПН України

ВСТУП

Проблема життя і смерті не залишає нікого байдужим через підкореність усіх нас законам природи та всесвіту. Психоаналіз указав на взаємозв'язок тенденцій до життя та смерті і стверджував, що вони є "двома боками однієї і тієї самої медалі". Парадоксальною і загадковою залишається ситуація, за якої сама людина виводить на авансцену той бік медалі, що пов'язаний із смертю, зокрема психологічною смертю, яка надає життю людини відтінку мінорності та зумовлює відстороненість від самого життя. Існують філософські течії, які декларують пріоритетність нігілізму та аскетизму, що порушує гармонізацію особи із суспільством та її адаптованість до плінних умов середовища, в чому може надати допомогу практична психологія. Останнє актуалізує проблему вдосконалення підготовки професійних психологів до роботи в системі державних психологічних служб. Подальший розвиток фахової підготовки психологів-практиків на відповідних факультетах вищих навчальних закладів потребує покращення теоретико-методологічної та інструментально-методичної її складових. Розробку ефективних методів надання психологічної допомоги суб'єкту представлено у працях вітчизняних дослідників: О. Ф. Бондаренка, М. Й. Боришевського, Л. М. Карамушки, Г. В. Ложкіна, С. Д. Максименка, Н. Ю. Максимової, В. Г. Панка, М. І. Пірен, О. П. Саннікової, В. А. Семиченко, В. О. Татенка, Т. М. Титаренко, Н. В. Чепелєвої, Т. С. Яценко та ін.

У теорії та практиці розвитку практичної психології найбільш слабким ланцюгом є цілісне пізнання психіки в її свідомих та несвідомих виявах, що є предметом дослідження глибинної психології. Саме цей напрям науки зосереджує увагу на несвідомих тенденціях психіки, що детермінують поведінку особи. До таких феноменів відноситься й тенденція до психологічної смерті. Наукове дослідження проблеми глибинно-психологічних витоків тенденції до психологічної смерті зумовлено важливістю розуміння цього феномену для розвитку практичної психології та недостатньою його вивченістю в науковій літературі. Цей феномен знаходив відображення у працях окремих авторів, що торкалися проблем глибинної психології: С. М. Аврамченко, К. А. Бабенко, А. А. Баканова, Л. Л. Бондаревської, Ф. Є. Василюка, Є. І. Головахи, Т. В. Горобець, П. С. Гуревича, І. В. Євтушенко, О. О. Кроніка, А. Е. Мелоян, О. Г. Стасько, С. В. Чебанова, Н. В. Шавровської, С. Г. Харенка, Т. С. Яценко. Вказані науковці пов'язують досліджуване явище з блокуванням емоційної сфери суб'єкта, соціальним відчуженням, розотожненням власної уяви і реальності. Разом із тим, залишаються недостатньо вивченими глибинні детермінанти деструкції психіки особистості. Феномен психологічної смерті знаходить вираження у взаємозв'язках свідомої та несвідомої сфер психіки, що є об'єктом багаторічних досліджень Т. С. Яценко. У посібнику представлено психодинамічний напрям, який передбачає реалізацію феноменологічного підходу до цілісного пізнання психіки суб'єкта в її свідомих і несвідомих виявах та вимагає розуміння внутрішньої сутності психічних явищ. Провідним методом є активне соціально-психологічне навчання (АСПН), що передбачає групову взаємодію у відповідності з гуманістичними принципами.

Єдність теорії і практики в синтезі з різними підходами – психоаналітичним, феноменологічним, когнітивним, гуманістичним та іншими – дозволили не лише поставити проблему дослідження тенденції до психологічної смерті, що породжує дисфункції психіки, але й розкрити шляхи її діагностики і корекції. У посібнику представлено проблему оптимального розв'язання суперечності

між тенденцією до життя і тенденцією до психологічної смерті та поставлено задачу розкриття шляхів і методів упередження останньої, що є вкрай важливим у контексті професійної підготовки психолога-практика.

У посібнику розкриваються глибинно-психологічні витoki формування в суб'єкта тенденції до психологічної смерті та презентуються можливості її діагностики і корекції. Ми зробили спробу розкрити психологічні основи глибинно-психологічних детермінант тенденції до психологічної смерті. Основою для такої роботи є: положення психодинамічної теорії; ідея цілісності пізнання психіки в єдності її свідомих та несвідомих виявів у їх суперечливих тенденціях; теза про суперечливу сутність психіки та активний характер несвідомого, що специфічно ініціює дієвість суб'єкта, яка знаходить вираження у сфері спілкування, зокрема через вияви тенденції до психологічної смерті. В основу розгляду проблеми глибинно-психологічних витоків тенденції до психологічної смерті покладено припущення, що глибинно-психологічні витoki тенденції до психологічної смерті започатковуються в едіповій ситуації і мають вияв у блокуванні лібідних почуттів та амбівалентності ставлення до первинних лібідних об'єктів.

Завдання, що ставились у ході підготовки посібника, передбачали новизну постановки важливої для глибинної психології проблеми тенденції до психологічної смерті. В посібнику здійснено аналіз теоретико-методологічних джерел із проблеми дослідження явища психологічної смерті у філософії, релігії, мистецтві, художній літературі, психології та розкрито сутність цього поняття; виявлено взаємозв'язок тенденції до психологічної смерті з психологічними захистами, з урахуванням їх суб'єктивно-інтегративної функції; розкрито вплив едіпової залежності суб'єкта на розвиток у нього тенденції до психологічної смерті; презентовано вплив тенденції до психологічної смерті на ставлення суб'єкта до себе, до інших людей та до предметного світу; емпірично обґрунтовано ефективність глибинно-психологічної діагностики та корекції особи у процесі активного соціально-психологічного навчання.

Емпіричні дослідження, на яких вибудовано зміст посібника, ґрунтувалися на фрагментах стенограм роботи із студентами психологічних факультетів Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького та РВНЗ "Кримський гуманітарний університет" (м. Ялта).

У процесі підготовки посібника ми намагалися поставити в центр наукового дослідження феномен психологічної смерті та окреслити можливості його нівелювання. Нівелювання тенденції до психологічної смерті сприяє розвитку психіки через набуття суб'єктом відкритості для нового досвіду та посилення тенденцій "до людей", "до життя" на засадах розвитку соціально-перцептивного інтелекту. Ми зосередили увагу на сутності феномену психологічної смерті та його детермінованості едіповою ситуацією, а також ролі психологічних захистів у формуванні тенденції до психологічної смерті. Нам удалося встановити взаємозв'язок тенденції до психологічної смерті з процесом блокування лібідної енергії, що деструктує самосприйняття суб'єкта та його спілкування з оточуючими людьми, породжуючи відстороненість від життя (реального світу).

Практична значущість посібника полягає у розширенні інструментальних аспектів глибинного пізнання психіки суб'єкта, формулюванні висновків і рекомендацій психологам-практикам, що допоможе в оптимізації процесу взаємодії із суб'єктом та сприятиме розвитку вмінь процесуальної діагностики в єдності з психокорекцією. Теоретичні та емпіричні результати дослідження можуть доповнювати такі навчальні психолого-педагогічні дисципліни: "Психологія спілкування", "Основи психокорекції", "Метод АСПН", "Методика аналізу комплексу тематичних психомалюнків", "Практикум з групової психокорекції", "Методи роботи з психомалюнками та предметними моделями" та ін.

Висловлюємо вдячність учасникам дослідження, у яких ми багато чому навчилися. Особлива вдячність – рецензентам: директору інституту психології ім. Г. С. Костюка, академіку АПН України С. Д. Максименку та академіку АПН України В. О. Моляко за слухні настановлення та увагу до даної роботи.

ФЕНОМЕН ПСИХОЛОГІЧНОЇ СМЕРТІ В НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

У розділі висвітлено результати аналізу науково-аналітичних та літературних джерел із проблеми дослідження феномену психологічної смерті, здійснено аналіз категорії психологічної смерті у філософії, релігії, психології. Явище психологічної смерті розглядається в ракурсі його впливу на психіку суб'єкта, зокрема в контексті виникнення особистісних деструкцій (соціального відчуження, антисоціальної поведінки, суїцидальних виявів тощо). Окреслено вияви тенденції до психологічної смерті та її глибинні детермінанти, що пов'язані з травмивним досвідом дитинства (едіповою ситуацією).

1.1. Філософський підхід до феномену психологічної смерті

Феномен психологічної смерті представлено в різних наукових галузях, однією з яких є філософія. Звернення до філософського трактування явища психологічної смерті потребує розгляду концепцій смерті, що дозволить поглибити розуміння досліджуваного феномену.

Аналіз наукової літератури засвідчує, що феномен психологічної смерті у філософських поглядах не має чіткого визначення. Тому в підрозділі зроблено спробу систематизації філософських концепцій. Феномен психологічної смерті у філософській літературі знайшов відображення через певні близькі поняття, як то: потяг до смерті та омертвіння, що зумовлює статику та водночас динаміку біологічних процесів (Л. Бюхнер (див.: [66]), Г. Ф. Гегель (див.: [94; 163]), Демокрит (див.: [119]), Т. Лукрецій (див.: [106]), Ж. О. Ламетрі [103], Ф. Ніцше [132], Л. Фейєрбах [200]); смерть як початок життя (А. Лансберг [105], Р. Моуді [63], Л. А. Сенека [169; 170], Л. Уотсон [196], Ч. Файє [105]; душевні страждання, муки (А. Августин (див.: [184]), Л. П. Карсавін [88], С. К'еркегор [101]), Епікур (див.: [44]); смерть як зло, що зумовлює внутрішню деструктивність (А. Августин (див.: [184]), І. Кант (див.: [59]); страх смерті як поштовх до душевного омертвіння (М. Хайдеггер [222], Д. Юм [247], Е. Шопенгауер (див.: [153]); самогубство як крайній вияв внутрішньої дисгармонії (Арістотель [5], М. О. Бердяєв [19; 20], М. Монтень [125], К. Ясперс [257]).

У філософських концепціях категорія смерті окреслюється: як природний процес, невід'ємний від життя; як порятунок від безнадії, беззмістовності життя; як реакція на внутрішню трагедію й уособлення страждань. Страх смерті тлумачиться філософами як такий, що породжує страждання, відчуття безперспективності життя, самотності, крайнім вираженням чого є самогубство.

У працях Л. Бюхнера (див.: [66]), Л. Фейєрбаха [199], Ж. О. Ламетрі [103] феномен психологічної смерті представлено через потяги до смерті, інерції, які є вродженими потребами організму людини. Згідно з позиціями дослідників, суб'єкту властивий потяг до смерті та омертвіння, що знаходить відображення в неможливості відчувати себе щасливим, в інертності почуттів, думок, дій. Окреслимо позицію Л. Фейєрбаха, який твердить: "Людина не здатна відчувати щастя, радість, навіть якщо б вона жила вічно, тому що... завжди дивиться на минуле як на щось утрачене, а на себе саму – як на ефемерне, одноденне створіння" [199, с. 157]. Неможливість відчувати щастя, радіти життю пояснюється філософом через неусвідомлене прагнення суб'єкта до інерції: "Людині іманентно, як і матерії, загалом властиве прагнення до інерції як інертне збереження думок та уявлень" [199, с. 157]. Така інертність, статика життя характерні для психологічного омертвіння. Згідно з твердженням Ж. О. Ламетрі, життя та смерть тісно переплетені між собою. Початок одного зумовлює кінець іншого (народження та смерть). Дослідник твердить, що між ними немає різкого переходу, оскільки "інтервал між життям та смертю – крапка, адже життя може обірватися з багатьох причин... так, у природі речей смерть дорівнює нулю" [103, с. 152]. Смерть є зупинкою, для якої характерна статика, незмінність процесу, відсутність активності, стабільність, бездіяльність, заціпеніння. Л. Бюхнер пише, що такі стани є природними. Він наголошує, що потягу до смерті притаманна динамічність та, водночас, статичність: "... усе живе народжується та помирає, і жодне створіння не є винятком із цього правила; смерть – єдине, на що ми можемо розраховувати, це кінець будь-якого індивідуального буття" [66, с. 432]. Суб'єкт приречений на смерть через біологічну зумовленість, перетворення динаміки внутрішніх процесів на статику. Такі процеси можуть бути властиві явищу психологічної смерті, адже індивід утрачає цікавість до зовнішнього світу, відчуває себе самотнім, покинутим, він спроможний знищити себе, перетворивши динаміку життя на статику.

Смерть як перетворення всього живого на омертвіле описується в концепціях Геракліта (див.: [44]), Демокріта (див.: [119]), Т. Лукреція (див.: [106]), Ф. Ніцше [132] та ін. Смерть, за Гераклітом, набуває динаміки за допомогою поглинання життєвої енергії, тому вона є елементом процесу життя. Така динаміка відбувається за рахунок взаємодії енергії життя та смерті: "Вогонь живе смертю землі, повітря живе смертю вогню; вода живе смертю повітря, земля – води. Із смерті води народжується повітря, із смерті повітря – вогонь, і навпаки... Ми живемо їхньою смертю, а вони – нашою" (цит. за:

[44, с. 139]). Колооберт природних процесів властивий усьому живому, тому життя та омертвіння певною мірою присутні в єстві суб'єкта. Геракліт зазначає: "... одне й те ж саме в нас живе та мертво, безсонне та спляче, молоде та старе" (цит. за: [44, с. 139]). Життя та смерть є двома протилежностями, що нерозривно поєднані та зумовлюють дію одна одною, тому омертвіння та потяг до життя діють водночас. Погляд на смерть як каталізатор життя окреслено в роботах Ф. Ніцше. Так, смерть є не аморфною істотою, а виступає каталізатором дії та життя загалом. Будь-яка динаміка життя перетворюється на щось стабільне й омертвіле, що є природним і незмінним біологічним процесом. Філософ наголошує на тому, що суб'єкт розуміє сутність динаміки смерті через відчуття плинності, скінченності свого існування: "... вони (люди) відчувають, як крокує за ними їхня тінь, їхній темний супутник" [132, с. 84]. Розуміння суб'єктом власної смертності вносить у його життя динаміку та водночас омертвіння через відчуття даремності життя. Подібного розуміння смерті дотримувались Демокріт та Т. Лукрецій. Демокріт твердив, що смерть є розкладом атомів, які дають життя та водночас зумовлюють руйнування душі і тіла (див.: [119]). Людина після смерті і до народження є нічим – наголошував Т. Лукрецій, – тому хаос у побудові тіла, втрата зв'язку між духом та матерією, зникнення здатності відчувати є характерними для процесу помирання (див.: [106]). Резюмуючи викладене вище, зазначимо, що психологічна смерть описується філософами через певні характеристики, серед яких – уроджений потяг до життя та омертвіння. Такому потягу властиві інертність, статичність, відсутність активності та водночас динаміка перетворення живого на омертвіле і навпаки. Увага дослідників акцентується на тому, що потяг до життя та смерті діє як єдине ціле та зумовлює колооберт життя у всесвіті. Тобто смерть трактується як зникнення свідомості назавжди, що є тотожним смерті психіки.

Феномен психологічної смерті у філософських концепціях Г. Ф. Гегеля (див.: [94]), Л. П. Карсавіна [88], С. К'еркегора [101], Б. Паскаля (див.: [95]), Епікура [44], Е. Шопенгауера (див.: [153]) представлено через поняття смерті як уособлення зла. У дослідженнях указується, що доля людини визначається волею бога. Це породжує страх суб'єкта перед стражданнями, якими супроводжується процес помирання. Знання людини про скінченність життя втихомирює життєві порухи, змушує смиренно чекати жажливої смерті. Суб'єкт приречений покладатися на бога та очікувати звільнення від мук, дотримуючись девізу: "Memento mori" (пам'ятай про смерть, чекай на неї спокійно та терпляче перенось удари долі). А. Августин, С. К'еркегор, Б. Паскаль дотримувались позиції, що страждання є необхідним компонентом життя людини на шляху до помирання. Згідно з баченням Б. Паскаля, страждання є необхідним шляхом до смерті і результатом тривоги, нудьги, відчуття внутрішньої трагедії. Автор зазначає, що все це знижує потяг до життя, перетворюючи суб'єкта на безжиттєву оболонку [95]. Страждаючи, суб'єкт може капсулюватись у своєму внутрішньому світі, в нього можуть з'являтися відчуття непотрібності життя, розчарованості в реальному світі, виникати суїцидальні порухи. Подібні вияви характерні і для феномену психологічної смерті, адже, переживаючи удари долі, людина часто відчуває, що вона не керує власним життям. С. К'еркегор твердить, що людина – "лише нитка, вплетена в загальну тканину життя... життя є буття до смерті" [101, с. 40]. Тому сприйняття життя як перспективи смерті може зумовлювати "внутрішній розкол", якому властива амбівалентність почуттів: бажання жити та водночас відчуття безперспективності, непотрібності життя. За переконанням Г. Ф. Гегеля, необхідною умовою відчуття повноти життя є його "ціна" – смерть (див.: [94; 146]). Тільки в ситуації ризику для життя людина розуміє мету власного існування, адже перепоною на шляху фізичної смерті є страх смерті душі – психологічного омертвіння. Епікур підкреслює, що розуміння людиною власної смертності породжує в неї страх зникнення здатності відчувати. У зв'язку з цим філософ пише: "Все гарне та погане полягає в почуттях, а смерть – це позбавлення почуттів" (цит. за: [44, с. 144]), що є тотожним психологічному омертвінню. Суб'єкт визначає цінність життя мірою страждання. Існування людини, сповнене стражданнями в результаті постійної боротьби за життя, яке не має сенсу, оскільки його кінцем є смерть – таке бачення зустрічаємо в роботах Е. Шопенгауера (див.: [153]). Страждання, за Е. Шопенгауером, має всеохоплюючий характер, зумовлює посмертне буття і водночас є невід'ємною частиною життя та смерті, воно виступає своєрідним омертвінням, яке екстраполюється на весь світ загалом. Подібних поглядів дотримувався Л. П. Карсавін, який відзначав, що страждання характерні не тільки для індивідуального "Я", а й для світу загалом. Дослідник твердив: "Смерть тісно пов'язана із стражданнями, оскільки "Я" індивіда переживає постійну смерть у нескінченній смерті світу. Звільнитися від страждань за допомогою бога неможливо, адже він сам є їх уособленням" (цит. за: [88, с. 279]). Душевні страждання омертвляють суб'єкта: він не в змозі ні відчувати любов до оточення, ні виявляти емпатію, він зневірюється та втрачає віру в бога. Відбувається знецінення життя, а смерть видається щастям, оскільки вона припиняє страждання. Д. С. Мережковський указує, що "бог помер у людстві, але, разом із тим, і в окремій людині, тому найважливішими феноменами життя людини є любов та смерть, оскільки смерть знищує індивідуальність та любов – єдиний для людини сенс життя" (цит. за: [163, с. 122]). Так, смерть передбачає зникнення чуттєвого аспекту, а відтак і сенсу життя людини. Таким чином,

проблема психологічної смерті представлена філософами через страждання, чуттєве омертвіння, які пов'язані з передчуттям фізичної смерті. Емоційному омертвінню передують відчуття безперспективності життя, страху перед помиранням та неминучістю страждань. З викладеного вище витікає, що переживання страждань спричиняють омертвіння чуттєвої сфери та підштовхують організм до смерті.

На взаємозв'язку феномену смерті зі злом як уродженим, незмінним явищем, що зумовлює внутрішню деструктивність, наголошували А. Августин (див.: [184]) та І. Кант (див.: [59]). У філософському словнику категорію "зло" представлено через різні форми деструктивності, яка виявляється у "ворожості, байдужості до оточення, невігластві, гріховності, розбещеності, користолюбстві" [134, с. 228]. Зло являє собою внутрішню сутність суб'єкта, яка спрямовує його до самознищення та знищення оточення. Окреслимо позицію А. Августина, який стверджує, що істина і брехня, добро і зло, життя і смерть є антиномічними поняттями. Мета людського існування, за автором, полягає в подоланні скінченності життя, пошуку шляху вічності, який позбавляє людину від страждань та зла. Смерть, згідно з переконаннями філософа, починається з усвідомлення суб'єктом сенсу смерті іншої особи (див.: [184]). Тоді смерть видається злом, що спричиняє страждання живого організму, підкреслюючи приреченість існування. Індивід пояснює страждання і смерть злом та божою волею, що знижує тривожність перед страхом власного неіснування – фактично людина психологічно омертвляє власні почуття.

Ідею смерті як початку життя відображено у філософських концепціях потойбічного існування. Смерть трактується як та, що стоїть за межами зла, вона є формою життя. Такої позиції дотримувалися Сенека [169; 170], Р. Моуді [63]. Смерть, як зауважував Сенека, є не знищенням життя, а його трансформацією, тобто зворотним процесом і моментом колооберту речей у світі. Філософ указав, що існує післясмертне буття, яке являє собою темне підземелля (пекло) та просторі лани (рай) [169, с. 230]. Душа не знищується, а піддається трансформації – зникає саме життя, його сутність. Сенека твердив: "Відвоюй себе для себе самого, не витрачай марно часу, ми все одно помираємо в житті, з кожним часом ми скорочуємо свій життєвий шлях... Людина сприймає смерть як те, що має статися, але не думає про неї як таку, що вже частково настала, – це наше минуле, яке вже неможливо повернути, ми народжуємося приреченими на смерть" [170, с. 33]. Указане вище засвідчує, що віра в потойбічний світ знижує в особі напругу, пов'язану із страхом фізичної смерті, а разом із тим, і смерті душі, оскільки по той бік життя душа існує вічно. Р. Моуді наголошував, що згадки про фізичну смерть можуть психологічно наближати людину до відчуття скінченності життя, наштовхувати її на думку про власну смерть. Філософ підкреслював, що "коли ми говоримо про смерть, то мусимо зважати на соціальні табу, оскільки смерть лежить поза нашим свідомим досвідом" [63, с. 13]. Смерть, як стверджують А. Лансберг [105], Л. Уотсон [196] та Ч. Файе [105], є зникненням назавжди нашої свідомості, але не душі, адже частина людського ества продовжує жити в позаземному світі. Дослідники переконані, що наукове дослідження самої природи перетворень лежить за межами наших можливостей. Смерть не перетворює життя на очікування страждань і не забирає насолоду – вона є природним процесом трансформації життя. Концепція потойбічного існування допомагає розглянути феномен психологічної смерті через таку характеристику, як омертвіння реальності, адже суб'єкт, очікуючи щастя по той бік життя, не живе реальним життям, а перебуває в очікуванні небесної благодаті. Фактично потойбічне життя виступає порятунком від страху смерті та страждань.

Епікур (див.: [44]), М. Хайдеггер [222], Д. Юм [247] пов'язують із страхом смерті такі явища, як душевні страждання, втрату насолоди і радості життя. Страх смерті заважає об'єктивному сприйняттю реальності: суб'єкт ніби знаходиться у власному світі, сповненому жаху, з відчуттям швидкоплинності життя та очікуванням смерті. Д. Юм наголошує, що страх смерті омертвляє суб'єкта, оскільки ламає його волю: "Настільки великий наш страх перед смертю, що коли вона являється в іншій формі, аніж у тій, з якою людина намагається примирити свою уяву, то смерть набуває відтінків жаху та переборює слабку волю. Але коли до цього природного страху приєднується загроза марновірства, то не дивно, що люди не керують власним життям, вони втрачають багато насолод та задоволень" [247, с. 55]. Отже, смерть уявляється автором як така, що знищує радість життя людини, породжує відчуття безперспективності життя. У контексті подолання страху смерті Епікур пропонував людині в процесі життя привчати себе до думки, що смерть не має до неї ніякого відношення. Філософ пояснював це так: "Коли ми існуємо, смерть ще не є наявною, а коли смерть присутня, тоді ми не існуємо" (цит. за: [44, с. 144]). Тотожне розуміння виникнення страху смерті зустрічаємо в М. Хайдеггера, який наголошує, що в основі кожного страху лежить страх смерті. Звільнення від такого страху є "погляд в обличчя смерті", що дозволить людині вийти із сфери побутовості та звернутися до самої себе. Дослідник твердить: "Смерть – єдина можливість для людини позбавлення від страждань, оскільки вона не має вибору через біологічну зумовленість. Тому усвідомлення власного кінця присутнє в кожному моменті людського життя ще до біологічної смерті" [222, с. 8], що психологічно омертвляє суб'єкта. Відчуття смертності зумовлює відмову від

насолод, бажань та потреб, що є характерним для психологічного омертвіння. Індивід живе очікуванням смерті, знецінюючи реальність, а разом із тим, і самого себе. Страх смерті деструктує емоційний стан, "паралізуючи" чуттєву сферу суб'єкта. Особа не в змозі радіти життю, відчувати задоволення – вона знаходиться в очікуванні загрози, яка може забрати життя. Емпіричний матеріал засвідчує взаємозв'язок страху смерті з психологічним омертвінням. Зокрема, цей аспект презентовано у психомалюнках: "Моє неіснування", "Мій страх", "Самотність" (додаток А. 3, рис. 3.10 – 3.18; 3.32 – 3.39). Звертає на себе увагу те, що аналізанди зображують себе маленькими істотками, які ховаються за предметами (деревами, щитами), або такими, що перетворюються на чудовиськ, вампірів (додаток А. 3, рис. 3.31, 3.33, 3.34, 3.36). Здійснений нами аналіз емпіричного матеріалу дозволяє стверджувати, що страх смерті пов'язаний із феноменом психологічної смерті. Суб'єкт, який перебуває у стані занепокоєння, не в змозі адекватно відображати реальність, у нього підвищується тривожність, агресивність, актуалізуються депресивні стани, життя видається йому похмурим, буденним, небезпечним.

Страх смерті, страждання, відчуття безперспективності життя, його беззмістовність можуть бути поштовхом до суїцидального акту. Суїцид як порятунок від безнадії, слабкості та страху смерті представлено у філософських концепціях Арістотеля [5; 181], М. О. Бердяєва [19; 20], М. Монтеня [125], К. Ясперса [257]. Арістотель твердить, що самогубство є виявом боязливості навіть тоді, коли воно рятує від бідності, кохання чи хвороби. Згідно з концепцією філософа, коли тіло позбавляється форми, воно помирає, оскільки "життя пов'язане з активною формою, яка започатковує пасивну (мертву) природу матерії" [5, с. 35]. Окреслимо позицію М. Монтеня, який розглядає самогубство через втрату людиною власної тотожності. Автор характеризує його як незрозумілий потяг до смерті. Філософ зазначає: "Існують люди, які всім єством прагнуть до смерті, це в них неначе пристрасть" [125, с. 45], тому "тисячі тварин, людей помирають раніше, аніж відчують наближення смерті" [125, с. 47]. Такі люди помирають психологічно, тому передчуття смерті і страху перед нею є поштовхом до передчасного помирання. Їхнє життя сповнюється тривогою, з'являються відчуття самотності, безперспективності існування, та водночас відчуття незавершеності життя, що загострює внутрішній конфлікт. М. Монтень наголошує, що життя та смерть тісно пов'язані між собою: "Перебуваючи в житті, ви перебуваєте у смерті, смерть відчепиться від вас не раніше, ніж ви покинете життя" [125, с. 77]. М. Монтень пише: "Чому ви боїтеся свого останнього дня? Він наближує вас до смерті не більше, ніж будь-який інший день вашого життя. Не останній крок створює втому – він лише знаходить її" [125, с. 79]. Життя, за переконанням філософа, – це постійне хвилювання і подолання себе та природи. Смерть може прийти до живої людини, тобто вона житиме, але "живою смертю", оскільки перестане бажати більшого, ніж має. Людина, що пасивно підкоряється плинності життя, стає, за М. Монтенем, "рослинною істотою". Душевний біль, страх перед смертю пояснюють самогубство, яке є волевиявленням людини, – це є природним потягом [125]. К. Ясперс зауважує, що самогубство є унікальним явищем, яке підкреслює індивідуальність людської долі, воно забезпечує звільнення від смутку, бездіяльності, розчарованості життям [257]. Знання про можливість смерті підштовхують суб'єкта до вирішення внутрішньої дисгармонії через самогубство: "Самогубство – єдиний вчинок, що звільняє нас від подальшої активності. Смерть – це подія, яка приходить сама, її не кличуть. Тільки після того, як людина дізнається про смерть, вона здатна на самогубство" [185, с. 174]. Розуміння власної смертності як можливості позбавлення від страждань підштовхує суб'єкта до самогубства. Суїцид є виявом відчуття безнадії, безперспективності, страху смерті, а також крайнім вираженням психологічного омертвіння. Подібної позиції дотримується М. О. Бердяєв, який твердить: "Самогубство – це вияв стану душі: коли чорні хвилі заливають душу та втрачається промінь надії... Самогубство може набувати вигляду (внутрішньої психологічної) сили. Нелегко покінчити із собою, для цього потрібна неабияка сила. Але в дійсності самогубство не є виявом сили людської особистості, воно коїться нелюдськими зусиллями" [20, с. 101]. Отже, самогубець утрачає надію, а смерть видається йому єдиним звільненням від душевного болю. Тому суїцид не виправдано ототожнюють із психологічною силою. Розчарування життям відбувається поступово, через вимоги, обмеження соціуму, які видаються індивіду непосильними, а життя сприймається ним як арена боротьби за існування. Така боротьба призводить до виникнення в суб'єкта відчуття слабкості та нікчемності, в результаті чого життя втрачає перспективу. Все це може бути поштовхом до самогубства.

Аналіз філософського підходу до заявленої проблеми дозволив визначити характеристики явища суїциду і феномену психологічної смерті, а саме: почуття безнадії, безвиході, розчарованості життям, розуміння беззмістовності існування. Фізичному омертвінню може передувати психологічне, яке виражається у відчутті "глухого кута життя", почуттях непотрібності, психологічної самотності, розчарованості, відчаю. Аналіз наукової літератури дозволяє стверджувати, що явище психологічної смерті у філософських концепціях представлено через такі ознаки: неможливість відчувати щастя, насолоду, любов, омертвіння почуттів, думок, внутрішнє зло (ворожість, гріховність, байдужість), зневіра, втрата інтересу до зовнішнього світу та життя, втрата самоідентичності, відчуття самотності,

покинутості, нудьги, розчарованості, відчаю, страху смерті, омертвіння свідомості, смерть душі, страждання, внутрішній розкол душі, зверненість до минулого, бездіяльність, інертність, статичність.

Таким чином, у філософських концепціях феномен психологічної смерті пов'язується із потягами до життя та смерті, яким властиві статичність, інертність процесів, поглинання життєвої енергії для набування динаміки біологічних процесів. Також можемо констатувати взаємозв'язок явища психологічної смерті з вірою в потойбічне життя, яка є порятунком від страху смерті, страждань, психологічного омертвіння. Отже, філософський підхід до феномену психологічної смерті дозволив окреслити його ознаки та встановити взаємозв'язки з окремими філософськими поняттями.

1.2. Взаємозв'язок релігійної віри та феномену психологічної смерті

Дослідження феномену психологічної смерті потребує його розгляду у взаємозв'язку з релігійною вірою, у якій інтегративно представлені тенденції до життя та смерті. Релігія як віра в потойбічне життя, реінкарнацію та надприродне є виявом страху перед стражданнями, муками та смертю.

Позначене вище потребує чіткого визначення поняття "тенденція". У словниках цей термін окреслюється як "психічний стан людини, який визначає спрямованість і вибірковість її мислення" [149, с. 354]; "напрямок розвитку явища або процесу; форма вияву законів, які не мають іншої реальності, окрім як у наближенні, в тенденції" [98, с. 242]. Стверджується, що в одному і тому самому явищі можуть міститися різні і навіть протилежно спрямовані тенденції. Останнє є важливим у контексті пізнання тенденції до психологічної смерті, зокрема її зв'язку з тенденцією до життя (оживлення).

У науковій літературі феномен релігійної віри представлено через: страх смерті як основу віри (Б. Спіноза [178], Л. Фейєрбах [199], З. Фрейд [215; 270]); переживання страждань як звільнення від страху смерті (С. Гроф [52; 53], К. Менінгер [121], Дж. Фрезер [204], К. Г. Юнг [248 – 252]; релігійний фанатизм як відданість богу (А. В. Губенко [54], Д. В. Ольшанський [137], М. М. Решетников [162]); заміщення внутрішньої трагедії відчуттям щастя, ейфорії (Б. Бакулін [9], П. Б. Ганнушкін [47], А. Ребер [159], В. П. Москалець [127] М. І. Пірен [143; 144]); віру як втрату індивідуальності (Л. Е. Балашов [10], М. О. Бердяєв [19; 20], О. Кернберг [90; 91], К. Ламонт [104], В. Райх [156], Е. Фромм [220]).

У психологічному словнику релігія визначається як "форма суспільної свідомості та індивідуального світогляду, що ґрунтується на вірі в існування надприродного світлого початку, яке створило матеріальний світ і може волонтаристично втручатися у перебіг подій у ньому, в його закономірності та причинно-наслідкові зв'язки" [29, с. 71]. Релігія – це внутрішнє відчуття суб'єкта, для якого є характерною глибока непохитна віра у вищу силу, що керує його долею. Така сила має абсолютну владу над віруючим, вимагає від нього поклоніння та беззаперечної слухняності, покірності, адже гріховність карається пекельними стражданнями та смертю. Беззаперечне поклоніння божеству звільняє віруючого від почуття гріховності, страху смерті, що дає відчуття спокою та захищеності.

На взаємозв'язок релігійності суб'єкта із страхом смерті вказували М. О. Бердяєв [19; 20], Б. Спіноза [178], Л. Фейєрбах [199], З. Фрейд [207; 215]. Страх смерті є базовим у психіці суб'єкта, він породжує тривожність, відчуття безмістовності існування, пасивності. Порятунком від таких гнітючих почуттів виступає віра в божество та вічне життя. Страх смерті має глибинні витoki, які не усвідомлюються суб'єктом та знаходять вияв у його схильності до віри в надприродне, поклонінні божеству, рабській залежності від об'єкта поклоніння, що зумовлює психологічне омертвіння. З. Фрейд твердив, що для релігійної віри є характерним страх смерті, який виник як реакція прадавньої людини на смерть рідних. Страх смерті, за переконанням дослідника, не тільки спричинив виникнення віри в душу, безсмертя та богів, а й зумовив амбівалентне ставлення до померлих. Така амбівалентність знайшла вияв у тотемізмі, де водночас поєднуються любов та ненависть, бажання увічнити та принести в жертву об'єкт поклоніння. Таку інтеграцію любові та ненависті З. Фрейд пояснював через феномен едіпового комплексу. Автор писав: "Брати-вигнанці об'єдналися, вбили та з'їли батька, що поклало кінець батьківській орді. Упродовж років почуття ненависті до батька зникло, натомість з'явилася туга за ним, що знайшла вираження у створенні образу богів" [207, с. 164]. В образі бога поєднано любов та ненависть, тому З. Фрейд стверджував: "Бог є ніким іншим, як ідеалізованим батьком, і як тільки авторитет батька нівелюється, люди втрачають віру" [215, с. 266]. Образ бога є "підміною" люблячого, турботливого батька, що створює для віруючого ілюзію захищеності. Божество виступає замішувачим, компенсаторним об'єктом лібідних потягів та бажань суб'єкта, віра є своєрідною сублімацією заблокованої любові. Релігії властиве нав'язливе почуття провини, гріховності та водночас агресії і ненависті [108; 127; 193]. Б. Спіноза зауважує, що суб'єкту притаманне коливання між надією на життя, сповнене радістю, та страхом його втратити – це

пояснює схильність суб'єкта вірити будь-чому. Такий страх підтримує та зберігає марновірство, а тим самим і віру в бога [178]. Переживаючи страждання, суб'єкт не втрачає віри у краще майбутнє, він сприймає це як випробування, яке зміцнює, що є характерним для тенденції до психологічної смерті. Така віра виражається в релігійності, яка породжує омертвіння реальності, адже суб'єкт живе ілюзією "божого всемогутності". Тенденції до життя та смерті діють водночас: рятуючись від страху смерті, віруючий омертвляє реальність, покладаючись на віру в надприродне. Близької позиції дотримується Л. Фейербах. Автор зазначає, що страх смерті відіграє провідну роль у виникненні релігії і є найбільш розповсюдженим почуттям, яке виражає залежність людини від оточення [199]. Схильність до віри в надприродне та обожнювання божества є лібідними виявами, що супроводжуються одночасною дією тенденції до омертвіння. Остання виявляється в залежності від вищої істоти, покірності, відчутті провини, гріховності. В. Дейм твердить, що страх смерті є "черв'яком" у серці суб'єкта, він знищує відчуття щастя. Ніхто не вільний від страху смерті, він завжди внутрішньо притаманий індивідові (див.: [92]). Страх смерті порівнюється з паразитом, дія якого спрямована на знищення чуттєвості, адже він роз'їдає серце зсередини, тобто "омертвляє душу". Релігійність суб'єкта тісно пов'язана із страхом смерті, а віра в потойбічний світ виступає засобом звільнення від тривожності перед небуттям. Тому віра породжує впевненість у власному безсмерті та зводить проблему смертності суб'єкта нанівець, виконуючи функцію "оживлення". Відповідно до позначеного вище, феномен віри вимагає акцентування уваги на існуванні двох суперечностей: прагненні організму до життя та водночас – до смерті, які зінтегровані в релігійності.

Така інтегративна функція спостерігається в ритуалах, молитвах, де віруючий, за твердженням С. Грофа [52; 53], Дж. Фрезера [204], намагається втрутитися у хід власного життя, а відтак і історії. Дж. Фрезер зазначає, що багатьом культурам примітивних народів притаманне ритуальне самокатування як звільнення від страху смерті. Дотримуючись виконання ритуалів, віруючий "обереігає" себе від хвороб, смерті та "забезпечує райське життя" померлим родичам. Автор дослідив, що багатьом туземним культурам притаманне уявлення, що від смерті можна "сховатися", але для цього необхідно здійснювати ритуали жертвопринесення богам або мертвим, які гніваються. Такі ритуали вимагають кровопролиття, проходження через тортури, що позбавляє від страху смерті. Для ритуальних обрядів характерні стереотипізація та механічність дій. Так, бажаючи оточенню хвороб, смерті, туземець може встромлювати цвяхи, спалювати зображення ворога, вважаючи, що навіть на нього прокляття [204]. Віруючий символічно омертвляє ворога, що знижує тривогу та страх перед смертю. З метою забезпечення прихильності померлих родичів віруючий приносить у жертву тварин чи завдає собі фізичних ушкоджень, тим самим відволікаючи нещастя та гнів померлих [226; 204]. Установлюючи "зв'язок із померлим" через виконання ритуалу чи жертвопринесення, суб'єкт знімає із себе відчуття провини, гріховності, а відтак і знижує страх за власне життя. С. Гроф твердить, що проблема життя та смерті відображається в ритуальних жертвопринесеннях через тортури, душевні страждання, які викликають "глибокі переживання смерті, що призводить не тільки до відчуття скінченності фізичного існування, а й до розуміння вічної духовної сутності людської свідомості" [52, с. 16]. Таке символічне омертвіння дозволяє здійснити підготовку до фізичної смерті як трансформації душі, адже віруючий символічно помирає.

У результаті участі в обрядах, що передбачають відродження через процес помирання, суб'єкт, перш за все, "помирає" як носій чуттєвості (страху перед смертю) та "народжується" з готовністю померти будь-якої хвилини, адже він упевнений в існуванні потойбічного, кращого життя – він омертвляється психологічно. Індивід живе вірою в потойбічний світ, а реальність сприймається ним як перебування до смерті, що є бажаною та очікуваною.

Віра в небесний рай, де відбувається зустріч із померлими родичами, поклоніння богам як очищення від гріховності є неусвідомленими виявами страху смерті. Шляхом відступу від реальності віруючий звільняється від страху смерті, душевного болю та страждань. Таке звільнення є ілюзорним, адже страх смерті не зникає, він трансформується у віру в потойбічне існування, а дотримання обмежень та здійснення ритуалів і обрядів виступають запорукою душевного спокою суб'єкта. Отже, у віруваннях в потойбічне життя, реінкарнацію, ритуальних діях, які передбачають "відродження через смерть" представлено маскування тенденції смерті життям. Останнє підтверджує емпіричний матеріал (додаток А. 3, рис. 3.5 – 3.7), де протагоністи зазначають, що віра в божественне дозволяє позбавитися від земних страждань. Протагоністи зображують себе через сюжети поклоніння божеству (додаток А. 3, рис. 3.5) або на місці самого божества як вияв вищої міри відданості йому. Єднання з богом дозволяє індивіду "відірватися" від обтяжливої реальності, що є ознакою психологічної смерті.

Рис. 1.1. Дорога мого життя

Для прикладу наведемо фрагмент стенограми психоаналізу малюнків протагоніста Р¹, у якій представлено вираження тенденції до психологічної смерті в релігійній вірі.

Фрагмент стенограми психоаналізу малюнків протагоніста Р.

П.: На малюнку (рис. 1.1) зображено схили, шляхи, що ведуть у різні боки. На дорозі вашого життя багато колючок, перепон?

Р.: Так, мені здається, що таким було моє життя.

П.: Як ви долали такі перепони?

Р.: Я кололася колючками, ранила собі ноги, перестрибувала, обходила їх.

П.: Яким чином на дорозі життя з'явилося стільки колючок?

Р.: Через соціум. І взагалі, так склалося моє життя: з дитинства доводилось обходити колючки.

П.: Так у вашому житті триває і зараз чи так було тільки в дитинстві?

Р.: **1** Зараз – ні. Не знаю, чому так намалювалося.

П.: **1** Звертає на себе увагу те, що такі колючки зображено тільки на вашій дорозі життя. Далі їх немає?

Р.: **1** Колючки є, але їх не видно, вони сховані за квіточками, деревцями. На моїй дорозі життя колючки найбільш гострі, вони оголилися, адже я докладаю зусилля для того, щоб їх долати. На інших дорогах начебто їх і немає.

П.: **1** Що б ви сказали колючкам? Можливо, якась чарівне слово, щоб вони зникли?

Р.: **1** Я б подякувала, що вони мені дали життєвий досвід. Я б їм сказала: "Добре, що на вас, колючки, наступала, завтра вже цього не зроблю. Мені вже не так боляче, як було вчора, адже шкіра на ногах огрубіла. Ти, колючка, мені вже не потрібна, щоб пізнавати життя, – я тебе обійду".

П.: Кого ви зобразили в кінці дороги вашого життя?

Р.: Це янгол і двері у краще життя.

П.: Вас туди манить янгол?

Р.: Ні, він зустрічає, стоїть на вході до раю.

П.: Ваша дорога спрямована до бога?

Р.: Так, до світлого, чистого, небесного.

П.: Де на цій дорозі знаходитеся ви?

Р.: Я піднялась над колючками і йду до янгола.

П.: Ви навчилися літати?

Р.: Так.

П.: Ви спільні з янголом: обидва літаєте, у вас є крила, і в нього теж вони є. Якщо ви літаєте, то чому одразу не можете долетіти до цього світлого?

Р.: Я вже скоро долечу до раю – жити залишилось небагато.

П.: **2** Що відбудеться, коли ви долетите до раю?

¹ Примітки:

Для збереження анонімності ім'я протагоніста позначається однією літерою.

Р.: 2 Там не буде ні колючок, ні каміння, ні зла, ні смерті, ні плачу, ні крику, ні хвороби. Так каже Святе писання, і я в це вірю.

П.: 2 На малюнку зображено тин. Що він означає?

Р.: 3 Це зображено крутий підйом. Щоб дійти до Божого храму, до вічного, потрібно триматися за перила. Шлях до храму тернистий та кам'янистий, ним важко йти. Але потім добре, коли пройдеш усі ці колючки та випробування.

П.: 3 Судячи з того, що ви говорите, ви не боїтеся ні колючок, ні каменів?

Р.: 3 Так, не боюся, але розумію, що без них не буває. Вони трапляються в житті і тим додають мені сили до перемоги.

П.: 3 Ваші рідні йдуть з вами цією тернистою дорогою?

Р.: 3 Ні.

П.: Це ваше внутрішнє відчуття?

Р.: Я на цій дорозі разом із своєю сім'єю: чоловіком та дітьми.

П.: Орієнтація на янгола не заважає вам у соціальній реалізації?

Р.: Ні, все це єднається. Я працюю психологом-волонтером.

П.: У вашій роботі є елементи самопожертви?

Р.: Так, у цьому – сутність мого життя.

П.: На голові в лебідки – корона (рис. 1.2). Лілії є уособленням її чистоти. Що ви хотіли передати цим малюнком?

Р.: Задоволеність, внутрішній спокій – це є рай.

П.: Чи є інший лебідь (теж коронований), який міг би бути парюю для цієї лебідки?

Р.: Мій чоловік, коли його емоційний стан співпадає з моїм.

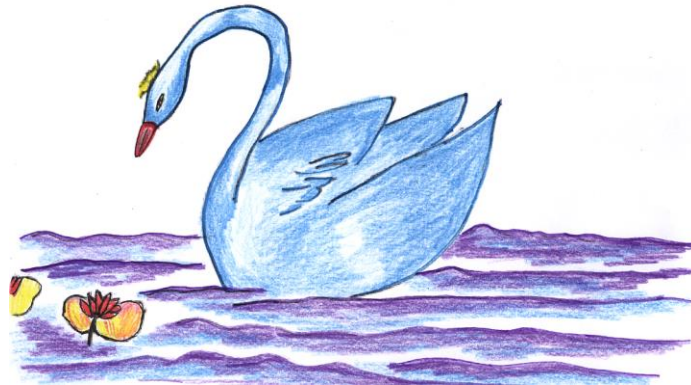

Рис. 1.2. Мій звичайний емоційний стан

П.: Лебідь буде білий чи чорний?

Р.: Білий.

П.: Цей лебідь з короною вирізняється з-поміж інших лебедів?

Р.: Так, трішки.

П.: 4 Як такий постійний емоційний стан узгоджується з тернистою дорогою життя (див. рис. 1.1)? Можна думати, що "я на тернистій дорозі, а в моїй душі – такий спокійний емоційний стан"?

Р.: 4 Так, я вірю в Бога. Завдяки вірі в мене зберігається такий емоційний стан, навіть коли під ногами – терни.

П.: 4 Ви самі можете створювати такий емоційний стан?

Р.: 4 Ні, сама я не можу нічого, тільки за допомогою Бога.

П.: Ваші слова свідчать про певне блокування вашого потенціалу – треба апелювати тільки до Бога, чекати, поки ним буде послано такий стан.

Р.: Він посилається негайно, якщо людина тільки звертається до Бога. В житті людина забуває про вищу силу. Коли я звертаюсь до Бога з молитвою, проханням, то все одразу стає на свої місця. Бачиш одну і ту саму ситуацію по-різному.

П.: Чи немає конкуренції між вашим чоловіком і богом? Можливо, вашим емоційним станом хотів би керувати чоловік?

Р.: Бог мені допомагає через чоловіка. Він божа людина – пастор.

П.: У вас є певна зацікавленість у тернях, бо тоді можна апелювати до бога?

Р.: Так, певною мірою. Якщо немає труднощів, то я їх знаходжу.

Наведений фрагмент стенограми рельєфно ілюструє тенденцію до психологічної смерті, що виявляється через відступи від об'єктивної реальності, зокрема в ілюзії позаземного щастя – раю (к-т

2)². Протагоніст показує дорогу свого життя тернистою, небезпечною та водночас зазначає, що рани, отримані в житті, дозволяють піднятися над життям (к-т 1). Такий відрив від реальності спостерігається у ході порівняння рис. 1.1 "Дорога мого життя" та рис. 1.2 "Мій звичайний емоційний стан": протагоніст, проходячи крізь життєві труднощі та страждання, сприймає їх як належний шлях до божого храму (к-т 3). Протагоніст твердить, що вона сама ні на що не здатна і може чогось досягати лише за допомогою бога (к-т 4). Це засвідчує закритість для нового досвіду. Протагоніст імпотує себе, блокуючи шляхи самореалізації. Аналіз стенограми презентує зацікавленість протагоніста у переживаннях душевних страждань, що є виявом тенденції до самопокарання та тенденції повернення в утробу. Життєвий шлях Р. спрямований до раю – місця, де немає ні каменів, ні колючок, ні смерті, які зустрічалися на її дорозі. Останнє засвідчує наявність страху смерті та покарання, що в реальному житті нівелюється вірою в божественне.

П. Б. Ганнушкін [47], У. Кларк (див.: [194]), В. П. Москалець [127], Дж. Пратт (див.: [194]), А. Ребер [159], М. І. Пірен [143; 144] стверджують, що релігія є внутрішнім досвідом індивіда, вона базується на емоційних відчуттях. У. Кларк зазначає, що віруючий охоплений трансцендентними відчуттями, "отримує досвід злиття" з божественним (див.: [194]). Близької позиції дотримується Дж. Пратт, стверджуючи, що суб'єкт "розчиняється" у вірі в надприродне, він очікує дива, покладається на відчуття в пошуках божої благодаті (див.: [194]). Таке "розчинення" суб'єкта у вірі в надприродне передбачає емоційні зміни, відчуття ейфорії, що створює ілюзорне звільнення від гнітючих відчуттів. В. П. Москалець зазначає, що перехід від душевного страждання до почуття радісного звільнення від страждань притаманне кожній релігії. Дослідник пише: "Ключовим моментом динаміки емоційних процесів у психіці віруючих є трансформація – перетворення негативно забарвлених гнітючих емоційних станів на позитивно забарвлені" [127, с. 77]. Означені вище відчуття притаманні релігійному екстазу та трансу, під час якого, за П. Б. Ганнушкіним, віруючий духовно єднається з богом. Для релігійного екстазу характерне переживання високого блаженства та відчуття віруючим єдності "Я" з вищою істотою [47; 152]. Таке злиття зумовлює втрату відчуття індивідуальності та породжує психологічну омертвілість. Подібної позиції дотримується Х. Ямвліх, який описує вияв релігійного екстазу через зникнення власного самоусвідомлення індивідуальності суб'єкта. Дослідник указує на такі особливості поведінки віруючих, що знаходяться під впливом релігійного екстазу: "Ці люди промінюють власне життя на божественне чи підкорюють своє життя Богу... Вони не усвідомлюють самих себе, якими були до цього і є зараз, вони не звертають власну свідомість на самих себе, оскільки в цей час не живуть життям живого створіння. Одні встромляють у себе цвяхи, нічого при цьому не відчуваючи, інші б'ють сокирами у спину чи ріжуть кинджалами руки, нічого при цьому не помічаючи" [256, с. 107]. Віруючий, що знаходиться в такому стані, втрачає тілесні відчуття, він помирає не тільки психологічно, а й омертвляє себе фізично. Суб'єкт потрапляє під зовнішній вплив, у нього зникає відчуття болю, пригнічується свідомість. А. Ребер стверджує, що релігійний екстаз є виявом потужної енергетичної активності, під час якої "суб'єкт утрачає почуття власної ідентичності, з'являються стереотипні моделі поведінки, які не підлягають контролю свідомості. Такі симптоми властиві людям, одержимим вищою силою або авторитетним лідером" [159, с. 372]. У віруючого зникає чуттєвість, контроль над собою, він не спроможний усвідомлювати власні дії та відповідати за вчинки. Релігійний екстаз є формою психологічної смерті, адже суб'єкт не здатний усвідомлювати себе як індивідуальність, для нього характерна механічність, ригідність поведінки, він втрачає фізичні відчуття та самоусвідомлення.

Страждання як уособлення мужності, високості, відданості віруючого богу показано в дослідженнях С. Грофа [52; 53], К. Менінгера [121], К. Г. Юнга [250; 251]. Згідно з твердженням К. Г. Юнга, муки та страждання, які переживає суб'єкт, сприймаються віруючими як вияв найвищої відданості богу, вони є еталоном людського життя. Дослідник пише: "Символ християнського розп'яття виражає вічні істини та торттури, виступає еталоном людського життя. Тому особистість, яка прагне єднання з богом, у будь-якому випадку зустріне з перепонами, що, перш за все, будуть знаходитися в ній самій, у її тіні, індивідуальній реальності, колективному несвідомому" [250, с. 287]. Для релігії є характерною готовність до страждань як єдино можливого шляху зняття тягара провини за власну гріховність. Віруючий єднається з богом через переживання страждань, мук, що піднімає його до "рангу" високості, мужності. Тим самим людина перетворює власне життя на страждання. Мученик, аскет піддає своє тіло різноманітним тортурам (посту, фізичним знущанням), присвячує життя дотриманню різних заборон для отримання прощення бога та вічного життя в раю. Аскетизм, муки та пов'язане з цим членушкодження К. Менінгер відносить до хронічної форми самогубства або повільного помирання. "Повільне помирання" виступає як психологічне омертвіння, адже аскетизм, муки передбачають насилля над власною особистістю. Віруючий переконаний, що

² Для зручності посилання на комунікати протагоніста використано скорочення: комунікат – к-т.

страждання, митарства, на які він себе прирікає, звільняє його від гріховності та почуття провини. Тому релігійне членушкодження наявне майже в будь-якій культовій практиці. Згідно з дослідженнями К. Менінгера, звільнення від гріха шляхом переживання відчуття болю є одним із способів поклоніння богам. Членушкодження здійснюється через піддавання власного тіла тортурам (розп'яттям, кастраціям, вибиванням зубів, відрубуванням частин тіла, розрізанням стегон, колін, грудей тощо) або самокатування (самокастрація, биття себе ланцюгами, вкритими цвяхами, різання себе гострими предметами, відрізання частин тіла тощо). Такі процедури, за переконанням віруючих, очищують душу та тіло від гріховності. Караючи себе, суб'єкт знімає тягар провини та "самонароджується" через страждання. Такі церемонії, як стверджує К. Менінгер, указують на вагомість смерті та значущість життя, яке пізнається через муки [121]. Описане вище доводить взаємозв'язок психологічного омертвіння з феноменами аскетизму та страждань. Таке омертвіння здійснюється через нівелювання чуттєвого аспекту та сприйняття фізичного болю як показників мужності і високості, що властиво тенденції до психологічної смерті. Переживання страждань є вищим виявом любові до бога, вони сприймаються як відродження та смерть водночас, що випукло презентує єдність тенденцій життя та смерті.

Одним із крайніх виявів релігійної відданості, любові до бога, як стверджують А. В. Губенко [54], Д. В. Ольшанський [137], М. М. Решетніков [162], є релігійний фанатизм. Релігійний фанатизм виступає поєднанням любові та ненависті, одночасним бажанням омертвити та відродити, що виявляється в насиллі над тими, хто мислить по-іншому (тероризм, вандалізм тощо). М. М. Решетніков указує, що фанатик відчуває себе обраним, таким, що володіє божим одкровенням та покликаний змінити суспільство. Він сприймає оточення через призму добра та зла, істини та помилки, яку може виправити лише він. М. М. Решетніков зазначає, що смерть та муки для віруючих фанатиків є виявом мужності, яка заслуговує на пошану [162]. Окреслимо позицію А. В. Губенка, згідно з дослідженнями якого релігійний фанатик здатний знищити себе та оточення заради ідеї: "Він (фанатик) прагне будувати суспільство, де б зникло все живе, ірраціональне, все, що непідвладне контролю. Все особисте, одиничне, що не підкорено ідеї, повинно зникнути та сприймається ним як загроза" [54, с. 36]. Здійснивши терористичний акт, індивід відчуває себе сильнішим, а складнощі в рефлексії власних вчинків зумовлюють концентрування активності на деструктивних діях. Терорист прагне за будь-яку ціну володарювати над іншими, йому властиве бажання самоствердження, виконання ролі бога, фатуму в житті інших людей, оскільки він обтяжений комплексом меншовартості [54]. Бажання побудови ідеального суспільства, де все підвладне одній волі, є потенційно мертвим через приреченість його існування. Так, бажання бути "причетним до чогось грандіозного", "великого" пов'язане з омертвінням (психологічним і фізичним) оточення, самого себе, за чим може критися тенденція до психологічної смерті. Таке бажання є відображенням внутрішньої сутності релігійного фанатика, яка також є омертвілою, оскільки відбувається підміна лібідних тенденцій моргідними, смертоносними. Д. В. Ольшанський твердить, що смерть для одержимого вірою терориста є щастям, а метою – знищення тих, хто мислить по-іншому. Для релігійного фанатика є характерними стереотипність, механічність дій, ненависть, агресія, емоційна омертвілість. Емоційна омертвілість тотожна психологічній смерті: суб'єкт виявляє крайню байдужість до реального життя, втрачає сенс власного існування (або ж убачає його у власній загибелі), що призводить до смерті [137; 228]. Отже, віруючий перетворюється на механізм, раба, якому властива ригідність, стереотипність поведінки; він утрачає індивідуальність, що тотожно самоімпотуванню.

М. О. Бердяєв [19; 20], О. Кернберг [90; 91], В. Райх [156], Е. Фромм [220] стверджують, що релігія перетворює віруючого на раба, імпотуючи його особистість, – він діє механічно, покладаючись на вищу істоту і втрачаючи власну індивідуальність. М. О. Бердяєв наголошує, що церква, яка є непогрішною та святою, через залякування, страх смерті перетворює індивіда на раба, підпорядковуючи його життя богам. Такий феномен дослідник пояснює тим, що людині властиво перетворювати любов до бога на рабство [19], "перевертати" лібідо на моргідно (вбивати, калічити, нищити). Суб'єкт стає схожим на "автомат", для якого характерна ритуалізація, автоматизація, програмованість дій, що є виявом психологічного омертвіння особистості. В. Райх твердить, що віра накладає заборони на реалізацію потреб суб'єкта, і він змушений капсулювати свої бажання [156]. Віруючий омертвляє свої потреби та природні потяги, підмінюючи їх нав'язаними цінностями, тим самим омертвляючи власну індивідуальність. Така теза підтверджується одержаним нами емпіричним матеріалом. Зокрема, в малюнках аналізанд зображує себе у єднанні з божественним, що символізує повну відданість вищій силі та водночас омертвіння власної індивідуальності (додаток А, рис. 3.5), а також у вигляді недосяжного божества (додаток А, рис. 3.6). Аналіз емпіричного матеріалу вказує на те, що віруючій людині притаманні такі аспекти: омертвіння потреб, бажань, ілюзорність власної могутності, причетність до надприродного.

О. Кернберг зазначає, для релігії є характерним обмеження суб'єкта, що відбувається через суворе розмежування на позитивне та негативне, добре та зло, регламентацію дій віруючого, суворий

контроль за його особистим життям тощо [90; 91; 154]. Віруючий зобов'язаний дотримуватися обмежень, інакше він ставить під загрозу отримання божої благодаті, а з тим – і вічного життя [135]. За Е. Фроммом, покірність є основою авторитарної релігії. Автор відзначає: "... слухняність, рабська покірність, відсутність власної думки є основою віри, а найбільшим гріхом – критичне осмислення її настанов... Чим вище підноситься велич, всемогутність божества, тим безпораднішою, нікчемнішою сприймається людина, вона заслуговує на поблажливе ставлення божества... Презирство людини до самої себе, усвідомлення власної обмеженості, нікчемності підпорядкування свого розуму богові є психологічним стрижнем авторитарних релігій" [220, с. 112]. Характерними для членів авторитарних сект є самоізоляція, самообмеження, виконання ритуалів, під час яких можуть здійснюватися самогубства, гвалтування, знущання над тваринами, ритуальні вбивства тощо. Такі авторитарні секти, як адвентисти, баптисти, п'ятидесятники, керуються есхатологічними ідеями, в основі яких лежить "учення про кінцеву долю історії та світу". Твердиться, що "після кінця історії праведники воскреснуть для вічного життя, а грішники – для вічної смерті" [134, с. 123]. Така ідеологія зумовлює сліпе підпорядкування суб'єкта волі бога, що пояснює дотримання віруючими суворих заборон, адже пекельні страждання є покаранням за гріховність. Такій людині властиві почуття провини, гріховності, нікчемності, байдужості, вона ладна віддати своє життя лідеру за отримання внутрішнього спокою. Така особистість є психологічно омертвілою, її поведінка характеризується ригідністю, стереотипністю дій.

Аналіз наукової літератури та емпіричного матеріалу, одержаного у процесі психоаналізу матеріалу груп АСПН, дозволяє стверджувати, що феномен психологічної смерті пов'язаний із релігійністю суб'єкта. Такий взаємозв'язок спостерігається через інтеграцію тенденцій життя та смерті, яка знаходить вияв у створенні богів, вірі в потойбічне життя, реінкарнацію тощо. Тенденція до психологічної смерті виражається в релігійності через: відчуття байдужості до об'єктивного світу, гріховності, провини, нікчемності; втрату індивідуальності; ригідність, програмованість поведінки; страх смерті; віру в надприродне. Крайніми її виявами є: аскетизм, муки, членушкодження, релігійний екстаз, транс, релігійний фанатизм.

З'ясовано, що тенденція до психологічної смерті може маскуватися тенденцією до життя та виражатися через: сприйняття аскетизму, страждань як вияву героїзму та найвищої відданості богу; релігійний екстаз та транс як уявне злиття з божественним; релігійний фанатизм, тероризм, екстремізм як боротьбу за добро в усьому світі; рабську покірність божеству як запоруку щастя. Встановлено взаємозв'язок тенденції до психологічної смерті з такими явищами, як: аскетизм, муки, членушкодження, релігійний екстаз, транс, релігійний фанатизм. Для позначених вище феноменів характерні фізичне та психологічне омертвіння, які є крайнім виявом тенденції до психологічної смерті. Так, релігійна віра пов'язана з почуттями провини, страху смерті, відчуттям гріховності та водночас ейфорії позбавлення від гнітючих переживань. Нерідко релігійна віра є порятунком від переживань психологічної травми, що забезпечує ілюзорне вирішення проблем через омертвіння, підміну об'єктивної реальності уявною.

1.3. Тривога та її зв'язок із тенденцією до психологічної смерті

Тенденція до психологічної смерті, як стверджувалося у попередніх підрозділах, пов'язана з базовим (уродженим) потягом до смерті та деструктивності. В основі інстинкту смерті лежить загальний для всіх живих істот біологічний механізм, який знаходить вираження на фізіологічному рівні у процесах старіння, хвороб та на психологічному рівні – у деструктивних формах поведінки (алкоголізм, наркоманія та ін.), що прискорюють смерть організму.

У контексті теми підрозділу важливим є розкриття поняття тривоги, яка є супутньою зазначеним вище явищам. Тривога у психоаналітичному словнику окреслюється як "афект або емоційний стан, що характеризується неприємним відчуттям очікування або відчуттям загрози, яка насувається ззовні" [148, с. 236]. Також наголошується, що тривога має фізіологічні та психологічні чинники: на фізіологічному рівні вона знаходить вираження у прискоренні дихання, серцебиття, на психологічному – "у всеосяжному переживанні безсилля перед нависаючою загрозою" [148, с. 236]. У науковій літературі (Д. Айке [2], Дж. Аллан [3], М. Балінт [12], Дж. Боулбі [33; 34], А. Гудман [271], П. Кутгер [100], Е. Лідеманн [114; 274], Р. Мей [130], В. Овертон [275], А. Фрейд [205; 207], З. Фрейд [209; 210; 213; 216]) тривога пов'язується із фрустрацією інстинктивної напруги. У психоаналізі стверджується, що виникнення тривоги зумовлюється дією інстинкту смерті; тривога продукує страх смерті та агресію; актуалізується у процесі соціалізації суб'єкта, визначаючи його сприйняття об'єктивного світу [242; 243; 253]. У фізіології тривога окреслюється як суб'єктивне переживання живої істоти, яка опинилася в умовах "катастрофи". Тривога є реакцією суб'єкта на небезпеку, що загрожує його життю. Тому організм, який потрапляє в умови "катастрофи", виявляє нездатність адекватно реагувати на зовнішні стимули і відчуває загрозу для свого існування. К. Гольдштейн твердить, що суб'єкт може відчувати загрозу не тільки на фізичному рівні, а й на психологічному.

Дослідник наголошує, що руйнування життєво важливих цінностей індивіда може призвести його до психологічної смерті. Під психологічною смертю автор розуміє "загрозу для цінностей, із якими організм ототожнює своє існування, втрату здатності адаптуватися, обмеження контактів з оточенням до такої міри, щоб була можливість адекватно використовувати свої здібності для уникнення катастрофічної ситуації" (цит. за: [130, с. 18]). Тривога дезадаптує індивіда, зумовлюючи його регресію до інфантильності, тим самим імпотуючи суб'єкта і перетворюючи його на беззахисну дитину. Близької позиції дотримуються М. Стерн та А. Гудман. Автори наголошують, що відчуття загрози смерті засноване на інфантильних переживаннях. М. Стерн стверджує, що інфантильні переживання є своєрідною "біотравмою". Біотравма виникає в суб'єкта, що пережив травму (обмеження простору пересування, задуха, тобто все, що паралізувало активність) у немовлячий та дитячий період розвитку (див.: [99]). Указується, що тривога та страх смерті є базальними почуттям у психіці суб'єкта, вони актуалізуються під час психологічної травми, порушуючи психічний баланс у бік дезадаптації.

З огляду на сказане вище набуває значення поняття базальності. У психологічному [113] та енциклопедичному [98; 149; 162] словниках "базальний" визначається як "основний, сталий, незмінний" [149, с. 41]. У науковій літературі [12; 113; 130; 149; 192; 214; 245; 246] вказується на існування базальних уроджених емоцій (радості, горя, страху, агресії, здивування, відрази), базальної ворожості (злості), базальної тривоги. Як стверджувалося в попередніх підрозділах, тенденція до психологічної смерті ґрунтується на інстинкті смерті та формується під впливом взаємодії з близькими людьми. Поняття базальної тривоги, уведене К. Хорні, характеризується як "всепроникне відчуття самотності, безпорадності та ізольованості у ворожому світі" (цит. за: [233, с. 264]). Дослідниця твердить, що базальна тривога виникає на початку життя суб'єкта в разі відсутності відчуття безпеки у стосунках дитини з батьками, вона передре інстинктивним потягам. Згідно з К. Хорні, базальна тривога формує сприйняття суб'єктом навколишнього світу як холодного, ворожого, здатного завдати шкоду. Таке сприйняття зумовлюється соціалізацією індивіда, адже з дитинства він стикається з оточенням, яке реалізує власні нереалізовані дитячі потреби через залякування, гіперопіку, агресивність у ставленні до дітей, тим самим породжуючи в них відчуття меншовартості, ревнощів тощо. У такому середовищі в дитини не розвивається адекватне почуття приналежності до групи, а навпаки, з'являється гостре відчуття незахищеності, самотності, непотрібності, що й формує базальну тривогу [229; 230; 231; 253; 278; 279], актуалізує тенденцію до психологічної смерті. За К. Хорні, якщо дитина не відчуває з боку батьків любові, бажаності, безпеки, в неї виникає ворожість, яка трансформується в базальну тривогу, що в подальшому житті спрямовується на оточення у вигляді недовіри, ненависті, агресії тощо. Отже, сприйняття індивідом реальності формується на основі його інфантильного досвіду. Тому здатність дитини пристосовуватися до вимог середовища через омертвіння власних потреб у любові, розумінні, співчутті є похідною від досвіду, отриманого в дитинстві (де доводилося блокувати лібідні почуття). Результатом останнього є емоційна омертвілість, нездатність переживати емоції радості, щастя. Загострюються відчуття самотності, безперспективності, неповноцінності, беззмістовності життя. В основі таких переживань лежить тривожність, яка актуалізується нереалізованою лібідною енергією [229; 231; 253]. Суб'єкт імпотує себе, блокуючи вираження емоцій, прикладом чого можуть слугувати висловлювання протагоністів під час проведення психокорекційних занять: "У мене відсутні почуття, не можу ні любити, ні ненавидіти – мене ніби не існує", "Моє життя – суцільна катастрофа. Переживши стільки горя, я втратила здатність радіти, любити, дивуватися", "Мене ніколи не любили батьки, їм було байдуже до мене. Тепер я гостро реаую на негативне ставлення до мене оточення". Так, інфантильний досвід породжує вузькоплановість сприйняття індивідом оточуючих людей, адже вони розглядаються крізь призму пережитих подій, зокрема травмивних. Базальна тривога створює тиск, який заважає об'єктивному сприйняттю людиною оточення, породжуючи в неї суб'єктивізм, оскільки люди сприймаються у світлі минулого досвіду.

К. Хорні твердить, що базальна тривога формує світосприйняття суб'єкта та зумовлює розвиток стратегій поведінки, які виступають захистом від загрозового середовища. Дослідниця визначає такі захисні стратегії взаємодії з оточуючими людьми: "до людей", для якої є характерними залежність, нерішучість, безпорадність; "від людей" – відстороненість, байдужість, прагнення до усамітнення, незалежності, самодостатності; "проти людей" – бажання домінувати, ворожість, експлуатація. Ці захисні стратегії спрямовані на подолання страху, почуття занепокоєння. Водночас вони знаходяться у стані конфлікту (прагнення до відсторонення від людей та бажання бути в центрі уваги тощо), на долання якого витрачається певна кількість енергії [231]. На взаємозв'язку тривоги смерті та психологічних захистів наголошено Р. Ліфтоном, який зазначав, що захисні структури психіки захищають суб'єкта від тривоги смерті, вони виконують функцію "камуфляжу", маскуючи природу базового внутрішнього конфлікту. Такий внутрішній конфлікт є глибоко прихованим, він може бути "спекулятивно" виведеним назовні, але ніколи не пізнаним до кінця (див.: [255]), тобто він є базовим

та незмінним. Близької позиції дотримується І. Ялом, стверджуючи, що жах індивіда перед смертю є настільки сильним, що на його блокування витрачається велика кількість життєвої енергії, адже тривога, яка з ним пов'язана, паралізувала б активність індивіда. Боротьба із страхом смерті здійснюється через захисні механізми психіки, тому тривога смерті маскується за допомогою заміщень, сублімацій, витіснень. Дослідник стверджує, що страх смерті суб'єктивно маскується життєлюбністю, життєвою активністю, але його вияв присутній у кожному кроці соціального життя суб'єкта [255]. М. Стерн стверджує: "... тривога та страх, який переживає дитина, гірший за саму смерть: він зростає та стає нестерпним, подібним до пекельних мук" (цит. за: [99, с. 303]). Дослідник описує такий феномен, як "психічне заціпеніння", що супутне стану "піку тривоги". Він виникає внаслідок відчуття суб'єктом руйнування навколишнього світу. Індивід "не в змозі сприймати себе у світі живих, утрачає здатність установлювати люблячі, людські зв'язки, що є наслідком пережитої інфантильної травми" (цит. за: [99, с. 304]). Близької позиції дотримується Р. Ліфтон, стверджуючи, що суб'єкт, який пережив пік тривоги, має тимчасове відчуття пригніченості реальності. Дослідник так пояснює виникнення цього відчуття "... для того, щоб уникнути відчуття психічної смерті, тобто втрати реальності, суб'єкт переживає зворотню форму символічної смерті" (цит. за: [99, с. 301 – 302]), він помирає, психологічно омертвляючи власні почуття, блокуючи емоції, тим самим терапевтуючись від пережитого емоційного потрясіння. Подібним до переживання символічної смерті є "стан капітуляції", для якого характерні відчуття безпомічності, емоційне омертвіння та зануреність у трагічну печаль, що виступає захистом від "всепоглинаючої" тривоги (див.: [93; 99]). Психологічне омертвіння може виступати формою захисту суб'єкта, воно відіграє інтегративну функцію. Така інтеграція здійснюється шляхом відступів від реальності, що не є продуктивним, адже дезадаптує індивіда.

Згідно з твердженням Г. Крістала, суб'єкт, переживши "власну смертність" та безпомічність, як і кожна жива істота, не в змозі залишитися таким, яким він був до пережитого потрясіння. Дослідник твердить: "Реконструкція свого відчуття безпеки чи навіть віри вже ніколи не буде повною, ніби це потрясіння є основою для чорного фону, в якому буде проходити подальше існування індивіда... Ілюзії дитинства (втрата довіри) наносять не виправної шкоди" (цит. за: [99, с. 337]). Відчуття безпеки є базальним у психіці суб'єкта, воно ґрунтується на соціальних щаблях, вірі у власну силу, що й підтримує внутрішній спокій індивіда. Така віра включає в себе набір ілюзій, які зумовлюють відчуття безсмертя та сприяють нівелюванню почуття небезпеки. Г. Крістал дійшов такого висновку: "... ілюзорне відчуття безпеки – основа нормального функціонування індивіда" (цит. за: [99, с. 345]). Р. Ліфтон описує різні способи реагування суб'єкта на втрату відчуття безпеки. Представимо деякі з них. Капітуляція під час неминучої небезпеки характеризується втратою відчуття безпеки та надії на існування, що може зруйнувати особистість суб'єкта, породивши в нього пасивність, покірливість, байдужість до життя. Катаноїдна реакція як "первинна депресія" виявляється у відчутті безперспективності існування, відчаю, в симптомах хронічної втоми, хворобливості, енергетичної спустошеності. Тенденція до психологічної смерті випукло представлена в такій реакції, як "продовження когнітивного звуження". Вона характеризується звуженням когнітивних функцій, блокуванням емоцій, відчуттям спустошеності, регресією та деградацією. Такий стан рельєфно окреслено Б. Мюрреєм, який пише: "... для цієї реакції характерно відчуття повної омертвілості чи припинення соціального життя, сприйняття об'єктивного світу як омертвілого, що є еквівалентом духовної смерті... Схильність омертвляти живе знаходить вияв у знищенні паростків життя індивіда, ніби він став порожнім, спустошеним у самій серцевині свого буття" (цит. за: [99, с. 339]), що призводить до виснаження життєвих ресурсів, "розриву життєвої лінії", "втрати особистості" (цит. за: [99, с. 340]). Цей стан може характеризуватися як відмова в задоволенні потреб, він виникає в результаті деструкції базисної довіри. За такого стану люди можуть вважати себе "ходячими мерцями" чи "померлими для світу" – все це набуває вигляду "печаті смерті" та призводить до фізичної смерті (див.: [87; 99]). Позначені стани є похідними від інфантильної травми, в якій відбувається омертвіння чуттєвості та актуалізація тенденції до психологічної смерті.

Отже, в науковій літературі стверджується, що тривога має як фізіологічні, так і психологічні витоки. В основі тривоги лежить страх смерті, який є базальним відчуттям у психіці суб'єкта. Травма обмеження, ізоляції, покинутості, що гостро переживається дитиною, може породжувати сприйняття нею об'єктивного світу як загрозливого, мертвого та відчуття себе як такої, що не має відношення до світу живих. Останнє пов'язано з виникненням таких станів, як: "померлого" для світу, "символічної смерті", "капітуляції". Цим станам властиве омертвіння, бокування емоцій, що є похідним від пережитого травматичного досвіду. Такі реакції пов'язані з психологічними захистами, що блокують емоції, тим самим захищаючи суб'єкта від тривоги смерті. Згідно з твердженням дослідників, суб'єкт, який пережив у дитинстві відчуття відторгнення, покинутості, недовіри, тобто власну символічну смерть, не може повністю звільнитися від таких відчуттів. Тому сприйняття індивідом об'єктивного світу зумовлюється пережитим досвідом дитинства (зокрема, травмами), який заважає об'єктивному сприйняттю оточення, породжуючи суб'єктивізм.

1.4. Проблема психологічної смерті у психології

Феномен психологічної смерті представлено в теоретичних дослідженнях багатьох наук: філософії, релігієзнавства, мистецтвознавства та ін. Огляд досліджуваного феномену в розрізі філософії та релігії було здійснено вище (підрозділи 1.1; 1.2).

Категорію психологічної смерті представлено в роботах таких дослідників психологічної науки: А. А. Баканова [8], Д. Болена [28; 270], Є. І. Головаха [49], А. А. Кроніка [49], С. В. Чебанова [234], Ф. Є. Василюка [39 – 41], П. С. Гуревича [55], Т. С. Яценко [258 – 267] та ін. Звертає на себе увагу особливість відображення в науковій літературі явища психологічної смерті через близькі поняття, як то: "потяг до смерті" (М. Кляйн [93], Г. Мюррей (див.: [99]), Дж. Рейнгольд [160], С. Фанті [197; 198], Е. Фромм [218 – 221], З. Фрейд [208 – 117], К. Хорні [229 – 231] та ін.); "соціальна смерть" (А. В. Дахін [57], Дж. Морено [126] та ін.); "соціальне відчуження" (А. А. Баканов [8], Є. І. Головаха, А. А. Кронік [49], А. Кемпінські [89] та ін.); "психологічна травма" (Л. Бурбо [36], О. Ранк [157; 158], Т. Йоманс [70], І. Ялом [255] та ін.); "життєва криза" (Ф. Є. Василюк [39 – 41], С. Д. Максименко [116 – 117], Т. М. Титаренко [189 – 191], А. Є. Варбан [38], Л. М. Юр'єва [254] та ін.); "програмованість поведінки" (Е. Берн [21], Я. Стюарт, В. Джойнс [183], М. Джеймс, Д. Джонгвард [58], С. В. Чебанов [234] та ін.); "самогубство" (А. Амбрумова [4], Е. Кюблер-Росс [273], К. Менінгер [121], Е. Шнейдман [238] та ін.). Огляд літературних джерел дозволяє констатувати, що феномен психологічної смерті вивчається в таких ракурсах: як явище, зумовлене глибинно-психологічними детермінантами, в основі яких лежить потяг до смерті та деструктивності; як явище соціальної відчуженості, що виникає через переживання суб'єктом психологічної травми чи життєвої кризи. Неоднозначність тлумачення феномену психологічної смерті зумовлює необхідність систематизації існуючих досліджень, що дозволить більш повно й адекватно окреслити зміст цього поняття.

Як зазначалося вище, переважна більшість науковців – Г. Мюррей (див.: [99]), Дж. Рейнгольд [160], С. Фанті [197; 198], З. Фрейд [208 – 117], Е. Фромм [218 – 221], К. Хорні [229 – 231] – розглядають феномен психологічної смерті через потяг до смерті та деструктивності. У психоаналітичному словнику [107] потяг до смерті визначається "через категорію потягу, який є протилежним потягу до життя та націлений на повне усунення напруги, тобто на приведення живої істоти до неорганічного стану" [107, с. 94], преретворення динамічної структури на статичну, омертвілу. Такий феномен у психоаналізі окреслено поняттям "деструдо", яке означає "руйнування статичної структури будь-чого (ця категорія є тотожною енергії Танатосу та аналогічною лібідо, але протилежною йому за напрямом та функцією)" [134, с. 207]. Указане вище потребує витлумачення понять "лібідо" та "мортідо". У психологічній енциклопедії поняття "мортідо" окреслюється як "агресивний за своїм характером потяг до смерті, один із найсуттєвіших мотивів життя людини" [149, с. 212]. У психоаналітичному словнику поняття "лібідо" представлено як "психічна енергія", що присутня у всьому, що "спрямовується до чого-небудь" [107, с. 19], статевий інстинкт [149]. Як твердить З. Фрейд, елемент деструктивності властивий кожній живій істоті. Він спрямований на приведення її до попереднього "неорганічного стану" та знаходить вираження в агресії, ненависті та руйнівній поведінці. В основі таких деструктивних дій лежить енергія мортідо, яка зумовлює інстинкт смерті. Така тенденція повернення до стану неіснування пов'язана з "вимушеним повторенням", уродженим прагненням повернення до стану неіснування [149, с. 103]. З огляду на позначене вище набуває ваги розуміння З. Фрейдом потягу до смерті (деструктивності) як основи психічного життя суб'єкта. З. Фрейд виокремлює потяг до смерті (Танатос), який підштовхує організм до знищення й руйнування, та потяг до життя (Ерос), що слугує збереженню життя. Дію цих потягів дослідник окреслює так: "Ерос діє від самого початку життя як "інстинкт життя", на противагу "інстинкту смерті", що виник у результаті оживлення неорганічного" [210, с. 81]. Існує співвідношення між цими інстинктивними силами та наявністю у фізіологічних процесах організму двох протилежних тенденцій – анаболізму та катаболізму, які пов'язані з двома типами клітин людського організму, що є потенційно вічними та водночас приреченими на смерть. З. Фрейд зазначає: "Інстинкт смерті підкорюється принципу ентропії (закону термодинаміки, згідно з яким кожна динамічна система прагне до рівноваги), тому "метою" кожного життя є смерть" [210, с. 86 – 87]. Цієї ж позиції дотримується С. Фанті, що окреслює потяг до смерті як тенденцію до повернення в порожнечу: "Ключовими елементами (відношення між Еросом та Танатосом) є те, що потяг до смерті базується на принципі постійності пустоти... це схильність повернення в порожнечу" [197, с. 103]. Така теза підтверджує єдність потягів до життя та до смерті та ставить наголос на наявності в біологічних процесах організму протилежних тенденцій, які невидимо спрямовують організм до смерті. Окреслене вище вказує на біологічну зумовленість потягів до життя та до смерті, що мають вираження в деструктивних діях, спрямовуючи організм до смерті. Бажання знищити, зруйнувати, омертвити та водночас воскресити, оживити пов'язано з базовим потягом до життя та смерті. Це підтверджує така теза З. Фрейда: "Потяги до життя і до смерті ніколи не виступають окремо, вони з'єднані в різні варіації, а тому їх не можна впізнати... Потяг до смерті вбирає в себе все небезпечне,

вороже – те, що пов'язано з любов'ю і має первинну природну біполярність" [211, с. 21]. З. Фрейд також указує: "Кожний із нас у глибині душі не вірить у власну смерть. Ми не в змозі собі її уявити. Під час спроби уявити власну смерть і того, що буде після неї, тих, хто сумує за нами тощо, ми все одно залишаємося спостерігачами" [210, с. 14]. Тобто, потяг до смерті може набувати різних форм, що також описано в дослідженнях Дж. Рейнгольда: "... інстинкт смерті набуває багатьох різних форм: це інертність, що спрямовується на нас, приемність бездіяльності, що стає засобом втечі від болю та страждань, ненадійності та напруженості, це уникання процесу росту, нездатність до інтеграції, бажання спокою для свідомості, втрата автономності та енергії. Він діє як консервативна життєва тенденція: платонічне тяжіння до чогось незмінного, постійного, абсолютного та діаметрально протилежне бажання; це інфантильне бажання самопоглинання, це інцест, Фаустівське бажання повного задоволення" [160, с. 102]. Останнє розкриває суперечливий характер потягу до смерті, який діє на несвідомому рівні та знаходить вираження у відчуттях самотності, ізоляції від реального світу, самогубстві тощо.

Як стверджувалося вище, деструктивні тенденції керуються потягом до смерті та здатні зруйнувати організм, прикладом чого можуть бути агресивні дії, самогубства, вбивства, оскільки тенденція омертвляти є базовою у психіці суб'єкта. Неможливість любити, чуттєво єднатися з бажаним об'єктом є виявами психологічної імпотенції. З. Фрейд стверджував: "Коли ці люди люблять, вони не бажають володіти, а коли вони бажають, то не можуть любити. Вони шукають об'єкт, який їм не потрібно любити, щоб відділяти чуттєвість від бажаних об'єктів, що й зумовлює психологічну імпотенцію" [217, с. 685]. Психологічна імпотенція зумовлює нездатність підтримувати близькі стосунки, спричиняє руйнування відносин через неможливість вияву любові та прийняття іншої людини. Феномен психологічної імпотенції виражається також у тенденції до закритості, капсульованості, що унеможливорює чуттєвий контакт з іншою людиною. Згідно з дослідженнями Е. Фромма, психологічна імпотенція пов'язана із садиським прагненням до панування та некрофілічним типом характеру. Дослідник пише: "Для садиського характеру характерне підкорення всього живого, воно повинно бути під контролем... Людина стає садистом через те, що відчуває себе імпотентом, нездатним до життя, та компенсує цей недолік владою" [218, с. 369]. Опис дослідником некрофілічного характеру випукло демонструє вияв тенденції до психологічної смерті: "Некрофілічному характеру притаманне: тяжіння до всього мертвого, хворого, того, що розкладається; пристрасне бажання перетворення всього живого на неорганічне як тяжіння до руйнації заради знищення, як цікавість до всього механічного" [218, с. 417]. На схильності омертвляти живе наголошено Г. Мюрреєм: "Ми можемо бачити зів'янення перших паростків життя індивіда, ніби він став порожнім чи повним у самому серці поза буттям. Прослідковується короткочасна, поверхнева соціальна взаємодія, вихід та вхід знаходяться на мінімумі. Людина являє собою ізолятор. Для неї людський рід стає повністю непривабливим, ненависним, монотонним колообертом непотрібних подій... Емпатія в ній померла, вона інертна, як камінь, якого не зачіпають події та конфронтації" (див.: [99, с. 340]). Тенденція до психологічної смерті пов'язана з психологічною імпотенцією, якій властиві неможливість вираження любові, підтримання близьких стосунків, а також почуття неповноцінності, меншовартості, небажаності. Аналіз теоретичних здобутків Г. Мюррея (див.: [99]), Дж. Рейнгольда [160], З. Фрейда [208 – 117], Е. Фромма [218 – 221] та ін., а також емпіричний матеріал АСПН дозволяють стверджувати, що в основі психологічної смерті та психологічної імпотенції лежить мортідна енергія. Тенденція до психологічної смерті знаходить вираження у виявах психологічної імпотенції: відбувається блокування лібідної енергії, а енергія мортідо починає домінувати та визначати спрямованість психіки суб'єкта. Ця теза підтверджується представленим емпіричним матеріалом (додаток А. 1, рис. 1.9. – 1.23).

Психологічна смерть характеризується омертвінням лібідних почуттів та домінуванням мортідних, які мають вияв у ненависті, ревнощах, заздрощах, агресивності тощо. К. Хорні стверджує, що такі почуття формуються в дитячому періоді, коли дитина наражається на неможливість отримання від батьків безумовної любові, уваги, що породжує розчарування, тривожність тощо [229]. Для таких почуттів характерна амбівалентність: дитина водночас любить та ненавидить, виражає ніжність та агресивність до батьків. Пояснення такому феномену надає А. Фрейд, наголошуючи, що агресія і лібідо на початку життя індивіда не вирізняються, їх єдне об'єкт лібідо (прийняття матері, емоційний зв'язок із нею та ін.). Ці процеси поєднуються відповідно до функцій задоволення і фрустрації потреб дитини. Дослідниця зазначає: "Після немовлячого періоду більш виразними стають відмінності між лібідною та мортідною енергією. Стосунки, що забарвлені любов'ю, стають дискретними, а подальший розвиток лібідо призводить до незалежності потреб, яким супутній негативний емоційний фон та напруга" [206, с. 27]. М. Кляйн наголошує, що такий дуалізм потягів породжується в ранньому дитинстві й зумовлює виникнення амбівалентних почуттів, які є базовими у виникненні агресії та деструкції психіки. Витоки таких деструктивних тенденцій пов'язані з дією інстинкту смерті: "Інстинкт смерті виявляє себе в ненависті, деструктивності, негативних прагненнях, в усіх моделях поведінки, які є антагоністичними відносно життєдайних зв'язків або об'єднань" [93, с. 474]. Згідно з дослідженням автора, потяги до життя та смерті є базовими у психіці

суб'єкта, а переживання почуття незадоволення, фрустрації зумовлюють виникнення ненависті, агресії та бажання омертвити оточуючих людей.

Отже, феномен психологічної смерті у психоаналізі представлений через призму потягу до смерті та деструктивності, який є базовим у психіці суб'єкта та закладений на біологічному рівні через єдність потягів життя та смерті.

У наукових пошуках А. А. Баканова [8], Є. І. Головахи, А. А. Кроніка [49]) психологічна смерть визначається як феномен, що знаходить відображення в соціальному житті через соціальне відчуження, ізоляцію, пасивність, байдужість до себе та навколишнього світу, що пов'язується з драматичними переживаннями суб'єкта. А. А. Баканов окреслює такі характеристики психологічної смерті, як: "розрив соціальних зв'язків, утрата життєвих орієнтирів, цінностей, значущих відносин, самоізоляція, зміна способу життя, мислення, ставлення до себе та оточення" [8, с. 45]. Є. І. Головаха та А. А. Кронік зазначають, що "психологічна смерть виявляється у відсутності нових життєвих орієнтирів, апатії, бажанні відпочинку, консерватизмі, скептичному ставленні до майбутнього, бажанні повернення до минулого, чим характеризується омертвіння особистості" [49, с. 7]. Таке визначення дає можливість виокремити характерні ознаки феномену психологічної смерті, як то: пасивність, ізолюваність, безініціативність, байдужість, апатія, що перешкоджає успішній соціальній реалізації індивіда. Подібне визначення цього феномену знаходимо в роботі Д. Болен: "Психологічна смерть – це смерть нас самих, певної ролі, якостей особистості, зміна соціального статусу, краси або інших якостей суб'єкта, руйнування мрій, відносин, що закінчилися смертю або розлученням тощо. Психологічна смерть відбувається тоді, коли раптово зникає щось або хтось вагомий для нас, суб'єкт блокує власні емоції та вираження негативних почуттів" [270, с. 135]. Руйнування усталеності (краси, соціального статусу, смерть близької людини тощо) здатне спричинити відчуження від реального світу, руйнування соціальних зв'язків. І. Є. Левченко описуються схожі ознаки. Зокрема, він твердить: "... розрив соціальних зв'язків унаслідок психологічної самотності індивіда, некомунікабельність, бездіяльність, соціальна пасивність, нарцисизм є виявами соціальної смерті" [109, с. 27]. Зосереджується увага на вивченні феномену психологічної смерті в контексті виявлення наслідків його впливу на поведінку особи в соціумі. Дж. Морено стверджує, що "...зниження адаптивності індивіда до плінних умов середовища знаходить вираження в закритості, безініціативності, байдужості, що характерне для явища соціальної смерті, яка здатна наблизити людину до старості, хвороб та фізичної смерті" [126, с. 58]. А. В. Дахін пише: "Соціальна смерть відбувається тоді, коли замість особистості залишається безвольний індивід, порівняно з фізичною смертю, коли залишається тільки тіло" [57, с. 74]. А. Кемпінські порівнював біологічну та соціальну смерть, наголошуючи на їх рівнозначності для суб'єкта у кризовий період: "... людина може свідомо обирати біологічну смерть для уникнення соціального відторгнення" [89, с. 126]. Отже, за явищем соціальної смерті стоїть феномен психологічної смерті, оскільки він має характеристики психологічного омертвіння особистості (закритість, безініціативність, ізолюваність, соціальна пасивність, що є наслідковими явищами переживання травми, життєвої кризи, психологічної самотності). Окреслені вище тенденції можемо спостерігати в таких малюнках: "Криза й етапи виходу з неї", "Я серед людей". Ці тенденції виражаються через образи страждань: сліз, розбитих сердець, пекла (додаток А.1, рис. 1.1, 1.2, 1.19, 1.21, 1.22, 1.25, 1.29); агресії: ката, вбивства, оскалу, чудовиська, вампіра (додаток А.1, рис. 1.3, 1.4, 1.6, 1.7, 1.8; додаток А. 2, рис. 2.10, 2.11; додаток А. 3, рис. 3.34, 3.35); самотності: парасольки, самотнього будинку в лісі, ембріону в павутинні, тополі серед поля (додаток А. 2, рис. 2.12 – 2.16; додаток А. 3, рис. 3.39 – 3.41).

Л. Бурбо [36], О. Ранк [157; 158], Т. Йоманс [70], І. Ялом [255] описують психологічну смерть через переживання травмивних життєвих подій, самотність, покинутість, утрату близької людини, а відтак і значущих відносин. Зокрема, І. Ялом зауважує: "Ми самі продукуємо страхи, сум, депресію, негативне ставлення, які призводять до передчасного помирання психологічною смертю" [255, с. 312]. Суб'єкт блокує вираження власних емоцій, самоізолюється та втрачає контакт із зовнішнім світом, що породжує байдужість, безініціативність, депресивність. Такі стани, за О. Ранком, спричинені травмою народження, вони поглинають життєві сили суб'єкта та зумовлюють несвідоме прагнення "повернення в утробу" матері. Кожного разу переживання емоційних утрат, фізичних травм повертають індивіда до первинних травмивних переживань: актуалізують відчуття безпорадності, ворожості, страху, що викликає несвідоме прагнення повернення до утробного стану [158]. Така тенденція "повернення в утробу" відображає ознаки психологічної смерті, адже суб'єкт "утікає" від зовнішнього світу та хоче повернутись до безпечного, захищеного стану, в ситуацію "самодостатності". Ця теза особливо випукло підтверджується одержаним у процесі АСПН емпіричним матеріалом, який візуально засвідчує наявність тенденції до психологічної смерті. Зокрема, йдеться про малюнки: "Моє неіснування", "Минуле, яке не можна виправити", "Самотність", де протагоністи зображують себе у таких символах: за замкненими дверима, за мурами, в печері (додаток А. 3, рис. 3.20, 3.21, 3.23, 3.24); у павутинні, яйці, на дні моря, у ванні, в чаші,

самотньої фігури в темряві (додаток А. 3, рис. 3.1, 3.25, 3.37, 3.38, 3.39, 3.41). Емпіричний матеріал доводить, що переживання травмивних подій впливає на подальше життя суб'єкта, зумовлюючи в нього відчуття безпорадності, розгубленості, безперспективності, бажання спокою, відпочинку, чому є супутнім емоційне омертвіння. Таке омертвіння, як відзначає Л. Бурбо, пов'язане з дитячими переживаннями глибоких душевних травм: зради, покинутості, принижень, несправедливості, що може інтерпретуватися дитиною як заперечення її права на існування [36]. Так, наслідки психологічної травми є близькими до ознак психологічної смерті. Енциклопедичний словник дає таке визначення поняття травми – "дезінтеграція, зрив, що виникає в тому випадку, коли психічний апарат раптово піддається дії зовнішніх або внутрішніх стимулів, які надто сильні, щоб їх долати або асимілювати звичайним способом. Суб'єкт відчуває беззахисність, безпорадність, що варіює від загальної апатії і капсуляції в собі – до емоційної бурі" [148, с. 232]. Це поняття окреслює внутрішній стан суб'єкта, його сприйняття подій, емоційні відчуття, беззахисність, безпорадність, апатію, депресію, що є характерними ознаками психологічної смерті. Зазначене вище вказує на зв'язок феномену психологічної смерті з психологічною травмою через такі спільні характеристики: байдужість, безініціативність, омертвілість почуттів, закритість, беззахисність, психологічна самотність, непотрібність, апатія, депресія.

Описані вище переживання характерні також для суб'єкта, який знаходиться у кризовому стані. Кризовий стан як форму психологічної смерті та відродження представлено в дослідженнях Ф. Є. Василюка. Автор стверджує: "Будь-яка криза – це стан відчуття перед обличчям смерті, оскільки життя видається неможливим у цілому, а не в окремих його аспектах. Тому переживання будь-якої кризи – це психологічна смерть та відродження" [41, с. 114]. Емпіричний матеріал підтверджує тезу про зв'язок психологічної смерті з переживанням життєвої кризи. Вибірка малюнків на теми: "Криза й етапи виходу з неї", "Драматична подія мого життя", які представлені в додатках (додаток А. 1, рис. 1.1. – 1.23), засвідчують зв'язок кризового стану з тенденцією до психологічного омертвіння. Так, аналізанти зображують себе у вигляді каменя (додаток А. 1, рис. 1.1), лицаря в обладунках (додаток А. 1, рис. 1.3), ката із сокирою (додаток А. 1, рис. 1.4), вовка, що виє на місяць від відчуття безвиході (додаток А. 1, рис. 1.5), зруйнованого міста (мрії) (додаток А. 1, рис. 1.9), могили (додаток А. 1, рис. 1.21, 2.34; додаток А. 2, рис. 2.34; додаток А. 3, рис. 3.12, 3.26, 3.27), зів'ялого листа (додаток А. 3, рис. 3.15, 3.25), засохлого дерева (додаток А. 1, рис. 1.15, 1.17, 1.18; додаток А. 2, рис. 2.33; додаток А. 3, рис. 3.4, 3.9, 3.14).

Вплив життєвої кризи травмивного характеру на внутрішній стан особистості розкрито у працях С. Д. Максименка [116 – 117], Т. М. Титаренко [189 – 191], А. Є. Варбан [38]. С. Д. Максименко стверджує, що переживання суб'єктом життєвої кризи є поворотним пунктом у його існуванні, адже він стикається з неможливістю реалізації життєвого задуму. Дослідник пише: "Під час переживання життєвої кризи майбутнє звужується, перспектива втрачається, тривога з приводу завтрашнього дня починає негативно впливати на самовідчуття, працездатність, стосунки з людьми... Людині, яка знаходиться в тяжкому кризовому стані, притаманні зміни часового переструктурування життєдіяльності – переживання розпаду ("до", "після") причинних зв'язків подій минулого, життя розпадається на дві частини – до та після події. Все, що було до, сприймається в неадекватно-щасливих інтерпретаціях, а події сьогодення – як вимушені реалії. У результаті відбувається розпад зв'язку часів" [117, с. 82]. Так, життєва криза створює відчуття безперспективності існування. Суб'єкт утрачає цікавість до життя, живе минулим, а майбутнє видається йому похмурым та непотрібним. Т. М. Титаренко стверджує: "... кожна справжня криза – це вмирання, вмирання себе вчорашнього з усіма цінностями, прагненнями, задумами... криза – це кінець і початок, якщо на нього вистачить сил" [189, с. 238]. Ставиться акцент на зв'язку виявів психологічної смерті з можливим відродженням, адже, потрапляючи у кризову ситуацію, суб'єкт має змогу переосмислити власне життя. Як зазначає дослідниця, життєва криза – це особистісна катастрофа, за якої втрачається відчуття впевненості, руйнується щось усталене, звичне: "Старий життєвий світ руйнується частково чи майже вщент. Навколо залишається захаращена і, на перший погляд, нежива пустеля" [189, с. 246]. Такий стан супроводжується почуттям втрати життєвої перспективи, підвищенням тривожності, що негативно впливає на самопочуття суб'єкта. Подібний стан можуть спричинити життєві обставити, які зумовлені, наприклад, раптовим переїздом, хворобою близьких, фатальним діагнозом, зміною роботи, що викликає відчуття затьмарення майбутнього – "воно стає нечітким, невизначеним, і страх перед чимось новим, невідомим, незбагненим, просто незвичним, перед необхідністю адаптації, відмови від старих звичок починає переслідувати людину, забираючи енергію, знесилює її" [189, с. 249]. Ця теза засвідчує, що психологічне омертвіння може супроводжувати переживання життєвої кризи – через вимушене омертвіння суб'єктом власних задумів, цілей, мрій, що зумовлює в нього стан нерозуміння і неприйняття, сприйняття об'єктивного світу як похмурого і жорстокого.

Аналітико-синтетичний аналіз літератури (Е. Берн [21], Я. Стюарт, В. Джойнс [183], С. В. Чебанов [234]) показує, що феномен психологічної смерті пов'язаний із ригідністю, програмованістю поведінки суб'єкта, що зумовлює омертвіння його індивідуальності. С. В. Чебанов

стверджує: "Програмування, ритуалізація, автоматизація поведінки обмежує самовираження особистості, є виявом психологічної смерті" [234, с. 12]. Суб'єкт є виконавцем життєвого сценарію, який передбачає втілення заборон, реалізацію програм дитинства, автоматизованість поведінки, що не усвідомлюється суб'єктом. У транзактному аналізі подається таке визначення сценарію життя: "... це неусвідомлений план життя, що схожий на театральні сценарії, які мають початок та кінець, нагадуючи легенди, міфи, казки" [21, с. 54]. Так, суб'єкт неусвідомлено слідує життєвому сценарію, для якого характерна статичність, стереотипність, автоматизованість поведінки. Е. Берн визначає сприятливі та несприятливі життєві сценарії (Переможці, Переможені та Невдахи). Дослідник указує, що у їх формуванні задіяні заборони, котрі здатні програмувати подальшу долю людини [21]. Зокрема, психоаналіз комплексу тематичних малюнків доводить, що життєві сценарії особи формуються в дитинстві під впливом заборон і покарань батьків та можуть призвести до омертвіння бажань, мрій (детальніше це питання розкрито у підрозділі 2.1). Я. Стюарт, В. Джойнс [183] визначають дванадцять заборон, які програмують "долю" суб'єкта, а саме: "Не будь собою", "Не будь дитиною", "Не дорослішай", "Не досягай цього", "Не роби нічого", "Не висовуйся", "Не зв'язуйся", "Не будь близьким", "Не будь здоровим", "Не думай". Серед позначених вище програм провідним є сценарій "Не живи", що передбачає відчуття непотрібності, меншовартості, байдужості, нікчемності, які формуються в дитинстві під впливом батьківських заборон та покарань. Психологічне омертвіння зумовлюють сценарії, які формувалися під впливом таких заборон і базуються на агресивності, байдужості, неприйнятті індивідуальності дитини. Заборона "Не відчувай" накладає табу на вияв будь-якої чуттєвості до оточуючих людей та себе [183], що спричиняє омертвіння особистості, породження комплексу меншовартості, тривоги, страхів, невпевненості в собі тощо. Як зазначалося вище, заборони, що впливають на формування життєвого сценарію, пов'язані з психологічним омертвінням суб'єкта та здатні зумовлювати стани замкненості, безініціативності, відчуття непотрібності, байдужості, нікчемності, втрату сенсу життя, депресію та суїцид. Усе це дозволяє зробити висновок, що феномен психологічної смерті є похідним від негативних життєвих програм, котрі блокують процеси індивідуально-неповторної самореалізації особи.

У контексті досліджуваної проблеми важливо торкнутися особливостей вияву психологічної смерті у почуттєвій сфері суб'єкта. На цьому рівні розглядуваний феномен виражається в таких відчуттях: непотрібності, небажаності, байдужості, що може призводити до депресивних станів, крайнім вираженням яких є суїцид. Психологічна смерть знецінює фізичне життя – воно стає беззмистовним, поряд з утратою сенсу життя в ньому відбуваються інші негативні зміни, що послаблюють психологічні та біологічні опори суб'єкта та ставлять тим самим його життя під сумнів. Такі стани можуть виникати під час життєвої кризи і такою ж мірою її спричиняти. Вони супутні феномену соціальної смерті, коли суб'єкт утрачає зв'язок із об'єктивним світом. Зокрема, в роботах А. Амбрумової [4], Е. Кюблер-Росс [273], К. Менінгера [121], Е. Шнейдмана [238], І. Сікорського (див.: [128]) та ін. указується на роль емоційного фактора у здійсненні суїцидального акту. Автори пов'язують психологічну смерть із фізичною, до якої може призвести внутрішній стан індивіда, що знаходить вияв у беззмистовності життя, втраті його сенсу та бажання жити. Під поняттям "суїцид" розуміється "акт самогубства, що здійснюється людиною у стані сильного душевного розладу або під впливом психічного захворювання; усвідомлений акт позбавлення себе життя під впливом гострих психотравматичних ситуацій, за яких власне життя як вища цінність утрачає для даної людини сенс" [173, с. 658 – 659]. Здійсненню суїцидального акту передують стрес, емоційне напруження, душевні переживання, адже емоційні зміни є поштовхом до здійснення самогубства. Згідно з концепцією А. Амбрумової, самогубство є наслідком соціально-психологічної дезадаптації (або кризи) [4]. І. Сікорський розширив бачення цієї проблеми, звернувши увагу на її глибинні детермінанти: "У більшості випадків прагнення до самознищення викликано більше емоційним станом суб'єкта, ніж зовнішніми обставинами. Зовнішні обставини – лише привід до самознищення, а не причина: справжня причина знаходиться у хворобливому настрої та давнішньому, готовому песимізмі, яким жили окремі особистості або групи особистостей" (цит. за: [128, с. 457 – 458]). На важливості усвідомлення неминучості смерті, яке зумовлює зміну психічного стану, наголосила Е. Кюблер-Росс. Дослідницею визначено такі стадії переживання суб'єктом неминучості власної смерті: заперечення – суб'єкт не вірить у неминучість смерті; гнів – особа ставиться агресивно до кожного, хто залишається жити; стадія торгу – суб'єкт намагається продовжити своє життя за будь-яку ціну; фаза депресії – стадія суму, усвідомлення неминучості смерті; прийняття її як останнього життєвого етапу – покірне очікування смерті [273]. Тобто, суб'єкт психологічно "помирає" через омертвіння власних почуттів, намагаючись примиритися з кінцем життя. Подібні емоційні зміни відбуваються перед скоєнням самогубства: життя видається сірим, буденним, беззмистовним, з'являється відчуття безперспективності, самотності. К. Менінгер [121], Е. Шнейдман [238] та ін. стверджують, що суїцидальному акту передують сильне емоційне збудження, тобто цей акт фактично не здійснюється суб'єктом раптово, а готовність до нього формується впродовж певного часу. Поштовхом до самогубства є переживання кризи життя, яка супроводжується душевними стражданнями, відчуттями

безперспективності, непотрібності, безпорадності, безнадійності, відчуттям "глухого кута", який означає помирання чуттєвості, життєлюбства індивіда. Описані вище стани характеризують психологічне омертвіння суб'єкта, а смерть є звільненням від душевного страждання.

Феномен психологічної смерті знаходить вияв у певних регресивних формах поведінки, що спричиняють не лише моральне та фізичне саморуйнування, а й психологічне. Е. Шнейдман наголошує на існуванні мотивів саморуйнівної поведінки, що є прихованою від суб'єкта. Йдеться про алкоголізм, наркоманію, садизм та антисоціальну поведінку, потяг до екстремальних видів спорту [238]. Звільнення від душевного болю через саморуйнівну поведінку описано в роботах Н. Фарбероу. В його концепції саморуйнівної поведінки вказано на дії суб'єкта, які спрямовують організм до саморуйнування. Серед них – суїцидальні акти, алкоголізм, токсикоманія, наркоманія, невиправданий ризик тощо. Дослідник наголосив, що така поведінка не завжди усвідомлюється суб'єктом як загрозна, оскільки він нерідко свідомо йде на смерть (див. [185]). Концепція саморуйнівної поведінки опосередковано підтверджує існування глибинно-психологічних мотивів психологічної смерті, які пов'язані з психологічним омертвінням суб'єкта. К. Менінгер [121] указує на глибинні мотиви суїцидальної поведінки, тим самим окреслюючи тенденцію до психологічної смерті. Суб'єкт, обтяжений такими тенденціями поведінки, продукує деструктивні імпульси, активізовані мортідною енергією, яка спрямовується на самого суб'єкта. Водночас із почуттями ненависті, образи, бажанням убити, покарати "кривдника" існує почуття провини, ненависті до самого себе. Останнє знаходить вираження на поведінковому рівні, зокрема: в аскетизмі, муках, алкогольній залежності, антисоціальній поведінці, психозах, членоушкодженні, симуляції, поліхірургії, навмисних нещасних випадках, імпотенції та фригідності [121]. Наголосимо, що деструктивна поведінка спрямовує організм суб'єкта до самознищення. Як зазначалося вище, почуття провини, ненависті, безнадії та водночас прагнення бути на висоті (бути сильним) виступають чинниками, що можуть зумовити самогубство.

Академік АПН України Т. С. Яценко наголошує на спрямованості психіки, що знаходить вираження в певних тенденціях, однією з яких є тенденція до психологічної смерті [260]. Т. С. Яценко пише: "... тенденція до психологічної смерті на рівні спілкування виражається в проявах психологічної імпотенції – руйнуванні контактів з іншими людьми через задрощі, неадекватне сприймання партнера, інтроверсію, відступи від реальності під дією тенденцій заміщення, почуття приниженості, неповноцінності, крайнім її вираженням є депресія та суїцид" [262, с. 168]. Т. С. Яценко зазначає, що тенденція до психологічної смерті виявляється в усталеному відчутті себе незадоволеним, ображеним, нещасним, а в реальних діях – у відчуженості від соціального життя, неусвідомлюваній тенденції нанесення шкоди власній персоні тощо. Підкреслимо, що "тенденція до психологічної смерті не усвідомлюється суб'єктом, він свідомо фіксує вияви незадоволення, агресії тощо" [264, с. 105], не розуміючи глибинних передумов їх виникнення. Феномен психологічної смерті представлений як тенденція до втрати значущих стосунків, емоційної омертвілості психіки особистості.

Аналіз наукової літератури дозволяє стверджувати, що визначення поняття психологічної смерті характеризується неоднозначністю, що є "зручним" для його використання в різних наукових напрямках дослідження. Така розпливчастість визначень зумовлює множинність та нечіткість смислової інтерпретації цієї категорії. На основі аналізу наукової літератури спробуємо систематизувати ознаки психологічної смерті, на які вказували дослідники: неможливість вираження любові до близької людини, розлад стосунків з оточенням, ревнощі, задрощі, ненависть, дискредитація гідностей іншої людини, почуття неповноцінності, приниженості, меншовартості, відчуття безперспективності життя, відсутності нових життєвих перспектив і орієнтирів, розчарованості, апатії, консерватизм у діях та задумах, ригідність, програмованість поведінки, скептичне ставлення до майбутнього, бажання повернення до минулого, соціальне відчуження, депресія та суїцид.

Наявність психологічної смерті встановлюється у випадках домінування енергії мортідо над лібідо, яке виявляється у ставленні суб'єкта до об'єктивного світу та до самого себе. Останнє знаходить вираження в руйнівних діях стосовно навколишнього світу, асоціальній поведінці, вбивстві, суїциді тощо. За відсутності позначених вище виявів констатується лише тенденція до психологічної смерті.

Особливо цінним є виявлення в роботах науковців спільних поглядів на феномен психологічної смерті. Вони полягають у тому, що це явище має глибинні передумови, пов'язані із вродженим потягом до смерті та деструктивності (енергією мортідо). Дослідники наголошують на зв'язку психологічної смерті з минулим досвідом особи – життєвими кризами та травмами, отриманими суб'єктом упродовж життя. Малодослідженим є питання пізнання феномену психологічної смерті в контексті взаємозв'язку свідомої та несвідомої сфер психіки та його зв'язку з едіпальними залежностями.

Висновки

Феномен психологічної смерті взаємопов'язаний із близькими поняттями, а саме: потягу до смерті, соціальної смерті, життєвої кризи. Тенденція до психологічної смерті знаходить вияв у тенденції до психологічної імпотенції – неможливості вираження любові, руйнуванні контактів з іншими людьми, відчуттях приниженості, меншовартості, інтроверсії, самотності, втраті життєвих орієнтирів, депресії. Вираженням обох тенденцій у їх єдності може бути депресія та суїцид. Явище психологічної смерті пов'язується психоаналітиками із вродженим потягом до смерті та деструктивності, травмивними ситуаціями та життєвими кризами.

Тенденція до психологічної смерті зумовлює деструкції психіки, породжуючи відступи від реальності, що може знаходити вияв у релігійності суб'єкта (вірі у вище божество, реінкарнацію, потойбічне життя, що виступає звільненням від страху смерті; аскетизмі, стражданнях, релігійному екстазі, трансі, фанатизмі тощо). У релігійності суб'єкта тенденції до життя та смерті зінтегровуються. Тенденція до психологічної смерті пов'язана з базальною тривогою. Травма, яку може отримувати дитина у процесі соціалізації (ізоляція, обмеження), виступає для неї символічною смертю. Травма актуалізує тривожність та може породжувати в дорослому житті виникнення емоційних станів, які умовно виражають: стан "капітуляції", "когнітивного звуження", "померлого для світу". Спільним для таких станів є повне блокування емоцій. Переживання інфантильної травми актуалізує відчуття базальної недовіри, що породжує вузькоплановість сприйняття суб'єктом об'єктивного світу як загрозливого й відчуженого. Наявність психологічної смерті констатується у випадках домінування енергії мортідо над лібідо, яке виявляється у ставленні суб'єкта до об'єктивного світу (асоціальна поведінка, руйнівні дії, вбивства) та до самого себе (саморуйнування). В інших випадках фіксується лише тенденція до психологічної імпотенції, що виявляється в руйнуванні значущих стосунків, емоційній омертвілості, агресії, відчутті самотності, депресивності, скептичному ставленні до майбутнього, соціальному відчуженні.

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЛИБИННО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ПЕРЕДУМОВ ВИНИКНЕННЯ ТЕНДЕНЦІЇ ДО ПСИХОЛОГІЧНОЇ СМЕРТІ

У другому розділі досліджено глибинно-психологічну сутність феномену психологічної смерті та умови його виникнення. Наголошено на провідному впливові на виникнення тенденції до психологічної смерті едіпової ситуації, де започатковується амбівалентне ставлення суб'єкта до лібідних об'єктів, наслідком чого є емоційне омертвіння. Встановлюється зв'язок тенденції до психологічної смерті з психологічними захистами, об'єктними відношеннями. Представлено порівняльний аналіз психологічної продукції учасників груп АСПН із творами мистецтва та літератури. Ставиться акцент на системній упорядкованості психіки суб'єкта, динамічною засадою якої є безперервна інтрапсихічна боротьба протилежних тенденцій, зокрема тенденції до життя та до психологічної смерті.

2.1. Можливості методу АСПН у дослідженні глибинно-психологічних витоків тенденції до психологічної смерті

У попередньому розділі зазначалося, що феномен психологічної смерті має глибинно-психологічні витoki, пов'язані з несвідомою сферою психіки суб'єкта. Тому дослідження цього феномену передбачає використання глибинно-зорієнтованих методів пізнання психічних явищ. Таке пізнання є можливим завдяки застосуванню методу активного соціально-психологічного навчання (АСПН). Основи групової психокорекції та її організаційно-методологічні аспекти детально описано в роботах Т. С. Яценко [258 – 267] та її послідовників: С. М. Аврамченко [1], К. А. Бабенко [6], О. Г. Білої [22], Т. І. Білухи [23], Л. Л. Бондаревської [30], Т. В. Горобець [51], Н. В. Дметерко [60; 61], І. В. Євтушенко [62], М. П. Зажирка [64], Б. Б. Іваненко [68], О. А. Коновалової [96], Л. В. Мошенської [129], І. М. Сергієнко [172], О. Г. Стасько [179], П. В. Теслиюка [188], С. Г. Харенка [225], Н. В. Шавровської [236].

Коротко зупинимося на організаційних аспектах проведення груп АСПН. Чисельність осіб у групі не повинна перевищувати дванадцяти; загальна тривалість роботи групи складає 100 – 120 год. Важливим для глибинно-психологічного пізнання є забезпечення умов свободи поведінки учасників групи. Такі умови реалізуються завдяки дотриманню учасниками групи наступних принципів: спонтанність та невимушеність поведінки; рівність позицій учасників; добровільність; щирість, спонтанність у висловлюваннях; звернення один до одного на ім'я і на "ти"; сприйняття іншого таким, який він є; конфіденційність; відсутність заохочень і покарань, уникнення оцінних суджень, чорно-білих категорій і критики. Психокорекційна робота у групі зорієнтована на з'ясування глибинно-психологічних передумов труднощів спілкування, які породжені особистісною проблемою суб'єкта. Особистісна проблема не усвідомлюється суб'єктом. Він може констатувати певні її вияви, а саме: відчуття внутрішньої дисгармонії, відчуття безвиході, безперспективності існування, відчуття самотності, депресивності тощо. Останнє пояснює глибинну зорієнтованість процесу пізнання у групі АСПН.

Психодіагностика в межах АСПН має процесуальний характер, що передбачає багаторівневість, тривалість процесу та його невід'ємність від психокорекції. Висновки психолога будуються на матеріалі спонтанної взаємодії між учасниками групи, яка є невимушеною і не заданою наперед. Психодіагностичні гіпотези поступово поглиблюються та супроводжуються перевітками й уточненнями. У процесі психодіагностики об'єктивується емоційна значущість для суб'єкта тієї чи іншої події, що пов'язана з фіксаціями, емоційними переживаннями, травмами. З огляду на позначене вище набуває ваги спонтанна активність особи, яка сприяє пізнанню внутрішніх детермінант психіки в її суперечності (більш детально це питання розкрито в підрозділі 2.2). Процесуальна діагностика передбачає залучення суб'єкта до процесу самопізнання та пізнання інших членів групи, яке відбувається спільно з психологом на матеріалі спонтанної групової взаємодії. Такий підхід сприяє розумінню учасниками групи закономірної зумовленості психіки та її глибинно-психологічних витоків. Процес глибинно-психологічного пізнання має опосередкований характер – навчальний ефект досягається завдяки змінам, що відбуваються на латентному рівні. Психокорекційний процес передбачає динаміку розвитку групи, головними механізмами якої є позитивна дезінтеграція та вторинна інтеграція на більш високому рівні розвитку психіки. Індикатором дезінтегрованості психіки можуть виступати такі емоційні стани: тривожність, смуток, сором, невдоволеність собою та ін. Показниками інтеграції психіки на більш високому рівні є: розширення самосвідомості, здатність до самоаналізу, рефлексії, розуміння ролі дитинства у визначенні життєвих програм, здатність до самокорекції [260 – 262].

Метод АСПН, із палітрою його прийомів, дозволяє розкрити глибинно-психологічні витоки тенденції до психологічної смерті та сприяти їх нівелюванню. Зокрема, у процесі дослідження було використано: психоаналіз комплексу тематичних малюнків, прийом психоаналізу казки про власне життя, психоаналітичну роботу з неавторським малюнком та предметними моделями (психокорекційну роботу з використанням позначених методик представлено в розділі 3). Феноменологічний підхід, що реалізується в методі АСПН, дозволяє об'єктивувати ірраціональну індивідуально-неповторну логіку несвідомого з урахуванням авторського змісту символіки психомалюнків та її архетипного значення.

Психоаналітична інтерпретація малюнків передбачає врахування:

- авторської інтерпретації малюнка (феноменологічний підхід);
- полізначності символіки;
- архетипної символіки;
- механізмів символізації (натяк, зміщення, згущення та ін.).

У процесі аналізу важливим є емоційне сприйняття життєвих подій протагоністом, тому зміст, що йде від суб'єкта (емоційна реакція, поведінка, малюнковий матеріал) піддаються інтерпретації. Діагностико-корекційна процедура вимагає зосередження уваги на системних характеристиках несвідомого, об'єктивування яких дає змогу прослідкувати тенденції поведінки особи.

Психокорекційна робота групи АСПН сприяє збільшенню рівня усвідомлюваності суб'єктом власної поведінки через виявлення глибинних детермінант, які деструктують його психіку. Таке усвідомлення забезпечує особистісно-конструктивні зміни суб'єкта. Груповий процес через розвиток саморефлексії та самопізнання сприяє доланню деструктивних тенденцій психіки, які відтягують енергетичний потенціал особи. Суб'єкт, обтяжений деструктивними тенденціями до психологічної імпотенції та смерті, неусвідомлювано спрямовує свою активність на руйнування стосунків з оточенням. На поведінковому рівні це має вияв у агресивності, відчутті неповноцінності, самотності, депресивності тощо. Групова психокорекція за методом АСПН дозволяє суб'єкту розкрити власний енергетичний потенціал, набути лабільності, відкритості, щирості у спілкуванні. Психокорекційний процес покликаний згармонізувати особистість, розкрити канали лібідо через виявлення суперечливих тенденцій психіки.

Для аналізу емпіричного матеріалу, одержаного під час занять груп АСПН, у тексти стенограм уведено номери комунікатів протагоністів, які брали участь у глибинно-психологічній корекції. Посилання на комунікати (позначені скороченням: к-т) подано в науково-узагальнювальному аналізі роботи з протагоністами.

2.2. Вплив едіпової залежності на виникнення тенденції до психологічної смерті

Дослідження впливу едіпової залежності на психіку особи потребує визначення поняття "едіпів комплекс". Психоаналітичний словник так розкриває цю категорію: "Едіпів комплекс – упорядкована сукупність любовних та ворожих бажань дитини, які спрямовані на батьків" [148, с. 255]. У психоаналізі наголошується на властивій дитині потребі в батьківському захисті, любові, єдності з батьками, що вказує на позитивний аспект розвитку едіпових прагнень. Водночас дослідниками наголошується на виникненні амбівалентних почуттів (любов та ненависть) до лібідного об'єкта. Дитина прагне єднання з батьком протилежної статі, але водночас відчуває конкуренцію і бажає смерті батькові своєї статі, що є виявом негативного едіпового комплексу [110; 112; 148; 239]. На несвідомому рівні деструктивні аспекти едіпової ситуації впливають на психічне життя дитини, породжуючи внутрішній конфлікт та актуалізуючи мортідні тенденції.

Обтяженість суб'єкта почуттями ревності, заздрощів, ненавистю, почуттям неповноцінності, відчуттям приниженості пов'язані з едіповою ситуацією розвитку, в якій відбувається зародження деструктивних тенденцій. До них відносяться тенденції до психологічної імпотенції та психологічної смерті. Виникнення цих тенденцій пов'язано з блокуванням лібідних почуттів дитини до близьких людей, що зумовлює появу амбівалентних почуттів. Така амбівалентність пов'язана з боротьбою лібідних та мортідних почуттів. Зазначене вище підкреслює вагомість понять "лібідо" – активної життєвої сили, що діє з моменту народження людини, та "мортідо" – енергії руйнування, омертвіння. Реалізація лібідної енергії пов'язана не тільки із сексуальним інстинктом (як наголошує психоаналіз), а й з емоційним фактором єднання дитини з батьками (відчуттям емоційної близькості, бажаності для батьків). Відчуття непотрібності, образи, ревності, заздрощів, відстороненості, ненависті, небажаності, що можуть виникати в дитини у ході взаємодії з батьками, зумовлюють появу почуттів знедоленості, нерідності, меншовартості, що є виявом мортідних тенденцій. Близької позиції дотримувався З. Фрейд, наголошуючи на деструктивному впливові на психіку суб'єкта блокування вираження лібідної енергії. Дослідник зазначав, що таке блокування пов'язано із соціалізацією індивіда. З. Фрейд пише: "Ранній розквіт інфантильного сексуального життя суб'єкта був приречений на загибель через несумісність його бажань із реальністю та обмеженістю дитячого

розвитку. Цей розквіт загинув, супроводжуючись сильними душевними стражданнями, що зумовили виникнення відчуття неповноцінності, покинутості, ревнощів, заздрощів, що є виявом енергії мортідо" [210, с. 41 – 42]. В едіповій ситуації "усікається" принцип задоволення через заборони, покарання, відсторонення, обмеження дитини соціальними нормами. Усе це унеможливає інтимне єднання з об'єктом лібідо та породжує омертвіння, блокування чуттєвості суб'єкта. З. Фрейд твердить, що коли дитина "повертається обличчям" до соціуму, це "сприяє розумінню того, що задоволення притяжінь дає нам не тільки щастя, воно є першопричиною тяжких страждань, коли зовнішній світ відмовляє нам у задоволенні потреб і прирікає на їх позбавлення" [211, с. 71]. Це є досвідом роз'єднання, відокремлення від батьків. Такі перепони на шляху єднання з лібідним об'єктом є травмівними для психіки дитини, адже в неї актуалізуються тенденції до роз'єднання, психологічної імпотенції та психологічної смерті. Отже, водночас із тенденцією до єднання з батьками на засадах поведінки дитини (бути пасивним, залежним та слабким) діє тенденція "роз'єднання" (бути сильним та незалежним). Так, едіпова ситуація може зумовлювати виникнення соціально значущої детермінанти "від слабкості до сили". Останню презентує наш емпіричний матеріал, де аналізанти ставлять наголос на прагненні домінувати над оточенням, відчувати силу через омертвіння власних почуттів, що дозволяє їм відчути себе адаптованими до соціального життя. Представимо вибірку тверджень протагоністів: "Любов – це слабкість, яка заважає мені в соціальному житті, я блокую в собі будь-які вияви таких почуттів"; "Я ненавиджу батьків, адже вони контролюють кожний мій крок, а це заважає мені в соціальному самостановленні. В той самий час, відмовляючись від такого контролю, я відчуваю самотність та непотрібність оточенню"; "Я досягну успіху за всяку ціну, щоб вони (батьки) зрозуміли, яким я є"; "Помру, мамо, в тебе на очах, щоб ти бачила, як заважала мені у житті"; "Я не хочу бути залежним від батьків – це заважає моїй кар'єрі". Такі висловлювання демонструють, як діє тенденція "від слабкості до сили", коли заради соціальної адаптованості суб'єкт здатний омертвляти, блокувати свої почуття та набувати таким чином ілюзорної сили. Інфантильне бажання любові, єдності породжує внутрішній конфлікт між прагненнями залишитися "дитиною" (слідувати принципу задоволення) та бути "дорослим" (керуватися принципом реальності).

На дії фактора роз'єднання зосереджують увагу такі дослідники: Д. Айке [2], Дж. Боулбі [33 – 34], А. Грін [203], Ф. Перлз [276], Е. Фромм [218 – 221], Р. Шпіц [241]. Автори стверджують, що емоційна черствість, відстороненість дитини від матері блокують розвиток суб'єкта. Дж. Боулбі наголошує, що прихильність дитини до матері має провідне значення в розвитку психіки індивіда. Дослідник стверджує, що емоційна глухота, відстороненість матері можуть породжувати деструкції психічного розвитку дитини. До таких деструкцій автор відносить: агресивність, депресивність, недовірливість, невміння будувати стосунки з оточенням, що дезадаптує індивіда. Відчуття роз'єднання з матір'ю, яке переживає дитина, породжує емоційне відчуження, що згодом знаходить вираження в емоційній глухоті. Дж. Боулбі відзначає, що "злоякісні" події дитинства дезадаптують індивіда, формуючи в нього базальний страх небезпеки [33 – 34]. Близької позиції дотримується М. Ейнсворт, яка наголошує, що за умов втрати емоційних зв'язків із матір'ю в дитини виникає порушення прихильності до неї. Такі порушення можуть породжувати в суб'єкта агресивність, грубість, емоційну закритість, прагнення домінувати над оточенням, що призводить до руйнування стосунків. Дослідниця вводить поняття "порушення материнського ставлення", яке характеризує роз'єднання спілкування матері з дитиною і виражається в авторитаризмі, відстороненні, гіперопіці, інфантилізації дитини, що фруструє її потреби [268]. Е. Фромм окреслює феномен гетерономного впливу блокування розвитку дитини матір'ю через заборону на спонтанне вираження її бажань та потреб [219], що блокує психологічний розвиток дитини, капсулюючи її внутрішній потенціал та породжуючи тенденцію до психологічної смерті. А. Грін описує феномен "мертвої матері", яка здатна психологічно омертвити дитину. Синдром "мертвої матері" загострюється на едіповій фазі розвитку, коли відбувається еротизація стосунків між дитиною та батьками. Мати, що не спроможна на вираження емоцій, є внутрішньо омертвілою, тому дитина знаходиться в пошуках компенсаторного об'єкта. Дослідник наголошує, що нерідко батько є таким самим емоційно "мертвим", як і мати, тому феномен "мертвого батька" є аналогом "мертвої матері". А. Грін так описує вияв синдрому "мертвої матері": "Померла" від болю мати більше не може бути для живої дитини витоком нарцисизму, любові, що є необхідним для підтримки дитини. Усе це може призвести до трагічних для психіки дитини наслідків" [203, с. 363]. Мати "поглинає" дитину, блокує її емоції, що спричиняє психологічне омертвіння й зумовлює виникнення у психіці дитини "чорної дірки", "емоційної порожнечі". Це глибоко деструктує психіку суб'єкта, породжуючи в нього відчуття самотності, безперспективності життя, страху смерті. Останнє підтверджують наші практичні дослідження, що дозволяють виокремити чинники такого деструктивного впливу: віддання батьками дитини на виховання рідним (дідусям, бабусям), до дитячого будинку, а також фізичні покарання (побиття) та моральне покарання самотністю, емоційною відчуженістю батьків, ігноруванням, словесними образами тощо. Ігнорування потреб і бажань дитини призводить до омертвіння її внутрішнього світу. Мати психологічно помирає в емоційному світі дитини,

тобто перетворюється на об'єкт, що омертвляється. Це доводить наш емпіричний матеріал. Малюнки "Я в сім'ї батьків" (додаток А. 1), "Минуле, яке не можна виправити" (додаток А. 3) презентують, що протагоністи втілюють образи батьків в архетипні символи утробы, зокрема: клітки (додаток А. 1, рис. 1.24), порожнього яйця (додаток А. 3, рис. 3.25), засохлих дерев (додаток А. 1, рис. 1.27), закритої кімнати (додаток А. 1, рис. 1.12), янгола, що не може звільнитися від пут та злетіти (додаток А. 1, рис. 1.26) тощо.

Травмивні переживання – самотність, неухважність батьків, емоційна знедоленість – деструктивно впливають на подальше життя суб'єкта, зумовлюючи в нього виникнення депресивних, суїцидальних тенденцій. За приклад візьмемо висловлювання протагоністів у процесі аналізу комплексів тематичних психомалюнків, зокрема на теми: "Моє неіснування", "Минуле, яке не можна виправити", "Сприйняття нещастя", "Мій страх" (додаток А. 3, рис. 3.10 – 3.36). Наведемо приклади таких тверджень: "Я так боялася, коли батьки кидали мене саму-самісіньку в темній кімнаті, що досі їх ненавиджу за це"; "Коли в дитинстві я намагався показати своє "Я", то мати могла покинути мене серед дороги й піти. Я ж кричав від жаху так, що зривав голос"; "У дитинстві мене лякали, що віддадуть до баби-яги і вона мене з'їсть, адже такі неслухняні діти не потрібні батькам"; "Одного разу мати сказала, що їй не потрібна така дурна дитина, і виставила мене за двері на мороз у спідниці та літніх капцях". За твердженням протагоністів, такі переживання супроводжувалися страхом знищення, смерті, відчуттям неприйняття, непотрібності батькам.

Психоаналіз малюнків "Драматична подія мого життя" (додаток А. 1, рис. 1.9. – 1.22), "Самотність" (додаток А. 3, рис. 3.37 – 3.42) засвідчує, що емоційні травмивні переживання батьків (смерть членів сім'ї, страх за життя дитини, драма розлучення тощо) впливають на емоційний стан дитини, породжуючи в неї страх за власне життя, що може призвести до емоційної ізоляції. Е. Фромм стверджує, що мати, яка має підвищену цікавість до чогось неживого (приміром, до мертвої дитини, що передувала), буде орієнтувати в тому ж самому напрямку власну дитину. Така мати не може радіти життю, її тривога сприяє тому, що дитина починає боятися життя та тягнеться до неживого, тобто під впливом матері дитина психологічно омертвляється [218]. Механізм дії такого впливу окреслено Х. Огієві, який твердить: "Психіка, що побудована менш міцно, не витримує тиску постійної тривоги. Психіка, що побудована міцніше, залишається зовні спокійною, а механізм, що стоїть за нею, ламається від напруги" (цит. за: [99, с. 123]). Відчуття душевного болю може викликати регресію до інфантильності, що виявляється в явищах інфантилізму: пасивності, страху відповідальності, агресивності тощо. Останнє підтверджується емпіричним матеріалом (АСПН), зокрема малюнками "Мій страх" (додаток А. 3, рис. 3.31. – 3.36), у яких протагоністи зображують себе в таких образах: маленької і незахищеної істоти, що ховається за великим щитом (додаток А. 3, рис. 3.31); агресивного чудовиська (додаток А. 3, рис. 3.35); дитини в павутинні (утробі) (додаток А. 3, рис. 3.40); самотньої фігури, що рухається в темряву (додаток А. 3, рис. 3.37); чаші, повної сліз (додаток А. 3, рис. 3.41); тополі в полі (додаток А. 3, рис. 3.42). Висловлювання протагоністів засвідчують наявність у них тривожності, відчуття самотності, страху життя, що є виявом психологічної імпотенції.

Для прикладу наведемо науково-узагальнювальний аналіз фрагмента стенограми психоаналізу малюнків, де об'єктивовано вплив травмивних переживань дитинства на психіку протагоніста. (Фрагмент стенограми представлено в додатку В).

Науково-узагальнювальний аналіз фрагмента стенограми психоаналізу комплексу тематичних психомалюнків протагоніста С.

Аналіз фрагмента стенограми психоаналітичної роботи з комплексом психомалюнків об'єктивує вплив негативних переживань дитинства на виникнення недовіри до позитивного ставлення оточуючих людей, відчуття неповноцінності, приреченості, самотності (додаток В, к-т 1). Аналізанд зазначає, що бабуся, яка її виховувала, наголошувала на небажаності її народження батьками та висловлювала власне негативне ставлення до її існування. На малюнку "Криза й етапи виходу з неї" (додаток В, рис. 1) протагоніст змальовує зерно, кинуте в суху землю, яке знаходиться під загрозою смерті (додаток В, к-т 3). С. твердить, що зернятко може зростати та бути сильним, але за умови, коли це помічають оточуючі люди, як це було актуальним в дитинстві. Діалогічна взаємодія засвідчує, що образ зерна С. відносить до себе. Можемо спостерігати актуалізацію таких інфантильних нереалізованих потреб аналізанда: в увазі, турботі, довірі з боку близьких людей (додаток В, к-т 2). У процесі аналізу виявлено, що такі потреби заганняють С. у стан "зернятка" (утробності) через очікування підтвердження значущості та неперевершеності від оточуючих людей. Так, С. прагне бути в центрі уваги, неперевершеною через інфантильний острах бути покинутою, що обмежує її активність. Кризовий стан, який представлено на малюнку "Криза й етапи виходу з неї" (додаток В, рис. 1) ілюструє вияв тенденції до психологічної смерті та тенденції "повернення в утробу", про що свідчить символ зародку. Таке зображення вказує на відторгнення матері, адже ґрунт, представлений на малюнку, є безводним, нежиттєдайним, що підтверджує негативізм С. стосовно матері. Протагоніст твердить, що відчуває матір фізично та психологічно. Водночас С. відчуває й себе,

оскільки психологічно та візуально схожа на матір (додаток В, к-т 1). Малюнок "Мое минуле" (додаток В, рис. 2) засвідчує вияв тенденції до психологічної смерті через бажання омертвити своє минуле. С. стверджує, що прагне забути ("випалити") минуле, але воно постійно присутнє в реальному житті через відчуття себе меншвартою, безперспективною, самотньою (додаток В, к-ти 4, 5), що засвідчує дію тенденції до вимушеного повторення драм дитинства. Наслідком цього є деструкції спілкування з оточуючими людьми, що виявляються в таких аспектах: тенденції дискредитації партнера у спілкуванні (через заздрощі, ревності), агресивності, образливості, відчутті неприйняття, самотності, що зумовлює тенденцію відчуження від людей.

Наведений уривок стенограми дозволяє констатувати, що негативний досвід дитинства спричинив центрованість С. на власних проблемах та переживаннях. Протагоніст викривлює реальність, адже С. видається, що весь світ повинен бути зайнятий тільки нею. Це свідчить про інфантильну позицію та тенденцію до імпотування стосунків. Протагоніст зазначає, що оточуючі люди сприймають її як незграбу, не варту уваги, тому будь-яке спілкування з ними завдає їй емоційного болю і пов'язане з ризиком розчарування. С. указує, що прагне забути минуле, "випалити" його, проте на малюнку "Мое минуле, моє майбутнє" (додаток В, рис. 2) можемо бачити траву, що проростає із зернят, які представлені на малюнку "Криза й етапи виходу з неї" (додаток В, рис. 1). Останнє засвідчує вплив внутрішніх детермінант на життя суб'єкта, адже зерно на малюнку "Криза й етапи виходу з неї" (додаток В, рис. 1) проростає із землі і заявляє про себе в реальному житті у тенденції до руйнування (імпотування) контактів з оточуючими людьми. Все це зумовлює тенденцію до відчуження від оточення, що є виявом тенденції "повернення в утробу".

Таким чином, уривок стенограми презентує, як травмивні переживання дитинства, пов'язані з відчуженням від батьків, вплинули на виникнення тенденцій до психологічної імпотенції та психологічної смерті. Як доводить уривок стенограми, негативні переживання дитинства зумовили захисні стратегії поведінки суб'єкта. С. уникає чуттєвого контакту через страх неприйняття оточенням, тим самим захищається від травмивних переживань через їх омертвіння. Для протагоніста залишалось прихованим те, що вона омертвляє оточення, покладаючи на нього провину за неможливість надати їй підтримку, розуміння (компенсувати любов батьків). Як ілюструє фрагмент стенограми психокорекційної роботи, С. переконана, що коли вона зустріне людину, яка буде піклуватися про неї, тривожність, відчуття самотності зникнуть. Так, на несвідомому рівні діє тенденція заміщення лібідного об'єкта, що виступає "терапією" від травмивних переживань дитинства. Як засвідчує стенограма, суб'єкт прагне до отримання любові від оточення, але водночас недовіра до такого почуття, що була закладена в ранньому дитинстві, створює перепони на шляху єднання з іншими людьми. Це задає спрямованість психіки до психологічної імпотенції та психологічної смерті. Останнє породжує руйнування стосунків з оточуючими людьми через страх зради, образи, приписування їм заздрісних намірів, агресивних виявів тощо. Таким чином, суб'єкт викривлює реальність, з метою забезпечення (хоч і ілюзорно) відчуття захищеності.

Дитина отримує перший досвід омертвіння любові через неможливість відкритого вияву почуттів унаслідок обмежень і заборон з боку соціуму. П. С. Гуревич стверджує, що мати на несвідомому рівні може "вбивати" дитину, заважаючи її психологічному розвитку. Таке блокування може здійснювати авторитарна, владна мати, що ламає волю дитини заради формування її покірливості. Тому слухняність розглядається дослідником як "дітовбивство" [55]. Гіперопіка, надмірна любов породжують "злиття" дитини з батьками, що деструктує психіку. Дитина стає безініціативною, тривожною, в неї відсутня власна думка. Дитина психологічно імпотується: стає залежною від батьківських переконань, програм. "Зліплення" з батьками може бути настільки сильним, що діти втрачають власне "Я". Подібні вияви є формою психологічної смерті, адже суб'єкт психологічно "не існує", він проживає своє життя немовби "за іншу людину". Тому нерідко протагоністи зображують себе злитим з батьками чи з коханою людиною, заявляючи, що вони є лише "оболонкою", а інші живуть у них (додаток А. 2, рис. 2.20, 2.26, 2.33). Нерідко суб'єкт малює себе як порожнє місце, а значуща людина неначе замінює його самого. При цьому стверджується: "У мене немає власної думки, я завжди приєднуюсь до думок інших" (додаток А. 2, рис. 2.20, 2.33).

Вплив на психіку дитини почуттів відчуженості, неприйняття з боку батьків підкреслювався Дж. Аланом [3], Ш. Ференці [200]. Ш. Ференці стверджує: "Діти, які спостерігають вияви антипатії або нетерплячості з боку матері, можуть утратити бажання жити... Діти, з якими жорстоко поводитися батьки, мають бажання та готовність до смерті. Вони використовують будь-яку можливість для того, щоб піти з життя, але якщо їм удається цього уникнути, то відчуття відрази від життя та песимізм їх не залишають" [200, с. 195], що свідчить про деструктивний вплив "чорної педагогіки" на психіку особи. Близької позиції дотримується А. Міллер, наголошуючи, що травми дитинства є найбільш значущими у формуванні особистості суб'єкта. Дослідниця указує, що почуття дитини є настільки сильними, що їх блокування може призвести до припинення формування її емоційної сфери. Дитина опиняється у "внутрішній в'язниці", вона стає заручником своїх переживань. Автор наводить приклад самоаналізу жінки, яка в дитинстві піддавалася фізичному

покаранню за віру в бога: "Покарання було дуже жорстоким. Десять днів для мене були такими довгими, що, мабуть, жодне сумління не зможе пробачити це батькові. Він бив мене по витягнутим маленьким рученяттям гострою палицею. Сім ударів кожного дня по кожній руці: в загальній кількості більше, ніж сто сорок ударів. Урешті решт з чистотою дитячих думок (релігійністю) було скінчено. Що б там не відбувалося в раю – Адам, Єва, Ліліт чи хитрий змії та яблуко, гнів всевишнього, його вказуючий перст, – усе це було мною забуто. Ніхто інший, як рідний батько, вигнав мене з раю" (цит. за: [122, с. 91]). Такі травмівні переживання зумовлюють появу почуттів безперспективності, самотності, відчуття "відрізаності життя", сприйняття життя як "глухого кута". Людині видається, що життя неначе проходить поза нею, вона відчуває себе тінню, сприймає життя "через скло". Отже, залишкові явища едіпової ситуації можуть знаходити вираження в таких показниках, як: неспроможність довіряти оточенню, вільно виражати почуття через острах зради, нерозуміння, залежність від оточення через несамостійність, відчуття самотності. Такі почуття є похідними від пережитої едіпової ситуації. Саме там суб'єкт отримав перший досвід "роз'єднання", що спричинило виникнення тенденцій до психологічної імпотенції та психологічної смерті. Для прикладу наведемо фрагмент стенограми аналізу психомалюнків, який демонструє вплив едіпової залежності на виникнення тенденції до психологічної смерті через відчуття протагоністом знедоленості, безперспективності життя, втрату життєвих орієнтирів. (Фрагмент стенограми представлено в додатку В).

Науково-узагальнювальний аналіз фрагмента стенограми психоаналізу комплексу тематичних психомалюнків протагоніста О.

Аналізований фрагмент психокорекційної роботи з протагоністом О. свідчить, що взаємини з батьками, яким була властива агресивність, відчуженість, зумовили виникнення почуттів непотрібності, небажаності, ущербності, актуалізацію відчуття безперспективності життя (додаток В, к-т 1). Як стверджувалося вище, такі вияви є характерними для тенденції до психологічної смерті. Уривок стенограми презентує, як роз'єднання дитини з батьками через їх небажання сприймати О. такою, якою вона є, слугувало поштовхом до актуалізації в неї почуттів меншовартості, "дефективності", непотрібності. Така ситуація дитинства зумовила сприйняття протагоністом себе через призму бачення батьків: зануреною в депресію, чуттєво омертвілою, безперспективною, знедоленою, тобто психологічно мертвою (додаток В, к-т 2). На малюнку "Як мене бачать батьки і я сама себе" (додаток В, рис. 1) фігурка, що символізує протагоніста, зображена у глибині ями, під засохлим деревом, понурою, що засвідчує вплив сім'ї на зародження тенденції до психологічної смерті. На малюнку "Моє минуле" (додаток В, рис. 2) О. представляє свої почуття до батьків у вигляді засохлого дерева, що є символом чуттєвого омертвіння. Такі почуття, за словами протагоніста, закриті залізними дверима і ніколи не стануть живими, адже приносять смуток та розчарування. Аналізанд зазначає, що такі емоції "тягнуться" за нею у житті, що породило відчуття закритості перспектив майбутнього, неприйняття себе, страх соціального життя тощо. Тобто, спостерігається перенесення почуттів драми дининства на актуальну ситуацію взаємодії з оточуючими людьми, адже вони видаються агресивними, такими, що закривають перспективи. У ході діалогу з О. було з'ясовано, що протагоніст не відчуває себе в реальному житті, адже живе минулим – страхами агресії батьків, стереотипами, механічно реалізуючи батьківські програми, закладені в дитинстві (додаток В, к-т 3). Можемо спостерігати внутрішню суперечність: з одного боку, тенденцію "до сили", адже О. прагне розірвати "ланцюг" (бути сильною, соціально успішною), з іншого – "до слабкості", оскільки аналізанд прагне бути з'єднаною з батьками (пасивною, нещасною, знедоленою).

З огляду на окреслене вище зазначимо, що в окремих випадках порятунком від почуття недовіри оточенню, самотності є потяг людини до релігійної віри. Адже саме в релігії суб'єкт дістає змогу знайти втрачену любов, довіру без остраху зради – "земний рай", – навіть ціною власного життя. Суб'єкт сліпо вірить у своє нове народження, єднання з "величчю", "могутністю", що є символічною підміною батьків (цю тезу розкрито в підрозділі 1.2). Через таке ілюзорне єднання суб'єкт набуває нового "подиху", інтегруючись із силою, але така інтеграція є ілюзорною. Ілюзорність єднання з лібідним об'єктом пов'язана з тенденціями до життя та до смерті. Суб'єкт прагне оживити стосунки шляхом відступів від реальності, що характерно для тенденції до психологічної смерті. Під час аналізу психологічного матеріалу протагоністів було виявлено, що тенденція до психологічної смерті може вуалюватися тенденцією до життя, тобто мортідо може перетворюватися на лібідо. Прикладом таких метаморфоз можуть слугувати регресивні, деструктивні вчинки суб'єкта, коли через агресію, завдання фізичного болю іншій людині у кривдника пробуджуються лібідні почуття, і він відчуває безмежну любов до своєї жертви, жалість, співчуття тощо. Суб'єкт несвідомо може бути зацікавлений у перебуванні в позиції жертви, що дозволяє переборювати депресивні стани і відчувати психологічну силу (ілюзорно) – за рахунок переживання страждань. Ілюстративним прикладом того, як лібідо перетворюється на мортідо і навпаки – мортідо на лібідо, – виступають приказки: "Від

любові до ненависті – один крок”, “Б’є – означає любить” і т. ін. Можемо провести паралель з едіповою ситуацією, за якої виставлялися заборони, і дитина, знаходячи в собі сили, намагалася адаптуватися до реальності через омертвіння власних бажань та прагнень. Єднання з лібідним об’єктом на чуттєвому рівні підмінялося агресією, жорстокістю. Тому заміщення такої єдності може відбуватися через енергетичну “потужність” на фізичному рівні, вираження чого можна спостерігати в сексуальних збоченнях, садизмі, мазохізмі. В якості ілюстративного прикладу наведемо дитинство А. Гітлера, А. Ейхмана, Г. Гімmlера, що пройшло в тортурі, жорстоких покараннях. Літературні джерела [16; 17; 122; 123; 218; 221; 240] свідчать, що в інтимному житті цих людей спостерігалися вияви мазохізму, садизму, а єднання з інтимним партнером відбувалося через його страждання (смерть, каліцтва). Так, А. Гітлер тримав своїх жінок в ізоляції та під пильним наглядом; жорстокі заборони, сексуальні збочення призвели до самогубства його першу коханку та спонукали до цього другу.

Лібідний об’єкт може бути для дитини не тільки виток життєдайної енергії, а й енергії мортідо. К. Хорні стверджує: “Шрами від раннього любовного досвіду залишаються на все життя і, безумовно, виявлятимуться в подальших стосунках із протилежною статтю” [229, с. 94]. Зацікавленість суб’єкта у стражданнях може знаходити вираження в тенденції до самопокарання, в основі якої лежить почуття провини, що було сформовано в едіповій ситуації. Суб’єкт на несвідомому рівні “заганяє” себе в переживання емоційних страждань, що дозволяє (ілюзорно) переконуватись у власній психологічній силі: “Я вижив у таких труднощах, а іншого на моєму місці вже не було б”. Для прикладу наведемо висловлювання протагоністів у процесі психоаналітичної роботи: “Я покінчу життя самогубством, щоб ви зрозуміли, якою я була”, “Я буду провокувати батька, щоб той бив мене, і не буду більше кричати, щоб він побачив, наскільки я сильний” тощо. Прикладом також може слугувати хизування індивідом шрами, каліцтвами, роками, проведеними за ґратами, що демонструє маскування мортідних тенденцій життєдайними (це більш детально розкрито в пункті 2.3.1).

Едіпова ситуація деструктує інтимні стосунки через блокування енергії лібідо, яка була спрямована на задоволення первинних потягів до близьких людей, та актуалізує амбівалентність почуттів. Омертвіння лібідного тяжіння спричиняє своєрідне блокування чуттєвого аспекту та знаходить вираження в неможливості підтримання інтимних стосунків, у відмові від задоволень (аскетизм, монашество), нездатності на близькі, щирі відносини, недовірі до любові з боку партнера, неспроможності виражати любов до іншої людині тощо.

Едіпова ситуація детермінує поведінку суб’єкта через створення певних програм, які спрямовані на реалізацію інфантильних потреб дитинства, а саме: потреби в любові, самоствердженні, безпеці, підтримці і т. ін. Едіпова залежність чинить деструктивний вплив не тільки на інтимне життя суб’єкта, а й на сферу спілкування, виявляючись у руйнуванні контактів з оточенням, задрощах, ревнощах, конфліктності, почутті неповноцінності, бажанні підкорити, домінувати і т. ін. Тенденція до психологічної смерті на рівні спілкування може мати вияв у беземоційності, “холодності” стосунків з оточенням через страх нерозуміння і неприйняття суб’єкта соціумом. Відчуття самотності, непотрібності, ненависті може набувати об’єктності та переноситись на ситуацію спілкування. Це перешкоджає суб’єкту в досягненні конструктивної мети, породжуючи імпутовання, омертвіння стосунків. Аналіз емпіричного матеріалу дозволяє стверджувати, що глибинною детермінантою таких станів є едіпова ситуація, за якої карається ініціативність, установлюються жорсткі заборони на вияв емоцій та активність, відбувається навіювання страху перед соціумом, що може зумовити блокування життєвого потенціалу та емоційну омертвілість. Травмівні переживання дитинства (едіпова ситуація), спричинені заборонами, страхами і стражданнями, фіксуються у психіці суб’єкта та здатні блокувати енергію лібідо, тим самим активізуючи енергію мортідо.

2.3. Взаємозв’язок тенденції до психологічної смерті з психологічними захистами

Психологічні захисти є одним із феноменів психіки, для яких характерні суперечливі тенденції. Це пояснюється тим, що вони стосуються як свідомої, так і несвідомої сфер психіки. Когнітивний рівень захистів відноситься до свідомої сфери, а емотивний аспект – до несвідомого. Захисти переслідують мету зниження рівня емоційної напруги особи за рахунок викривлень соціально-перцептивної інформації. В науковій літературі вказується, що викривлення суб’єктом інформації під час спілкування з об’єктивним світом зумовлює дестабілізацію його психіки. Категорії психологічних захистів приділялася увага дослідників як у психоаналітичній парадигмі, так і в інших теоретичних спрямуваннях. Висвітлення цієї проблеми знаходимо у працях О. О. Бодальова [25], Ф. В. Бассіна [15], Г. Блома [24], М. Кляйн [93], С. Леклера [111], З. Фрейда [208; 207; 215; 217], Е. Фромма [218; 221], Т. С. Яценко [258 – 267] та ін.

Психоаналітичний словник подає наступне тлумачення психологічних захистів: “...система механізмів, що спрямовані на мінімізацію негативних переживань, пов’язаних із конфліктами, які

Модель внутрішньої динаміки психіки

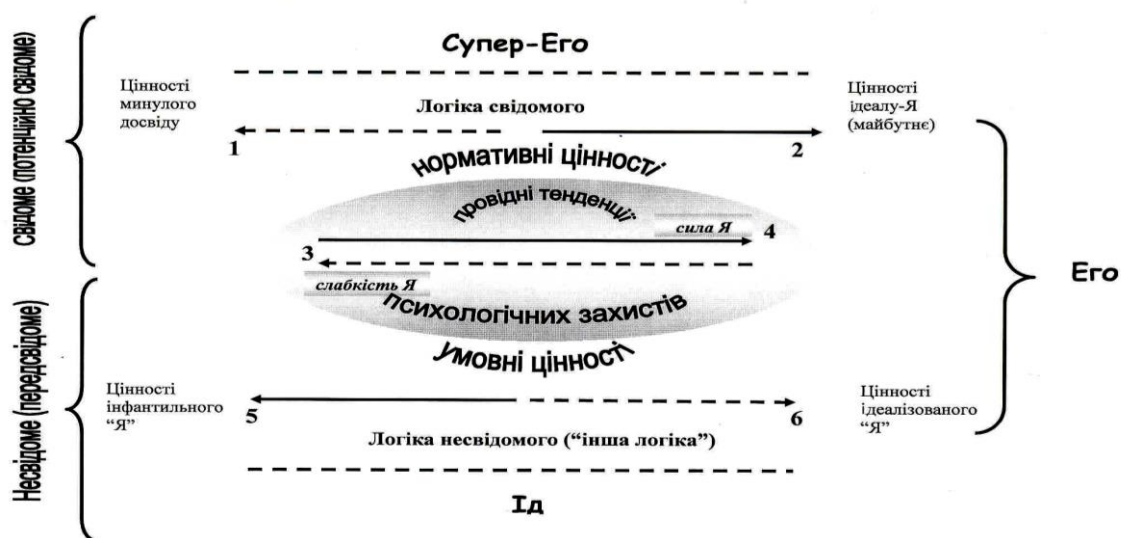

Рис. 2.1. Модель внутрішньої динаміки психіки (Т. С. Яценко)

ставлять під загрозу цілісність особистості" [107, с. 145]. Психологічні захисти виконують функцію вирішення конфлікту між свідомою та несвідомою сферами психіки. Вони провокуються тривогою, а їх метою є зниження напруги та досягнення суб'єктом емоційного благополуччя [93; 205; 208]. Розроблена Т. С. Яценко в межах психодинамічної теорії "Модель внутрішньої динаміки психіки" (рис. 2.1) доповнює структуру психіки за вертикаллю (за З. Фрейдом) лінійними взаємозалежностями, що дозволяє розкрити її функціонування в єдності суперечливих тенденцій та дослідити виникнення тенденції до психологічної смерті. "Модель" (див. рис. 2.1) ілюструє внутрішню суперечність психіки, яка зумовлена тяжінням до минулого досвіду (в дитинство) і до соціальних успіхів (у майбутнє) та поєднання цих суперечливих тенденцій у їх співіснуванні, без взаємного нівелювання.

Внутрішня суперечність психіки знаходить вияв у наступних тенденціях: "до сили" та водночас "до слабкості"; прагнення до людей та одночасному відстороненні від них ("від людей"); до життя і водночас до смерті. Тенденція "до сили" є просоціально зорієнтованою. Водночас захисти через відступи від реальності продукують тенденцію "до слабкості", яка пов'язана з "незавершеними справами дитинства", що суперечать просоціальним цілям суб'єкта та ослаблюють його активність (психологічно імпотують). Тенденція "до людей" зумовлює потребу в контактах з оточенням, але поряд із нею існує тенденція "від людей" (до психологічної імпотенції), що передбачає несвідоме прагнення до руйнування стосунків через дискредитацію оточуючих людей, агресію, заздрощі, ревності тощо. Тенденція до психологічної смерті та тенденція до життя пов'язані з глобальними, базовими суперечностями. Т. С. Яценко зауважує, що може відбуватися "загострення внутрішньої суперечності між тенденціями до психологічної смерті та до життя. Така суперечність може призвести до порушення психологічного балансу, що знаходить вияв в об'єктивній дезінтегрованості психіки" [262, с. 112].

Психодинамічна теорія уточнює розуміння функційних особливостей психологічних захистів саме введенням Т. С. Яценко двох різновидів захистів: базових та ситуативних. Окреслені вище різновиди психологічних захистів указують на взаємозв'язок між соціальною адаптованістю та глибинно-психологічною (інфантильною) зорієнтованістю внутрішньої активності психіки. Базові і ситуативні захисти є цілісною системою, яка підкорена генеральному механізмові – "від слабкості до сили" (див. рис. 2.1, стрілка 4). У базових захистах, як зазначає Т. С. Яценко, "знаходить відображення весь інфантильний емоційно значущий досвід, що пов'язаний із лібідними об'єктами. Таким людям властиві первинні лібідні потяги (або, навпаки, мортідіозні відштовхування), які невидимо програмують актуальну поведінку" [262, с. 113]. Базові захисти є когнітивною структурою, яка не усвідомлюється суб'єктом, вони визначають спрямованість психіки на реалізацію інфантильних тенденцій. Ситуативні захисти покликані соціально адаптувати суб'єкта, хоч гальмом є взаємозв'язок з базовими захистами. Сутність базових захистів об'єктивується через виявлення логіки несвідомого ("іншої логіки" порівняно з логікою свідомого). Тому, умовно кажучи, за логікою свідомого стоїть когнітивна підструктура захистів, за ситуативними захистами – поведінковий рівень, а за логіками свідомого і несвідомого – емотивний аспект суперечностей. Суперечність цих двох

логік зумовлює слабкість "Я" суб'єкта. У випадку вираженої особистісної проблеми стрілка 3 (див. рис. 2.1) стає суцільною (пунктир зникає), що вказує на її превалювання над стрілкою 4 (див. рис. 2.1) – відбувається загострення внутрішньої суперечності та виникає ризик домінування тенденцій до психологічної смерті і психологічної імпотенції над тенденцією до життя [262].

У науковій літературі звертається увага на зовнішні детермінанти формування захисної системи суб'єкта [167; 171; 174; 224]. Дослідники вказують, що захисти формуються в умовах психологічної знедоленості, що зумовлює "навантаження" психіки суб'єкта заздрощами, ревнощами, страхами зовнішнього світу, почуттями образи, меншовартості та безперспективності існування і т. ін. У той самий час поза увагою науковців залишається латентний рівень дієвості захисних механізмів, а саме особливості детермінант, що виникають в едіпів період розвитку. Як свідчать надбання психодинамічної теорії, на формування семантичних передумов захистів можуть впливати фрустрації емотивної сфери в едіпів період, де відбувалося блокування чуттєвості, прагнень, бажань дитини, що детермінувало виникнення тенденції до психологічної смерті (більш детально це було висвітлено в підрозділі 2.2). Окреслене вище підтверджується одержаним нами емпіричним матеріалом. Він засвідчує, що поштовхом до емоційного блокування як форми психологічної смерті можуть бути: заборони на вияв емоцій, страх перед покараннями, зауваження батьків стосовно небажаного народження дитини або перешкод, які дитина створила батькам у досягненні життєвої мети тощо. Особливо ілюстративними в цьому плані є психомалюнки на теми: "Драматична подія мого життя", "Я в сім'ї батьків", "Дорога мого життя", "Минуле, яке не можна виправити" (додаток А. 1, додаток А. 2, додаток А. 3). Зображення на малюнках передають переживання протагоністами травмивної взаємодії з батьками (близькими), що спричинило емоційне блокування. Такими образами є: засохле дерево (додаток А. 1, рис. 1.15, 1.17, 1.18, 1.27); кам'яний хрест як символ похованих почуттів (додаток А. 1, рис. 1.23, додаток А. 2, рис. 2.4, додаток А. 3, рис. 3.12); прірва – символ омертвіння любові до рідних (додаток А. 3, рис. 3.3, 3.27); колючі гілки, якими прикуте тіло, як символ фізичного болю, покарань (додаток А. 1, рис. 1.28); пробите стрілою серце або серце, що лежить на ковальні, як свідчення душевних страждань (додаток А. 1, рис. 1.25, 1.29); зруйноване місто як уособлення руйнування стосунків із близькими (додаток А. 1, рис. 1.9, додаток А. 3, рис. 3.30).

Тенденція до психологічної смерті породжується в едіпів період в умовах табуування соціумом інцестних бажань дитини. З. Фрейд твердить, що на цьому етапі у психіці дитини відбувається витіснення, "завдяки якому душевні порухи підлягають виключенню не тільки із свідомості, але й з інших аспектів значущості і діяльності" (цит. за: [232, с. 186]). Тому "оживлення бажаного" (витісненого) може відбуватися шляхом дії механізмів компенсації, заміщення, сублімації, що незмінно несе відтінок маскуванню. Це узгоджується із твердженням З. Фрейда: "... дружина чи чоловік – це всього-на-всього заміна – сурогат (лібідного об'єкта)" (цит. за: [232, с. 187]). Це вказує на неусвідомлене бажання суб'єкта отримати любов батьків (чи заміщуючих об'єктів), відчуті їх захоплення, пережити почуття, подібні до тих, що не реалізувалися в дитинстві у взаєминах з первинними лібідними об'єктами.

Тенденція до психологічної смерті знаходить вираження в тенденції до повторення, "відновлення почуттів" до лібідного об'єкта, які були заблоковані в дитинстві. Таке прагнення набуває об'єктності та виявляється в тому, що на партнера переносяться очікування від батьків, зокрема захисту, нероздільного єднання, любові, уваги. Ця теза підтверджується емпіричним матеріалом, зокрема малюнками "Мій сексуальний партнер" (додаток А. 2), де аналізанти зображують себе в таких образах: принцеси на руках у лицаря, що уособлює мужність та силу (додаток А. 2, рис. 2.17); балерини поряд із тигром, що може надати захист та підтримку (додаток А. 2, рис. 2.19); чоловіка-кота з кігтями та крилами, що може реалізувати всі бажання (додаток А. 2, рис. 2.21); дерево, яке єднає чоловіка та жінку й уособлює їх неподільну єдність (додаток А. 2, рис. 2.20); чоловічої руки, на якій лежить тендітна жінка, як символ захисту та підтримки (додаток А. 2, рис. 2.23). Емпіричний матеріал демонструє, що суб'єкт покладає певні очікування на партнера (реалізацію любові, захисту, підтримки), не відчуваючи його індивідуальної неповторності. Отже, партнер психологічно омертвляється суб'єктом, адже не сприймається ним як індивідуальність. Як свідчить емпіричний матеріал, індивід із дитинства виносить почуття меншовартості, ображеності, нікчемності, знедоленості, які в дорослому житті приховуються і маскуються протилежними формами поведінки (наприклад, агресивністю). Це може знайти вияв у капсулюванні емоцій, блокуванні власної чуттєвості поряд із декларацією оточенню власної сили, неперевершеності.

Психологічні захисти, з одного боку, знижують гостроту переживань, проте з іншого – досягають цього через соціально-перцептивні викривлення. У розрізі цього питання важливим є дослідження М. Горовіца, який описує явище емоційної глухоти. Дослідник твердить, що емоційна глухота може виступати формою захисту, який рятує суб'єкта від страждань, але водночас спричиняє в нього викривлення сприйняття об'єктивної реальності [272]. Звідси походить бажання людини не виявляти, блокувати власні емоції через страх неприйняття, що зумовлено потребою в захисті від реального світу, прагненням до сили. Разом із тим, невидимим для нього (суб'єкта) є те, що подібне блокування

зумовлює його слабкість. Тенденція до психологічної смерті пов'язана з прагненням досягнення сили (бажанням бути успішним, сильним, неперевершеним), що входить у зміст "ідеалізованого Я". Останнє формується під тиском підвищених вимог з боку батьків та страхом покарання. Ця теза підтверджується малюнками протагоністів на тему: "Я – серед людей" (додаток А. 2), де навколишній світ представлено як ворожий, зокрема: у вигляді шпичаків, ножів, які уособлюють людей (додаток А. 2, рис. 2.10); у вигляді темного ворожого лісу (додаток А. 2, рис. 2.13); лицаря з мечем, що прагне до боротьби з ворогом, якого немає (додаток А. 1, рис. 1.3, 1.4); підводного безжиттєвого світу, де відсутні люди (додаток А. 2, рис. 2.16). Навколишній світ зображується авторами малюнків як казковий і фантастичний, про що свідчать такі образи: хатинка на курячих лапах серед лісу, в якій мешкає протагоніст в образі баби-яги, яка ненавидить людство (додаток А. 2, рис. 2.14); країна чудес, де немає інших людей, крім автора, який спілкується із штучними предметами та рослинами (додаток А. 2, рис. 2.12, 2.15).

Зв'язок тенденції до психологічної смерті з тенденцією "до сили" передають малюнки, в яких протагоністи зображують себе над землею, у фантастичному світі, під водою. Такі зображення засвідчують відступ від реальності, адже сприйняття авторами себе над землею, у фантастичному світі вказують на очікування від оточення піклування, підтримки. Аналізнади представляють навколишній світ як підводний, безжиттєвий, що свідчить про очікування протагоністом від оточуючих людей активності, забезпечення його увагою, любов'ю. Такі відступи від реальності можуть породжуватися виховними впливами батьків, зокрема високими вимогами, які висувалися до дитини, покараннями, обмеженнями тощо.

К. Бассіоні, А. Міллер указують на деструктивний вплив "чорної педагогіки" на особистість суб'єкта. А. Міллер твердить, що, переживши вплив "чорної педагогіки" в дитячому віці, "суб'єкт протягом життя не в змозі виявляти чуттєвість та розуміти оточення, його внутрішній світ так і залишається вкритим кригою... Таким людям марно говорити про любов, милосердя та солідарність, немає сенсу закликати до добрих почуттів, вони ніби не в змозі зрозуміти заклики такого роду, вони закриті від них непробивною стіною" [122, с. 17]. Дослідниця стверджує, що в жертву соціалізації було принесено їхню дитячу душу, в якій знищили все живе, не залишивши можливості для розвитку лібідних почуттів. Автор зазначає: "... у житті такими людьми рухають глибоко закладені в несвідоме дитячі спогади та почуття образ, які у викривленій формі позначаються майже на всіх їхніх діях" [123, с. 25]. Суб'єкт виносить із дитинства почуття меншовартості, ображеності, нікчемності, знедоленості, які в дорослому житті прагне приховати, подолати через капсулювання емоцій, "відсікання" (блокування) чуттєвості, доведення оточенню власної сили, неперевершеності. К. Бассіоні підкреслює, що наслідками такого виховання можуть бути дві крайнощі: сліпе підкорення чи відмова суб'єкта від будь-яких самостійних рішень або прагнення до підкорення інших. Дослідник твердить, що жорстоке виховання може блокувати відчуття радості життя, породжувати стан депресії, відчуття самотності та прагнення до самознищення [16]. Суб'єкт може хибно вбачати силу в гордості, впертості, непохитності власних поглядів, безкомпромісності, що потрапляє в його умовні цінності та зумовлює інфантильну позицію.

Указані вище умовні цінності можуть виступати захистом від реального світу, який видається суб'єкту похмурих, ворожих та небезпечних. Індивід ніби живе у власній реальності, у стані психічної закритості. Р. Ліфтон описує цей стан через "автоматизацію, роботизацію, деперсоналізацію, спробу заперечення реальності, омертвіння емоційних відгуків" (цит. за: [99, с. 301]). Суб'єкт омертвляє власні почуття, оскільки не в змозі сприймати реальність такою, якою вона є (тоді внутрішня гармонія досягається через ілюзії, відступи від реальності). Тому тенденція до психологічної смерті може нести в собі інтегративну функцію (проте, ціною дезадаптації), що породжується суб'єктивною зінтегрованістю психіки. Останнє пов'язано з відступами від власних почуттів та викривленням зворотного зв'язку, який підриває засади "ідеалізованого Я". Т. С. Яценко наголошує, що психіка постійно розв'язує дві складні задачі: по-перше, адаптуватися до соціуму і його вимог та, по-друге, реалізувати суб'єктивно значущі інфантильні інтереси [258]. Суб'єктивна зінтегрованість психіки породжує дезадаптацію та психологічну незахищеність, які пов'язані із значною, проте непродуктивною, витратою енергії і потребують додаткових відступів від реальності у процесі спілкування. Неуспіхи й негаразди відносяться при цьому суб'єктом на рахунок несприятливих обставин або протидії з боку інших людей, які піддаються дискредитації.

Захисти гармонізують лібідо та мортідо через ілюзію прагнення до життя, до самозбереження, продовження роду. Захисти створюють враження домінування світлого початку, тим самим приховуючи мортідний бік, тому нерідко негативні вчинки видаються за позитив, добро. Останнє підтверджує життя А. Гітлера, який намагався впровадити єдину світову ідеологію – нацизм (превалювання арійської нації над іншими). Сутність цієї ідеології полягала у відродженні арійської нації через смерть, тобто знищення тих, хто не є "ідеальним". Революціонери Е. Чегіваро, Ф. Кастро декларували смерть заради свободи, відродження через страждання. Такі диктатори, як Б. Муссоліні, Франко, С. Хусейн пропагували об'єднання нації через боротьбу з хаосом шляхом вбивства власного народу. Набуває дієвості суперечність: зазначені вище особи видавали власні деструктивні вчинки за

конструктивні, спрямовані на відродження. Отже, суб'єктивно-інтегративна функція захистів спирається на ілюзорність, що є неусвідомлювано-бажаною для суб'єкта, адже підкріплює його "ідеалізоване Я". Тому ми можемо вказувати на суперечність між реальними діями суб'єкта і його власною інтерпретацією сприйняття його поведінки оточенням. Так, психологічні захисти викривлюють сприйняття суб'єкта, маскуючи розділення предметно-об'єктивної та внутрішньої суб'єктивної реальності.

Аналіз емпіричного матеріалу (див. додатки) вказує на те, що у несвідомому є об'єктивні осередки, які задають суб'єктивізм особи. Це об'єктивне формувалося позадосвідним шляхом, тому є прихованим від свідомості його носія. Єдність предметного світу за рахунок суб'єктивної інтеграції, що забезпечують захисти, спирається на умовність цінностей. Предмети набувають рівнозначності через відступи від реальності. Останнє спостерігається у стосунках з оточенням. Можна віднайти докази цього і на невербальному рівні, а саме в мистецтві, літературі обрядовості, що представлено в підрозділах 2.3.1, 2.3.2. Реалізація інфантильного інтересу здійснюється через механізм заміщення. Останнє є поясненням того, що мортідно-інфантильна енергія може повертатися і на самого суб'єкта. За таких умов він "опредметнює" себе і здатний карати, здійснювати суїцид. Підбиваючи підсумок, відзначимо, що тенденція до психологічної смерті може знаходити вияв у ставленні суб'єкта до себе, до оточення та до предметів.

М. І. Пірен стверджує, що під час конфлікту суб'єкт привносить власне бачення у плинну ситуацію, що обмежує можливість продуктивного вирішення проблемної ситуації. Дослідниця стверджує, що в разі невирішення конфлікту можуть виникнути такі проблемні ситуації, як: "конкурентні непродуктивні взаємини між людьми; відсутність прагнення до співробітництва; формування уявлення про протилежну сторону як про ворога, а про свою позицію – як позитивну; згорання або припинення взаємодії з іншою стороною" [142, с. 124]. Наголошується на викривленому сприйнятті особою себе та оточення. Індивід концентрується на власних проблемах, почутті нікчемності, безперспективності життя, відчутті меншовартості, що загострює внутрішній конфлікт. Захисти маскують таку суперечливість шляхом викривлення реальності, тому суб'єкт може приписувати власні наміри та почуття оточенню, що ускладнює партнерські стосунки. Останнє підтверджується психомалюнками на теми: "Я-реальне", "Я-ідеальне" (додаток А. 2). У цих малюнках учасники АСПН зображують себе таким чином: "Я-реальне" – кажан, "Я-ідеальне" – яскравий метелик (додаток А. 2, рис. 2.43); "Я-реальне" – кінь, "Я-ідеальне" – лев (додаток А. 2, рис. 2.44); "Я-реальне" – натовп, який тягне руки до королеви, "Я-ідеальне" – королева, яка не бачить натовпу (додаток А. 2, рис. 2.40). Так, суб'єкт може прагнути до величі (бути королевою, левом, гарним метеликом, янголом, тигром) і очікує подібного зворотного зв'язку від оточення з метою підтвердження власної ідеальності (гідностей). При цьому поза увагою залишаються потреби партнера, що ускладнює рівноправні стосунки ("дорослий – дорослий"). Логіка несвідомого полягає в тому, що відчуття психологічної сили досягається через омертвіння реальності ("Краще я не буду існувати, але буду ідеалом – міцним деревом, левом"), проте це є психічною реальністю, а не об'єктивною.

Психологічні захисти порушують усвідомлення індивідом власних дій через викривлення інформації. Т. М. Титаренко наголошує, що суб'єкт може втікати у світ ілюзій, а мрійливість є формою психологічних захистів. Дослідниця твердить: "За рожевими окулярами людина намагається приховати глибоку неусвідомлювану тривогу, цілий клубок страхів, небажання знати правду про себе, своє оточення, власне минуле, теперішнє і майбутнє" [190, с. 31 – 32]. Суб'єкт переконаний, що його поведінка є конструктивною та веде до поставленої мети, що часто не співпадає з отриманими результатами. Ф. Перлз вказує, що захисти актуалізуються за умов відчуття небезпеки "Я" суб'єкта. Дослідник зазначає: "Все, що загрожує цілісній особистості або одній з її частин, сприймається як небезпека, як щось вороже, що повинно бути знищеним. При цьому джерело небезпеки можна зруйнувати або його уникати" [276, с. 77]. Психологічні захисти деструктивно впливають на самоорієнтацію суб'єкта, викривлюючи інформацію відносно власної поведінки, намірів, цілей, створюючи ілюзію всеобізнаності, могутності [147; 167; 276]. Унаслідок цього суб'єкт не завжди може усвідомлювати справжню доцільність своїх дій, він сприймає оточення крізь призму власних очікувань та можливостей їх підтвердження. Такі очікування пов'язані з "ідеалізованим Я" суб'єкта, яке працює на підтвердження відображення власного ідеального образу в очах оточення. Створюється система очікувань сприйняття себе іншими людьми, яке повинно співпадати з певним ідеалом суб'єкта, що є статичним та незмінним. Непідтвердження такого ідеального образу оточенням породжує в суб'єкта почуття меншовартості, спустошеності, слабкості, нікчемності, відчуття себе невдахою та водночас агресивності і ненависть. За таких умов актуалізується мортідна енергія, яка спричиняє в суб'єкта омертвіння та несприйняття інформації, що не співпадає з його "ідеалізованим Я" (наприклад, іти на конфлікт, заявляючи, що оточення заздрить, ненавидить; вважати себе неперевершеним, ідеальним, взірцевим, таким, якого не можна критикувати, і при цьому протиставляти себе іншим). Такі відчуття можуть загострювати внутрішню суперечність

індивіда. Е. Дорсі зазначає: "... індивід ніби витісняє, ігнорує та заперечує частину своєї людської природи, в якій не може углядіти власну ідентичність" (цит. за: [99, с. 280]). У таких випадках суб'єкт нерідко діє автоматизовано, захищаючись від критики, зберігаючи непохитними уявлення про себе, що веде до руйнування стосунків, породжуючи труднощі в реалізації поставленої мети. Все це вказує на дієвість тенденції до деструкцій, омертвіння стосунків, в основі чого лежить відчуття безпорадності, меншовартості, непотрібності. Захисні механізми, що формувалися в дитинстві (крик, плач, агресивність), можуть реалізуватися суб'єктом у дорослому житті, при цьому він не помічає неадекватності своїх вчинків, маючи вже статус дорослої людини. Таким чином, тенденції до психологічної смерті та психологічної імпотенції пов'язані з адаптацією системи психологічних захистів. Суб'єкт карає себе за необачність, зарікається довіряти оточенню, але постійно потрапляє у травмівні ситуації, які актуалізують у нього відчуття меншовартості, самотності (відчуття невдахи), що суперечить бажанню бути успішним, потрібним, неперевершеним – створюється ефект ходіння "хибним колом". Усе це загострює почуття меншовартості. Індивід карає себе (самопокарання) за слабкість та водночас жаліє, знаходячи вихід в омертвінні, блокуванні власних почуттів, а також звинуваченні оточення в безжальності та підступності.

Так, суб'єкт неусвідомлено потрапляє (повторює) драматичні, травмівні ситуації, що викликають у нього тривогу і гаму негативних почуттів (безперспективності існування, покинутості), які постійно переживаються через неусвідомленість їх глибинних витоків. Л. І. Божович твердить: "... люди з дисгармонійною організацією особистості, що знаходяться в конфлікті із собою, люди з розщепленою особистістю, в яких усвідомлене психічне життя і життя неусвідомлених афектів знаходяться в постійному протиріччі – "розколоті всередині себе" [27, с. 273 – 274]. Близької позиції дотримується Т. М. Титаренко. Дослідниця відзначає наявність відступів від реальності як одну

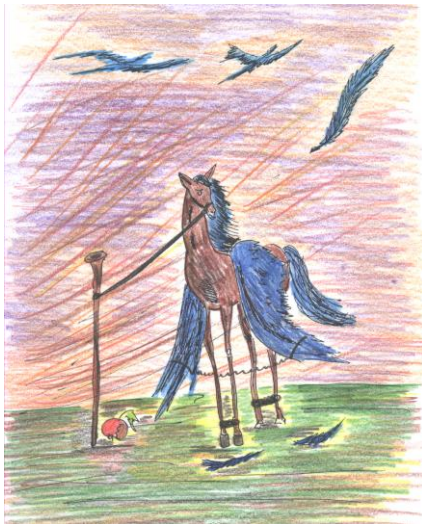

Рис. 2.2. "Я-реальне"

Рис. 2.3. "Я-ідеальне"

Рис. 2.4. "Я-реальне"

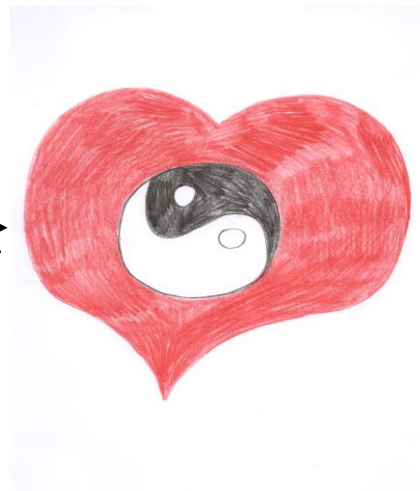

Рис. 2.5. "Я-ідеальне"

з провідних характеристик дисгармонійної особистості. Т. М. Титаренко зауважує: "Можна сказати, що дисгармонійна особистість живе не реальністю, а ілюзіями з приводу реальності. Чим більше

таких ілюзій, тим складніше відповідати соціальним очікуванням, проявляти життєву компетентність" [189, с. 257]. Така суперечність руйнує індивіда, поглинає його життєву енергію, породжуючи тенденції до психологічної імпотенції та смерті. Емпіричний матеріал, представлений у тексті, доводить, що внутрішня суперечність енергетично імпотує суб'єкта. Це наочно підтверджується психомалюнками на теми: "Я-реальне", "Я-ідеальне" (рис. 2.2 – 2.5).

Малюнки об'єктивують внутрішню суперечність психіки, яка не усвідомлюється протагоністом. Він відчуває себе розгубленим, пасивним, слабким, що підтверджують рис. 2.2 і 2.3: аналізанд зображує себе "реальним" у вигляді коня, що прив'язаний до сухої гілки, та "ідеальним" – з крилами у небі. На рис. 2.4 і 2.5 зображено серце, яке протагоніст роздирає власною рукою, та водночас прагнення до душевної гармонії. Такі відчуття породжують стан внутрішньої дисгармонії, що об'єктивують психомалюнки "Мій звичайний емоційний стан" (додаток А. 3). На психологічну імпотенцією вказує те, що аналізанди зображують свій емоційний стан у вигляді суперечливої маски, один бік якої посміхнений, а інший – кам'яний, омертвілий (додаток А. 3, рис. 3.8); у коконі, з якого важко вибратися (додаток А. 3, рис. 3.2); в образі агресивної пекельної істоти, яку розтягують на частини демони темряви (додаток А. 3, рис. 3.1); у вигляді прірви, що розділяє два береги, як вияв внутрішньої суперечності (додаток А. 3, рис. 3.3); зламану, але ще живою трояндою (додаток А. 3, рис. 3.4); штучно прикрашеним сухим деревом (додаток А. 3, рис. 3.9). Такі символи свідчать про розбіжність бажаного емоційного стану з реальним. Діалогічна взаємодія з учасниками глибинного пізнання засвідчує, що вони вимушені омертвляти власні почуття задля адаптації до соціуму та збереження відчуття власної психологічної сили. Так, суб'єкт може вбачати силу у вмінні стримувати (омертвляти) власні почуття, емоції, переживання, але таке омертвіння водночас спричиняє страждання, оскільки зумовлює небажану слабкість (феномен "хибного кола").

Фрагмент стенограми аналізу вказаних вище психомалюнків ілюструє взаємозв'язок психологічних захистів із тенденцією до психологічної смерті. (Фрагмент стенограми подано в додатку Д).

Науково-узагальнювальний аналіз фрагмента стенограми психоаналізу комплексу тематичних малюнків протагоніста Н.

Аналізований уривок стенограми демонструє вияв тенденції до психологічної смерті через блокування, омертвіння почуттів суб'єкта. Протагоніст указує, що їй доводиться приховувати свої почуття через страх відчуття слабкості, нерозуміння з боку оточення (додаток Д, к-т 1). Н. прагне чуттєвого єднання, але водночас не дозволяє собі вияву ніжності та любові, наголошуючи на тому, що боїться та одночасно не може відчувати. Вище нами твердилось, що здатність суб'єкта блокувати, придушувати почуття є виявом тенденції до психологічної смерті. Аналіз стенограми презентує, що неможливість виявляти чуттєвість пов'язана з дитинством протагоніста, коли вираження любові до батьків розцінювалися ними як слабкість (додаток Д, к-т 9).

Тенденція до психологічної смерті виявляється в бажанні єднання з матір'ю, щоб не було амбівалентності почуттів (не це вказує механізм натяку: піраміда, в якій зображено протагоніста, що є архетипом утробі). Логіка несвідомого така: "Коли я була в утробі, не було амбівалентності почуттів і батьки безроздільно мене любили" (додаток Д, к-т 2). Неможливість вияву почуттів викликає в Н. депресивність та породжує відчуття неіснування, що відображено на малюнку "Сприймання близькими та оточенням мого неіснування" (додаток Д, рис. 2, к-ти 2, 3). На малюнку "Мій звичайний емоційний стан" (додаток Д, рис. 3) зображено котів, які "деруть" душу автора. Протагоніст утілює себе в котів, зазначаючи, що сама себе карає за слабкість та почуття, які не може контролювати. Н. твердить, що "за чуттєвість треба так себе покарати, щоб нічого не відчувати, – спустошеність краще, ніж біль" (додаток Д, к-ти 4, 5). Аналізанд омертвляє свої почуття: перетворює їх на кригу, засохле листя, "встромляє" в серце кілок. Н. пояснює це тим, що не витримує почуттів, а єдине звільнення від них – це омертвіння (додаток Д, к-ти 6, 7).

Тенденція омертвіння (дистанціювання) виступає своєрідним захистом Н. від реального світу, який видається їй злим та ворожим. Аналізанд стверджує, що в неї заблоковано почуття любові, ніжності не тільки до батьків, а й до чоловіків загалом (додаток Д, к-т 8). Дистанціювання у стосунках з батьком невидимо для Н. переноситься на взаємодію з чоловіками та може бути причиною руйнування відносин з оточенням.

Фрагмент психокорекційної роботи свідчить, що тенденція до психологічної смерті виражається в показниках психологічної імпотенції – неможливості виявляти чуйність, емпатію, розуміння, підтримання теплих інтимних стосунків, дистанціювання. Тенденція до психологічної смерті виявляється в тенденції "повернення в утробу". Ця тенденція зумовлена едіповою ситуацією, де відбувалося омертвіння чуттєвості та породження амбівалентності почуттів до близьких людей.

Отже, можна констатувати, що тенденція до психологічної смерті пов'язана з психологічними захистами, зокрема з їх системною впорядкованістю, що породжує необхідність реалізації капсульованих (у внутрішніх осередках) інфантильних бажань. Тенденція до психологічної

смерті пов'язана з тенденцією "до слабкості", вона є деструктивним наслідком дієвості психологічних захистів. Ця тенденція актуалізується в едіповій ситуації, де відбувалося омертвіння лібідних почуттів. Таке омертвіння зумовлено неможливістю об'єктивного сприйняття реальності, це є одним із способів суб'єктивної зінтегрованості психіки. Тенденція до психологічної смерті може знаходити вияв у ставленні суб'єкта до себе, до людей та до предметного світу, що буде уточнено в наступних пунктах.

2.3.1. Порівняльний аналіз символіки психомалюнків та символіки творів зображувального мистецтва

Як було з'ясовано в попередньому підрозділі, тенденція до психологічної смерті знаходить вираження у ставленні людини до себе, до інших людей та до предметів навколишнього світу. Таке ставлення презентовано в зображувальному мистецтві. У пункті здійснено спробу порівняльного аналізу символіки психомалюнків та творів зображувального мистецтва. У науковій літературі феномен творчості пов'язується з несвідомою сферою суб'єкта. Дослідники вказують на зв'язок творчості із заблокованими, витісненими переживаннями драматичних подій життя. Такі переживання зумовлюють виникнення драматичних образів, сюжетів страждань, смутку, жаху та смерті. Можна визначити узагальнювальні характеристики наукових пояснень проблеми присутності в мистецтві образів страждань і смерті. Це, зокрема: потяг до смерті, що йде з несвідомого та виявляється в символічних формах; мистецтво як відображення витіснених неусвідомлюваних переживань, травм дитинства; переживання страждань, страху смерті, що зумовлює потяг до мистецтва; творчість як терапія від страху смерті [131; 161; 216; 223].

Вибірка психомалюнків, представлена в додатку А, демонструє наявність образів смерті, страху перед смертю, емоційного болю, насилля тощо. Подібні зображення зустрічаються майже на всіх етапах розвитку мистецтва. Особливої популярності мотиви страждань, насилля, смерті набувають у мистецтві середньовіччя. Й. Хейзинг, Ц. Г. Нессельштраус стверджували, що смерть у середньовіччі сприймалася як така, що приходить раптово та має образи "апокаліптичного вершника", кажана, демона. Виникнення таких образів автори пов'язують з уявленням суб'єкта про смерть як раптовість, некерованість, приреченість життя. Дослідники твердять: "... з часом зображення смерті набуло трансформації, для нього стало характерним наближення до людської постаті (вершник, молодик, молодиця, стара з косою, скелет) тощо" [227, с. 156]. Смерть набула людської подоби, вона символізує нескінченність життя та його трансформацію у щось вічне й надприродне. Особливо випукло демонструє вияв тенденції до психологічної смерті такий жанр мистецтва, як "танці смерті" (жанр європейської культури XIV – XVI ст.) [161]. Для нього є характерним сприйняття життя через призму смерті: "... у цьому жанрі ідея полягає не в тому, що "танцює" смерть або померлий, а в тому, що це відбувається з "мертвим Я", яке пов'язане з живою людиною, – танцює померлий близнюк" [131, с. 89]. Таке зображення свідчить про сприйняття суб'єктом смерті як даності, про його примирення з думкою про скінченність життя. Образ смерті змальовується як суперечливий: він "краде" життя та водночас відроджує його в новій якості.

Образ смерті єднає в собі жах та спокусу, що презентовано в серії гравюр Г. Гольбейна (додаток Б. 1, рис. 1.1 – 1.7). Смерть завдає емоційних страждань живій людині та водночас знімає з неї тягар провини (додаток Б. 1, рис. 1.1), приваблює та водночас омертвляє (додаток Б. 1, рис. 1.8). Смерть зображається в людському натовпі (додаток Б. 1, рис. 1.3), у вигляді музики, який грає над мертвими тілами, навіюючи жах та водночас спокій на живих (додаток Б. 1, рис. 1.6), косаря, який знищує життя та водночас його відроджує (додаток Б. 1, рис. 1.5), мудрого старця, який манить та відштовхує водночас (додаток Б. 1, рис. 1.4).

Образи смерті також присутні у творах багатьох сучасних митців, зокрема: Я. Малевського, Дж. де Кірко, М. Ернста, Д. Хо, Я. Йерки, Р. Магрітта. Смерть зображується такою, що навіює страх, підкрадається та забирає життя. Отже, образу смерті властива амбівалентність: символізується кінець існування та водночас його відродження. Близькі сюжети спостерігаються і в психомалюнках, де образ смерті представлений таким, що страхає та водночас приваблює своєю непізнаністю. Для прикладу наведемо картину Я. Малевського "Автопортрет зі смертю" (рис. 2.6) та психомалюнок "Драматична подія мого життя" (рис. 2.7), де спостерігаються схожі сюжети – смерть, що стоїть на варті скінченності життя. Смерть представлена такою, що нависає над життям, страхаючи своєю невідомістю та водночас ваблячи цим. Людина змальована як пасивна, невіддільна неминучості істота.

Рис. 2.6. Я. Малевський
"Автопортрет зі смертю"

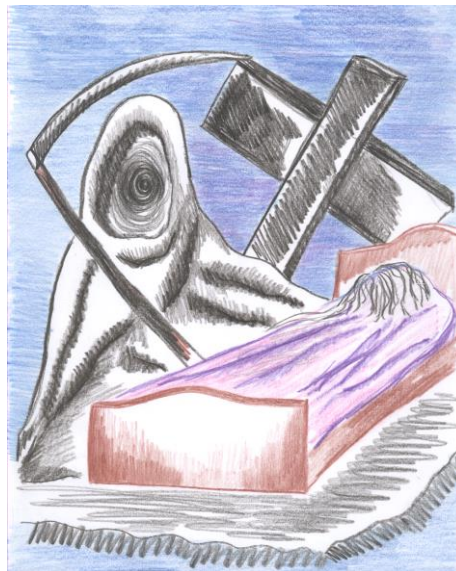

Рис. 2.7. Самотність

Образи смерті також присутні в символіці психомалюнків на теми: "Драматична подія мого життя", "Людина, яка психологічно не існує", "Мое неіснування", "Самотність" (додаток А. 1, рис. 1.11, 1.13, 1.14, 1.21, 1.22; додаток А. 2, рис. 2.30, 2.34, 2.37; додаток А. 3, рис. 3.12, 3.23, 3.26, 3.27, 3.33, 3.34, 3.39). Такі образи характеризуються драматизмом, що виявляється у відчутті жаху перед скінченністю життя, смутку втрати близької людини, бажанні не існувати.

Присутність у мистецтві XVI ст. зображень насилля, еротики, страждань, тортур дослідив Ж. Дюбі. За словами дослідника, потяг людей до споглядання страждань та мук інших є їхньою вродженою потребою. Ж. Дюбі твердить: "Наскільки сильною та глибокою є потреба натовпу у спогляданні мук. Скільки на картинах тіл, що піддаються тортурам та роздиранням, мучеників, які вкриті язвами, із встромленими стрілами, образ Христа, що страждає від болю, чудовиська, яке поїдає дитородні органи грішників, кастрованого чоловіка, жінку, з якої здирають живцем шкіру" (цит. за: [227, с. 292]). Муки та страждання окреслюються як внутрішня потреба людини, як сила, що є виявом мужності, терплячості, високості мученика. Близькі зображення зустрічаються у психомалюнках на теми: "Криза й етапи виходу з неї" (додаток А. 1, рис. 1.6, 1.7, 1.9), "Драматична подія мого життя" (додаток А. 1, рис. 1.19, 1.20, 1.22), "Я серед людей" (додаток А. 2, рис. 2.10, 2.11, 2.12, 2.13, 2.14, 2.16). Окреслене вище вказує на глибинні витoki потреби суб'єкта в переживаннях страждань, фізичного болю, спогляданні тортур, убивств, що свідчить про вияв тенденції до психологічної смерті у ставленні до об'єктивного та предметного світу.

Теми смерті на хресті, страждань є лейтмотивними в таких творах: А. Матенья "Святий Себастьян" (додаток Б. 2, рис. 2.1); Мікеланджело "Покладання у труну" (додаток Б. 2, рис. 2.2); П. Веронзе "Несіння хреста" (додаток Б. 2, рис. 2.3). Для наведених творів є характерним зображення фізичних тортур, душевних страждань, що зводить мистецтво до рангу високості. Подібні зображення спостерігаються і в символіці психомалюнків, зокрема: серце на ковальні (додаток А. 1, рис. 1.30); серце, пробите стрілою (додаток А. 1, рис. 1.25); тіло, якому завдають шкоди гілки з шипами (додаток А. 1, рис. 1.29); образи мучеників та Діви Марії (додаток А. 2, рис. 2.38) тощо. Останнє рельєфно демонструє вияв тенденції до психологічної смерті у ставленні суб'єкта до себе та об'єктивного світу.

Аналіз наукової літератури [45; 46; 69; 244] засвідчує, що тенденція до психологічної смерті виявляється через зображення страждань, убивств, знущань, деформацію реальності тощо. Так, період романтизму характеризується суперечливістю зображень. У творах цього етапу переважають сюжети любові, радості, життя в раю та водночас ненависті, пекельних страждань, потойбічного світу. Реальність замальовується як "бліда буденність", що викликає відчуття байдужості, безперспективності життя. До "високих" почуттів відноситься жертвенна любов, розчарування, страждання – вони знаходяться над життєвою сірістю, тому представлені як надзвичайні, містичні, божественні. Як ілюстративний приклад наведемо твір Л. Кранаха "Лукреція" (рис. 2.8) та психомалюнок "Я серед людей" (рис. 2.9), які виражають відчуття покинутості, самотності, душевних страждань, що здатні привести суб'єкта до неіснування.

Рис. 2.8. Л. Кранах "Лукреція"

Рис. 2.9. Я серед людей

Вираження любові через біль, душевні страждання характерні для напряму імпресіонізму. Символом цієї течії мистецтва є зображення серця, що стікає кров'ю, як уособлення чуттєвості, любові. Страждання є виміром почуттів, а смерть виступає трагізмом, сповненим романтикою. Для романтизму та імпресіонізму характерна конфліктність почуттів: страждання – вимір любові, переживання фізичних тортур та смерть – високість, мужність [45; 46]. Реальність зображується сірою, буденною, тобто омертвілою, а життєдайним є уявний потойбічний світ (додаток Б. 2, рис. 2.4 – 2.7), що також представлено в символах психомалюнків (додаток А. 2, рис. 2.3, 2.9, 3.5 – 3.7).

Вимірювання почуттів через переживання болю, страждань є виявом тенденції до психологічної смерті. Суб'єкт, для якого показником чуттєвості є "серце, що стікає кров'ю", несвідомо прагне відчувати розчарування, душевний біль. Цим самим людина психологічно омертвляє реальне життя, сприймаючи його через призму негативу. Подібна символіка спостерігається у психомалюнках, де протагоністи зображують душевні страждання через символи розбитого серця, зруйнованого міста мрії, мук, подібних до Христових тощо (додаток А. 1, рис. 1.9. – 1.30). Такі деструктивні тенденції мають глибинно-психологічні витoki, які походять із дитинства, що розкрито більш детально в підрозділі 2.1.

Позначені вище напрямки мистецтва окреслюють чуттєвість через міру вираження болю та страждань. Для течії модернізму характерна відмова від усього "старого", "традиційного", його мета полягає у зміні минулого як непотрібного та застарілого [182; 237; 244]. У живописі замість фарб з'являються цемент, дьоготь, залізо, пластик. Так митці намагалися передати реальність через перетворення динамічних форм на статику. Напрямок модернізму виливається в такі основні течії: абстрактний імпресіонізм, дадаїзм, імпресіонізм, кубізм, модерн, постімпресіонізм, символізм, фовізм, експресіонізм [244]. Сюжети вбивств, знущань та водночас зображення деформованої, зміненої до невпізнаності реальності є провідними в символізмі, кубізмі та сюрреалізмі. Представники напряму символізму (У. Блейк, П. Сезан, В. Ван Гог, Г. Моро, О. Редон та ін.) відображають переважно сюжети пекла (додаток Б. 2, рис. 2.4), потойбічного життя (додаток Б. 2, рис. 2.3), гріха, що покараний стражданнями (додаток Б. 2, рис. 2.6, 2.7), старості, яка є провісником смерті (додаток Б. 2, рис. 2.8), невідомості, що навіює страх смерті (додаток Б. 2, рис. 2.9), любові, що вбиває, засліплює (додаток Б. 2, рис. 2.10, 2.11). У символіці психомалюнків спостерігаються схожі зображення, а саме: дорога в потойбічне життя (додаток А. 2, рис. 2.5 – 2.9), потойбічне життя (додаток А. 3, рис. 3.5 – 3.7), невідомість (додаток А. 2, рис. 2.25 – 2.29). Як приклад нижче наведемо малюнки "Дорога мого життя" та картину У. Блейка "Данте та Вергілій у воротах пекла" (рис. 2.10), де спостерігається схожа символіка. На малюнку "Дорога мого життя" (рис. 2.11) представлено пекло, про що свідчать напис: "Запрошуємо до пекла" та символи вогняної лави, павутиння тощо. На картині У. Блейка спостерігаються подібні символи, а саме вогню, розпеченої лави тощо.

Такі зображення у психомалюнках демонструють самовідчуття протагоністів ("внутрішнього пекла", відчуття безперспективності існування, страху перед життям). Автор малюнка (див. рис. 2.11) зазначає, що дорога його життя є пеклом, вихід із якого він не в змозі знайти. Пекло уявляється протагоністом як безодня, страждання, що не мають кінця, гріховність та покарання.

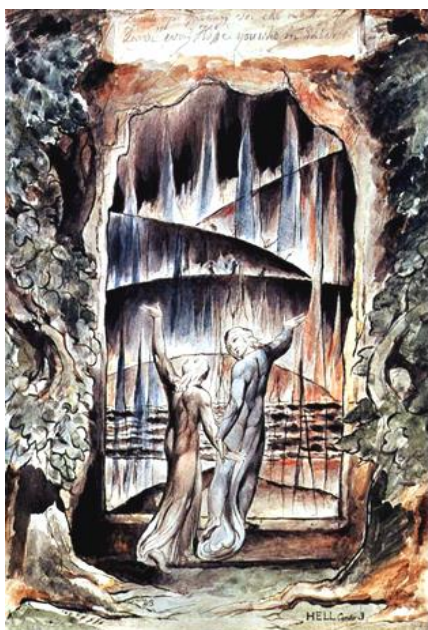

Рис. 2.10. В. Блейк
"Данте та Вергілій у воротах пекла"

Рис. 2.11. Дорога мого життя

У кубізмі (П. Пікассо, Ж. Брак, Х. Гріс) [237] превалюють зображення "деформації реальності", її докорінної зміни. Об'єктивний світ показано перевернутим, нереальним, таким, що не має перспектив розвитку. Геометричні форми, в які вписуються зображення, створюють ефект омертвілості людської сутності та її наближення до штучності. Індивід змальовується невиразним, омертвілим, таким, що втратив власну індивідуальність (додаток Б. 2, рис. 2.12, 2.13). Тотожні зображення представлені у психомалюнках "Людина, яка психологічно не існує", де протагоністи змальовують людину, яка втратила почуття, індивідуальність, – вона є тінню без мрій та бажань (додаток А. 2, рис. 2.25 – 2.29). Останнє засвідчує вияв тенденції до психологічної смерті у ставленні суб'єкта до себе, що представлено через відчуття втрати індивідуальності, непотрібності, відчуження себе тощо.

Тенденцію до психологічної смерті випукло презентовано в сюрреалізмі, в основу якого покладено положення З. Фрейда стосовно основного принципу життєдіяльності людини – прагнення до задоволення, що закладене в людській сутності. Тому творчості цієї течії властиве спотворення реальності, використання сюжетів убивств, агресії, руйнування, самознищення. Це знайшло вираження в мистецтві (Дж. де Кірко, С. Далі, М. Ернст, Д. Хо, Я. Йерка, Дж. Холмс, Р. Магрітт, Д. Барлов, В. Сандмарк, З. Беканські та ін.) [237]. Позначені вище сюжети окреслюють сприйняття авторами реальності через відчуття безперспективності життя, розчарованості, непотрібності, агресивності, гріховності, що притаманне виявам тенденції до психологічної смерті (додаток Б. 2, рис. 2.14. – 2.27).

Такі самі символи та сюжети спостерігаються у психомалюнках на теми: "Драматична подія мого життя", де зображено руйнування, страждання, смерть (додаток А. 1, рис. 1.9 – 1.12, 1.18 – 1.21); "Мій звичайний емоційний стан" – представлено відчуття протагоністами внутрішнього розколу, зруйнованості, трагедії життя (додаток А. 3, рис. 3.3, 3.4, 3.8, 3.9). Зображення поглинаючої утробы, виверження вулкану, деформованого людського тіла властиві творчості С. Далі, Я. Йерки, Д. Хо (додаток Б. 2, рис. 2.12 – 2.21). Такі мотиви можуть виступати несвідомим прагненням повернення суб'єкта до стану спокою, бездіяльності, де відбувається символічне єднання з батьками. Останнє також перегукується із символікою психомалюнків: зображення виверження вулканів, засохлих дерев, опалого листа (додаток А. 1, рис. 1.15 – 1.18), яйця, самотності (додаток А. 2, рис. 2.10 – 2.16; додаток А. 3, рис. 3.36 – 3.42), що засвідчує самовідчуття особи.

Для прикладу наведемо твір В. Сюдмака "Еволюція" (рис. 2.12) та психомалюнок "Я-реальне" (рис. 2.13), де яскраво спостерігається схожість зображень. Протагоніст змальовує себе в яйці, де не існує об'єктивного світу, – суб'єкт сам для себе є всесвітом. Близькою за сюжетом є картина В. Сюдмака. На ній зображено жінку, яка знаходиться в яйці (утробі), що заміщує їй реальний світ.

Мистецтво сюрреалізму характеризується відображенням внутрішньої неповторної сутності суб'єкта, тому ця течія випукло демонструє вияв тенденції до психологічної смерті через зображення омертвілого як ставлення до об'єктивного світу, як то: скелет-вершник (додаток Б. 2, рис. 2.15), жінка

з головою у вигляді троянди (додаток Б. 2, рис. 2.16), оголене тіло жінки з милицею, де частини тіла

Рис. 2.12. В. Сюмак "Еволюція"

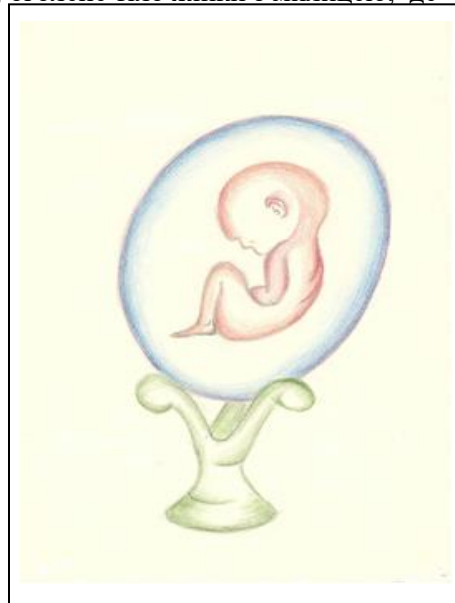

Рис. 2.13. "Я-реальне"

відсутні (додаток Б. 2, рис. 2.17), що яскраво презентовано в картинах С. Далі. У творчості Я. Йерки відображено тенденцію "повернення в утробу" через такі зображення: поглинаюча яма, яка водночас народжує та несе смерть (додаток Б. 2, рис. 2.19), інкубатор, де штучно вирощуються людські організми (додаток Б. 2, рис. 2.18), яма, що символізує утробу, вихід з якої закрито гілками, що є символом перепони, болу (додаток Б. 2, рис. 2.20), пекло, яке тріскається навпіл та знищує все живе (додаток Б. 2, рис. 2.21). Символи утробності яскраво презентовано у психомалюнках через такі зображення: яма (додаток А.1, рис. 1.1), провалля (додаток А. 1, рис. 1.5; додаток А. 3, рис. 3.3), клітка (додаток А. 1, рис. 1.24), кімната (додаток А. 1, рис. 1.27; додаток А. 2, рис. 2. 32), тонель (додаток А. 2, рис. 2.5), підводний світ (додаток А. 2, рис. 2.16), ліс (додаток А. 2, рис. 2.13, 2.14). Як приклад наведемо роботу З. Задмака "По колу" (рис. 2.14) та психомалюнок "Дорога мого життя" (рис. 2.15), де символічно представлено тенденцію "повернення в утробу".

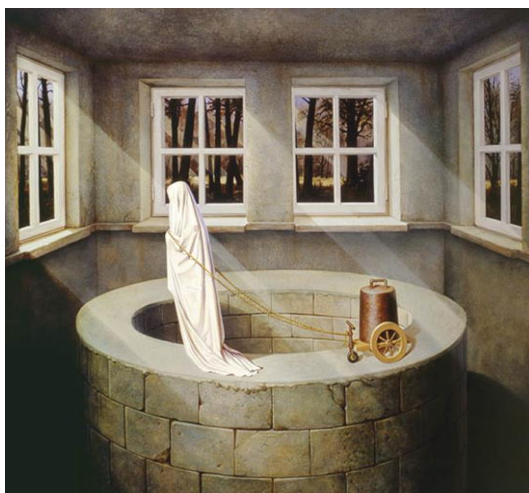

Рис. 2.14. З. Задмак "По колу"

Рис. 2.15. Дорога мого життя

Протагоніст на малюнку "Дорога мого життя" (див. рис. 2.15) зображує себе з важким багажем, який доводиться тягнути із собою дорогою життя. Дорогу представлено у вигляді кола, що символізує трагедії життя, які повторюються та, за словами протагоніста, задають нове замкнене коло. Подібні символи зустрічаються на картині З. Задмака "По колу" (див. рис. 2.14), де зображено людину, що йде краєм колодязя та тягне за собою вантаж. Такі символи ілюструють тенденцію "повернення в утробу матері", залежність суб'єкта від минулого (травмивного) досвіду.

Ставлення суб'єкта до об'єктивного світу та до себе, що засвідчує сприйняття життя як чогось штучного, властиво метафізичному живопису [64; 326]. Суб'єкт зображується у вигляді манекена,

статуї, що символізує чуттєву та фізичну омертвілість. Представники цієї течії – П. Дельво, Р. Магрітт, Дж. де Кірко – змальовують життя у вигляді "лялькового театру", де існування представлено як штучне, безперспективне, байдуже, агресивне (додаток Б. 2, рис. 2.20. – 2.23). Почуття любові підміняються образами смерті, безжиттєвості. Так, Р. Магрітт представляє почуття любові як дещо нездійсненне через омертвілість, відсутність почуттів. Образи людей на його картинах є штучними (додаток Б. 2, рис. 2.22), із закритими обличчями, скам'янілими – психологічно мертвими (додаток Б. 2, рис. 2.23). Тотожні образи презентовано у психомалюнках через такі символи: омертвілість (додаток А. 1, рис. 1.2, 1.11, 1.12 – 1.18, 1.21, 1.22, 1.27), порожнеча (додаток А. 1, рис. 1.10, 1.22, 1.29; додаток А. 2, рис. 2.5, 2.7; додаток А. 3, рис. 3.15 – 3.17, 3.22, 3.23, 3.36, 3.37, 3.39), тінь (додаток А. 1, рис. 2.8, 2.23, 2.26 – 2.29; додаток А. 3, рис. 3.11, 3.18), маска (додаток А. 3, рис. 3.8, 3.9, 3.34). Протагоністи стверджують, що не можуть відчувати любов, що їхня душа ніби скам'яніла, а відчуття внутрішньої порожнечі, яке постійно присутнє, заважає бути чутливим, любити, розуміти почуття інших.

Ілюстративним у розрізі пізнання тенденції до психологічної смерті є такий сучасний напрям мистецтва, як фентазі (Й. Міллер, Т. Саламоні, Т. Уайт, Е. Бекіскі) [244]. У митців фентазі превалюють зображення омертвілості, штучності, через які представлено реальність (додаток Б. 2, рис. 2.27 – 2.29). Для мистецтва Т. Саламоні характерні штучність життя, омертвілість (додаток Б. 2,

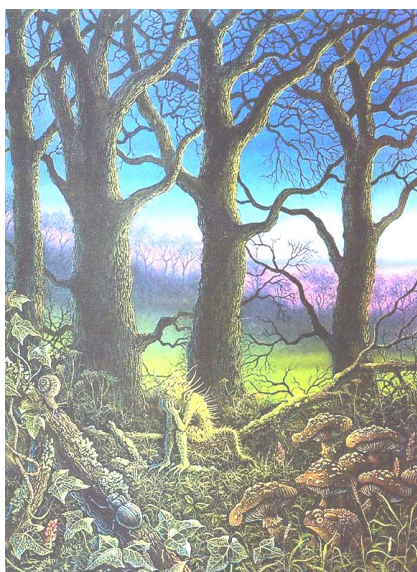

Рис. 2.16. Д. Філін "Самотність"

Рис. 2.17. Самотність

рис. 2.27). У творчості Т. Уайта, Е. Бекіскі фігурують символи утробності, які зображено у вигляді поглинаючої ями, на дні якої знаходяться зубаті пащі (додаток Б. 2, рис. 2.28); людської істоти, що мутувала у примітивне, агресивне створіння (додаток Б. 2, рис. 2.29). Подібною до вказаних вище символів є символіка психомалюнків. Так, наприклад, твір Д. Філіна "Самотність" (рис. 2.16) та психомалюнок "Самотність" (рис. 2.17) є схожими не тільки за своїм змістом, а й за символікою.

Д. Філін (див. рис. 2.16) у своїй картині відобразив відчуття самотності через символи засохлих дерев, істоти з похиленою головою, що знаходиться в хащах, ночі як символу покинутості. Подібний сюжет представлено і у психомалюнку "Самотність" (див. рис. 2.17), де це відчуття змальовується через символи зрубаного дерева, засохлого лісу, прірви, ночі. Також у символіці психомалюнків, як і у творчості митців, зустрічаються тотожні образи: диявола (додаток А. 1, рис. 1.4, 1.13), янгола (додаток А. 1, рис. 1.10, 1.26; додаток А. 2, рис. 2.42), чудовиська (додаток А. 3, рис. 3.34, 3.35, 3.38).

Вияв тенденції до психологічної смерті у ставленні суб'єкта до об'єктивного світу презентовано у декоративно-прикладній творчості П. Віткіна, Н. Еденмонта, О. Кулік, Е. Логвінової, А. Свадова [175]. Провідною ідеєю творів цих митців виступає поєднання мертвого, штучного з живим (композиції з мерців, іграшки з елементами мертвих тварин і т. ін.). Таке омертвіння здійснюється через знущання, вбивства тварин, маніпуляції з тілами мертвих людей тощо (додаток Б. 2, рис. 2.30. – 2.33). Цей вид мистецтва ілюструє крайні вияви тенденції до психологічної смерті. Як зазначалося вище, крайнім вираженням тенденції до психологічної смерті є всебічне омертвіння життя.

Вияв тенденції до психологічної смерті через ставлення суб'єкта до себе спостерігається в мистецтві татуювання та пірсингу, де відбувається омертвіння тілесних відчуттів (як вияв мужності) через переживання фізичних тортур. Проблему ролі татуювання в житті індивіда відображено в

роботах Ж. Бодрійяра [26], Д. Балдаєва [11]. Дослідники констатують, що в багатьох культурах татуювання є ознакою мужності та терплячості, оскільки татуйований терпить сильний біль та може померти через зараження крові. Д. Балдаєв систематизував тематику татуювань. Автор зазначив, що тему смерті представлено не лише в назвах татуювань – вона є характерною для символічних зображень: "Злочинець не боїться смерті", "Я смерть, невмируща – завжди поряд", "Смерть на мене чекає завжди", "Я вже покійник", "Я народжений для смерті", "Мене виправить тільки смерть", "Живу, поки горить моя свічка" і т. ін. (додаток А. 3, рис. 3.1. – 3.14). Проколювання частин тіла та нанесення деформацій через відрізання вух, виколювання очей, видалення волосяного покриву разом із шкірою, відрізання пальців, пошкодження геніталій нерідко є, за переконанням суб'єкта, що вдається до таких дій, виявом мужності, високості, вдосконаленням власного тіла та викликом життю.

Метою нанесення таких деформацій є їх символічний зміст, що, як твердить Ж. Бодрійяр, сприяє зростанню авторитету їх власника в середовищі однодумців. Дослідник зауважував, що для багатьох татуювань, пов'язаних із проблемою смерті, характерні такі зображення: караючий меч, ніж, шпиль, яким пронизують рот, статеві органи (додаток А. 3, рис. 3.1, 3.2, 3.4, 3.8, 3.13, 3.14), страждання Христа (додаток А. 3, рис. 3.1, 3.4, 3.5), чорти (додаток А. 3, рис. 3.8, 3.9), скелети (додаток А. 3, рис. 3.2, 3.3, 3.6, 3.9, 3.11, 3.12), що символізують переживання драматичного досвіду життя власника татуювання.

Нанесення татуювань передбачає задіяння емоційного аспекту: погоджуючись на страждання, суб'єкт "омертвляє власне тіло", раціонально пояснюючи торттури, які переживає, що вказує на маскуванню тенденції до смерті життям. Фізичні страждання, які переживає татуйований, є своєрідною символічною смертю, адже після такого випробування смерть не є жахливою. Хизування шрами, деформаціями тіла як презентація власної сили, авторитету може виступати маскуванню

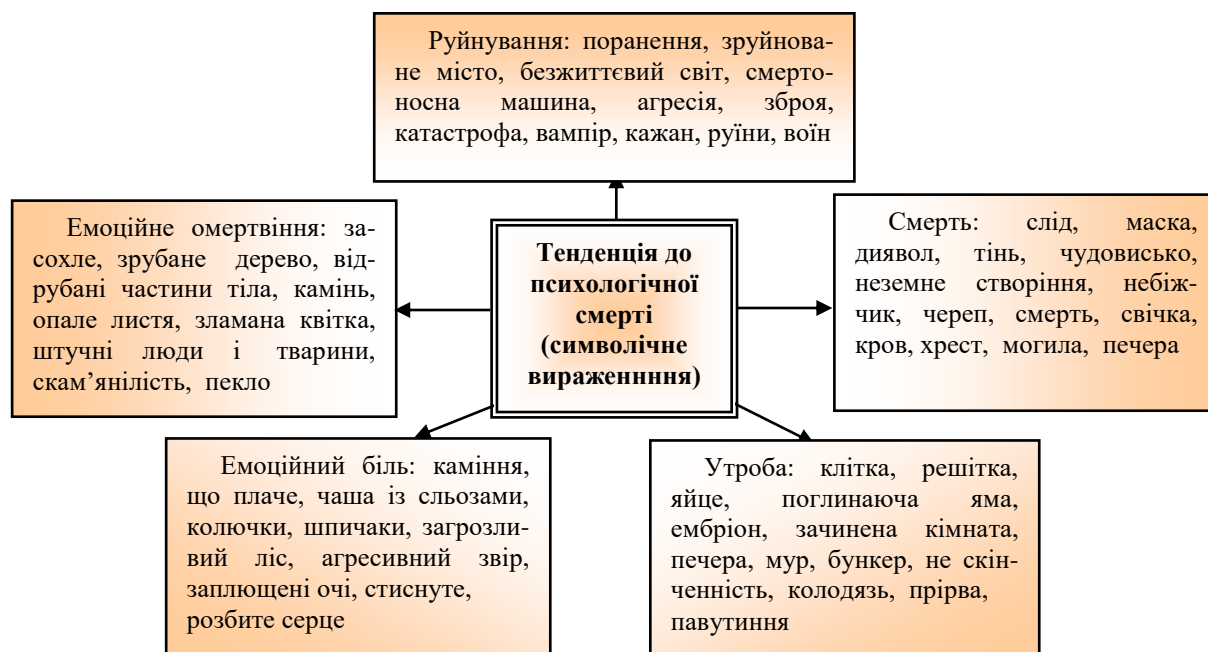

Рис. 2.18. Символічне вираження тенденції до психологічної смерті

тенденції до смерті через тенденцію до життя. Таке ставлення до власного тіла вказує на можливість суб'єкта перетворювати себе на предмет, омертвляючи свої почуття заради досягнення переваги над оточенням. Останнє знаходить вираження і в сюжетах психомалюнків, де протагоністи стверджують, що можуть карати себе, руйнувати предмети навколишнього світу, омертвляти свої почуття та почуття інших людей (додаток А. 1, рис. 1.4, 1.6 – 1.9, 1.16, 1.25; додаток А. 2, рис. 2.11, 2.15, 2.24; додаток А. 3, рис. 3.1, 3.10, 3.13, 3.28, 3.30, 3.38).

Символічне вираження тенденції до психологічної смерті у творах зображувального мистецтва і психомалюнках представлено на схемі (рис. 2.18).

Таким чином, феномен психологічної смерті знаходить символічне відображення у зображувальному мистецтві та символіці психомалюнків через сюжети страждань, знущань, агресії, жорстокості, руйнування, суїциду, нечистої сили, божественних образів. Тенденція до психологічної смерті в мистецтві та психомалюнках знаходить вияв у таких символічних формах: драматичні мотиви – серце, що стікає кров'ю, затисле в кулак або розбите, сльози; зображення омертвілого – манекени, статуї, потвори; страхаючі зображення – катастрофи, війни, вбивства, смерть; сюжети

поглинання – утроба, прірва, павутиння, яма, склеп, космос тощо. Душевні страждання представляються як внутрішня сила, високість суб'єкта, а образ смерті змальовується як кінець усього живого та водночас нове відродження життя. Порівняльний аналіз творів зображувального мистецтва та символіки психомалюнків дозволяє констатувати вияв тенденції до психологічної смерті у трьох ракурсах: ставленні суб'єкта до себе, до об'єктивного світу та до предметів. У контексті ставлення суб'єкта до себе тенденція до психологічної смерті знаходить вияв у символах драматичного, омертвілого, до людей – агресивного, фантастичного, деформованого, до предметного світу – зруйнованого, омертвілого, знищеного.

2.3.2. Порівняльний аналіз відображення тенденції до психологічної смерті у психологічній продукції учасників групи АСПН та в українській художній літературі і народній пісні

У пункті здійснено спробу порівняльного аналізу відображення тенденції до психологічної смерті в українській художній літературі, народній пісенній творчості та у психологічній продукції учасників груп АСПН (символіка психомалюнків, методика "Казка про власне життя" учасників глибинного пізнання). Українська література, народна пісенна творчість є відображенням внутрішнього світу особистості, її світосприйняття, ставлення до оточуючих людей та предметного світу. За допомогою метафоричних засобів протагоніст має можливість виражати свої відчуття та переживання минулого досвіду. Це забезпечується в межах групи АСПН через методику "Казка про власне життя" (опис методики представлено в підрозділі 3.1), психомалюнки, самоаналізи протагоністів.

Аналіз емпіричного матеріалу в контексті позначених вище методик засвідчує наявність у протагоністів відчуття знедоленості, зраженості, покинутості, безперспективності існування, відчуття "глухого кута життя" тощо. Близькі сюжети зустрічаються в українській літературі та народній пісенній творчості. Психоаналітичний підхід до аналізу української художньої літератури було застосовано такими авторами: С. В. Балеєм [269], С. Павличко [139], А. М. Халецьким [223], Н. В. Збровською [65] та ін. Психоаналізу піддавалися роботи класиків української літератури: В. П. Петрова, В. П. Підмогильного, М. Г. Хвильового, Т. Г. Шевченка. Психоаналіз творчості Т. Г. Шевченка було здійснено С. В. Балеєм, А. М. Халецьким, Я. Яремою. Дослідивши особистість Т. Г. Шевченка, науковці стверджували, що митці у своїй творчості відображують стан душі (розчарованість, ненависть, депресивність), що зумовлений переживаннями дитинства. Зокрема, А. М. Халецький так пояснював вибір Т. Г. Шевченком сюжетів своїх творів: "... образи нещасних, зраджених дівчат, матерів-покриток, сиріт є відображенням невитрачених у дитинстві лібідних прихильностей (лібідо хлопчика-сироти, зафіксоване на матері), що поглинуло велику кількість сексуальної енергії митця" [223, с. 330 – 331]. Почуття любові набуло для митця мазохістського відтінку: вона не уявлялася без страждань, душевного болю та смутку. Така деструктивна енергія знайшла вираження в образах зради, ненависті, безперспективності життя, апатії, депресивності героїв творів Т. Г. Шевченка [65]. У творах та поезії митця увага концентрується на стражданнях, темі самотності, сирітства, родинної невлаштованості, прикладом чого є поема "Катерина" [69].

Близькі сюжети спостерігаються в казках про власне життя, самоаналізах протагоністів, у психомалюнках (додатки А, З, К, Л), що відображає ставлення суб'єкта до себе та об'єктивного світу. Респонденти наголошують на відчутті внутрішньої дисгармонії: самотності, розчарованості життям, спустошеності душі, внутрішньої убогості, смутку, печалі, ненависті до себе. Так, казка протагоніста С., що предстварлена в додатку 3. 1, виражає почуття безперспективності існування, образи, ненависті, приниженості, беспорядності. Такі вияви відзначаються мортідною спрямованістю, що може привести особу до хвороби та смерті. У казці протагоніст наголошує, що агресія, приниження, які вона переживала з боку близьких людей, штовхнули її на здійснення суїцидального вчинку. Таке ставлення спричинило неприйняття себе, відчуження, аутоагресію тощо. Навколишній світ сприймався С. як загрозливий, ненависний, такий, що може завдати болю.

Наявність депресивних тенденцій засвідчує самоаналіз протагоністів. Так, протагоніст А. відчуває себе загнаною у глухий кут (додаток К, самоаналіз 1). А. стверджує, що годинами могла сидіти на самоті в кімнаті, загорнувшись у ковдру, та плакати. Життя здавалося нікчемним, безперспективним. Відчуття трагізму життя, відчаю не полишало А., що також відображено на малюнку "Я до проходження групи АСПН" (додаток Л, рис. 1). Протагоніст зображує себе у тернях, з понуро похиленою головою. Подібні зображення зустрічаються і у психомалюнках на теми: "Криза й етапи виходу з неї", "Драматична подія мого життя", "Я в сім'ї батьків" (додаток А. 1, рис. 1.1, 1.5, 1.12, 1.19, 1.20, 1.24, 1.26, 1.28, 1.29, 1.30). На вказаних вище малюнках аналізанди зображують себе: у пеклі; прикутими гілками до землі; в образі вовка, що виє на місяць від безвиході; у темній кімнаті, з якої немає виходу; під дощем, який символізує сльози; у клітці, що є символом відчаю, апатії тощо. Такі образи характеризують самовідчуття суб'єкта та його ставлення до об'єктивного світу як агресивного, похмурого, загрозливого.

Зображення трагізму, нікчемності життя, його безперспективності, похмурості представлено у творчості М. Вовчка, А. Кримського, О. Кобилянської, П. Мирного, В. П. Петрова, В. П. Підмогильного, Л. Українки, І. Франка, А. Хомика. Мотиви трагізму життя, суму та страждань характерні для творчості М. Вовчка. У творі "Козачка" [69] відображено трагічну долю жінки, яка страждає, втрачає бажання любити та жити. Лейтмотивом твору є жахлива доля героїні, яка померла на самоті, з розбитим серцем та спустошеною душею, внутрішньо омертвілою. У творах "Горпина" і "Одарка" [69] провідним є мотив зруйнованого жіночого щастя та життя, сповненого стражданнями і душевним болем. Героїнею оповідання "Одарка" є згнана дівчина, у якої разом із цноту згубили душу – життя "ї їсть, як іржа залізо" [69, с. 206]. Вона психологічно помирає, втрачаючи життєві перспективи та мету життя, у неї немає мрій, бажань, вона не в змозі радіти життю.

Герої, яким притаманне відчуття знедоленості, страждань, смутку характерні для творчості П. Мирного. Провідними у його творах є сюжети нещастя та страждань, зневіри, втрати людськи власної гідності та щастя. Тенденція до психологічної смерті випукло представлена у творі "Хіба ревуть воли, як ясла повні?". Головний персонаж – розчарований життям, зневіреним та агресивним суб'єкт. Він утрачає чуйність та перетворюється на звіра, яким керує почуття злоби, помсти та заздрощів. У цьому ж самому творі представлено образ "матері-страдниці", все життя якої минуло у тяжких злиднях та в невимовному горі. Вона внутрішньо зламана, а життя її знецінене. П. Мирний так змальовує героїню: "Не раз з її жовтих, мутних очей текли гіркі сльози по щоках, по глибоких рівчачках, що літа та недоля проорівлювали по сухому виду" [69, с. 353]. Такий опис демонструє психологічне омертвіння через безперспективність життя, внутрішню зруйнованість.

Душевна драма, яка призвела до психологічного омертвіння, представлена у творі "Лимерівна". П. Мирний так описує внутрішній стан героїні: "Страждає та гине чуйна, добра жінка, вона як нежива, але із серцем, яке ще б'ється" [69, с. 220]. Героїня змальовується омертвілою, єдине, що єднає її з живими, – це серце, яке б'ється. Вона психологічно омертвіла, занурена у смуток, її дії стереотипні, автоматизовані. Подібним до опису героїні драми "Лимерівна" представлені селяни з повісті "Лихо давнє й сьогочасне". Селяни схожі на тіні, які є бездушними та внутрішньо порожніми: "Люди, що жили по тих оселях, були понурі та похмурі, німі та мовчазні, слоняються як тіні по горах та байраках. Виходять на пишні лани та зелені долини не світом любоватися, не пісень веселих співати, а віддавати буйному вітрові своє важке зітхання, свої сльози та біль" [69, с. 219]. Люди порівнюються з тінями, які не відчують ні щастя, ні радості, вони психологічно мертві, що вказує на ставлення автора до об'єктивного світу. Така омертвілість виявляється через спустошеність душі, психологічну старість як відчуття втрати перспектив, надій, фатуму життя. Подібні відчуття втілюються в сюжети психомалюнків (додаток А. 2, рис. 2.25 – 2.35), де протагоністи наголошують на відчутті безперспективності життя, житті "за склом", відчутті себе тінню, примарою тощо. Тенденція до психологічної смерті відображена через образи похмурості та страждання, нежиттєвості, заздрісності, безперспективності та психологічної старості.

Відчуття безпорадності, самотності, депресивності об'єктивується в казці протагоніста Н. (додаток 3. 2). Н. не може відчувати щастя, вона не бачить перспектив життя, а відчуття дисгармонії супроводжує її по життю. Близькі переживання зустрічаються в самоаналізі протагоніста К. (додаток К, самоаналіз 2), де презентовано відчуття психологічної старості, втрати життєвих сил, внутрішньої надламаності. Останнє також показано в малюнку "Я до проходження групи АСПН" (додаток Л, рис. 2), у якому зображено зламану троянду як символ надій та мрій, що були втрачені назавжди. Сюжети скорботи та смутку, омертвілості душі представлені у творчості О. Кобилянської [69], І. Франка [69]. Герої творів цих авторів страждають, вони ладні "лягти у домовину живцем" заради коханої людини, вони – "живі мерці", схожі на тіні. Персонажі навантажені почуттям скорботи, смутку, внутрішньо спустошені. Подібні сюжети зустрічаються у творчості І. Франка. Його герої готові на смерть заради свого кохання, "ладні лежати в домовині" поряд із коханою людиною, що є для них виявом любові. Провідним мотивом творів автора є нікчемність, стражденність героїв, нещасне кохання, від якого вони гинуть. Життя представлено як суцільне страждання, наповнене зневірою в добро, любов, втратою мрій та перспектив життя. Герої творів внутрішньо спустошені, вони вратили віру в майбутнє та загалом у життя. Тенденцію до психологічної смерті представлено через відчуття героями "вигорання душі", для якого характерні безмістовність сенсу людського існування, розчарованість життям, безнадія, руйнування мрій, внутрішня спустошеність, вичерпування життєвих сил. Так, у збірці "По селах" [69] тенденція до психологічного омертвіння виражається через опис навколишнього світу як вияву внутрішнього стану героїв: "Під горою, мов старці, обвішані торбами, хати, підперті дрючками, з чорними стріхами, мов каліки, мов сичі, надувшись, віконця – тісні і сліпуваті" [69, с. 660]. Подібні переживання об'єктивуються у психомалюнках на теми: "Моє неіснування" (додаток А. 3, рис. 3.10, 3.19), "Мій звичайний емоційний стан" (додаток А. 3, рис 3.2, 3.3, 3.4, 3.8, 3.9).

Нездатність любити, відчувати радість життя, пасивність, бездіяльність, апатію презентує самоаналіз протагоніста О. (додаток К, самоаналіз 3). Протагоніст зазначає, що об'єктивний світ

сприймався ним як такий, що може завдати шкоди, а життєві проблеми гіперболізувалися, створюючи відчуття кінця життя. На малюнку "Я до проходження групи АСПН" (додаток Л, рис. 3) протагоніст зображує себе у вигляді місяця, який затуляє хмара, що символізує внутрішній стан О. Близькі сюжети зустрічаються у психомалюнках "Дорога мого життя" (додаток А. 2, рис. 2.1 – 2.3), у яких зображено нескінченність, погляд у минуле, позаземне життя. Малюнки засвідчують відчуття непотрібності, апатії, песимізму, прагнення до неіснування.

У творчості В. П. Петрова, В. П. Підмогильного лейтмотивними є сюжети нещастя, самотності, песимізму. Провідною лінією творів є ірраціональність дій героїв, роздвоєність особистості. Герої не здатні до почуттів, мрій, їх дії автоматизовані, ірраціональні, а відчуття безвиході, безперспективності, бажання повернення до минулого супроводжують їх по життю. Герої творів В. П. Петрова руйнують життя, одне одного, вони не здатні на конструктивні вчинки, страждають від того, що бояться людей. Герої страждають через самотність та нікчемність, їх "роз'їдає" нудьга, вони знаходяться в безперервному стані депресії, не можуть зрозуміти сутності свого існування. Подібні персонажі представлені в романах В. П. Підмогильного. Автор характеризує своїх героїв через відчуття самотності, самоізоляції. Життя персонажів змальовується через призму песимізму, а раціональність представлена як зло, що обмежує існування. Герої В. П. Підмогильного [69; 141] – це люди з роздвоєнням особистості, вони агресивні, ненависні, їм властиві механічні дії та деградація. Прикладом такої психологічної омертвілості є герой Степан Радченко, який не в змозі знайти своє місце у житті. Він психологічно імпотентний, підлагоджується під оточуючих людей через імітацію їхньої поведінки, що призводить до відчуття втрати власної індивідуальності, відчуженості від дійсності, самотності. Герой прагне кохання, але не в змозі його отримати, він поводить себе егоїстично, жорстоко, заздрісно, що руйнує стосунки з оточуючими людьми [141]. Таким чином, спостерігається схожість сюжетів української художньої літератури та казок про власне життя, самоаналізів і психомалюнків протагоністів. Спільними є сюжети відчуття безперспективності життя, зневіри, горя, журби, відчуття втрати життєвих орієнтирів, що дає нам підстави характеризувати вияв у суб'єкта тенденції до психологічної смерті відносно себе та об'єктивного світу.

Близькими до сюжетів психомалюнків, самоаналізів та казок про власне життя є сюжети українських народних пісень. Мотиви журби, розчарованості, зневіри, ревності, заздрощів, ненависті, смерті передставлено в родинно-побутовій ліриці. Для пісень цього жанру характерні, зокрема, такі сюжети: дівчина-дітозгубниця, яка вбиває власних дітей через помсту коханому; свекруха-чаклунка, що навіює невдачі, хвороби, смерть на нелюбу невістку через заздрощі, ревності, ненависть; незгоди та сварки між чоловіком та дружиною через зраду, пияцтво, майнову нерівність; ганьбу дівчини, яка народила дитя поза шлюбом та ін. Розповсюдженими є пісні, в основу сюжету яких покладено нестерпне становище невістки у приймах: жінка втрачає любов до життя та походить на тінь свого чоловіка, тобто психологічно помирає. Як приклад наведемо весільні пісні, в яких похмуро представляється становище молодої жінки в сім'ї чоловіка, оспівується нещастя, смуток, туга молодої за дівочим життям, її розчарованість одруженням та життям загалом. Руйнуються мрії, сподівання, життя видається безперспективним, згубленим. Молода жінка приречена на злидні та нещастя через вплив на неї злих чар свекрухи та прокльонів заздрісних сусідів. Свекруха чаклує, лякає невістку, тим самим перетворюючи її життя на пекло. Подружнє життя заздалегідь змальовується таким, що несе негатив: невістка вимушена підкорюватися чоловікові, омертвляючи власні почуття, бажання, втрачаючи індивідуальність, перетворюючись на рабину. Так, подружнє життя як нещасливе, таке, що несе біль, розчарування, є стереотипом, який накладає відбиток на чуттєві стосунки чоловіка та дружини. У піснях оспівується зміна способу життя молодих у бік відчуження від суспільного життя та одне від одного: "... як ходили одне до одного, то любилися, а одружилися – як кішка із собакою" [195, с. 8]. Зображуються страждання, скептичне, песимістичне ставлення до майбутнього, розчарованість коханням та життям. Любов представлена як амбівалентне почуття, що йде у парі з ненавистю. Тому в піснях можемо спостерігати вияв любові через фізичний біль, ненависть, душевні страждання, що презентовано в таких рядках: "Бий, Грицю, бий, Грицю, кохану – кохати дужче буде... Будеш кохати, любити кохану – свою доленьку згубиш" [195]. Кохання виступає негативним почуттям, що може занепасти та згубити життя суб'єкта. Близькі сюжети знаходимо у психомалюнках на теми: "Самотність" і "Мій сексуальний партнер". Зокрема, у психомалюнках "Самотність" (додаток А. 3, рис. 3.37 – 3.42) присутні такі зображення: самотня фігурка в темряві, вампіри, кажани, череп на дні моря (як символ смерті), ембріон у павутинні, чаша сліз, тополя посеред поля. Перелічені образи символізують відчуття непотрібності, самотності, печалі, безперспективності існування. У психомалюнках "Мій сексуальний партнер" (додаток А. 2, рис. 2.17, 2.19 – 2.23) презентовано такі образи: лицар, що рятує померлу принцесу; дівчина, що танцює перед чудовиськом; коханці, які зрослися між собою та з деревом; розбите дзеркало, яке означає втрату цноти та ганьбу. Такі зображення символізують утрачене кохання, переживання зради, ганьби тощо. Пісні про розлуку, зраду, смерть коханої людини посідають вагоме місце в українській пісенній творчості [195]. Для таких пісень характерні відчуття тривоги, безнадійності, руйнування

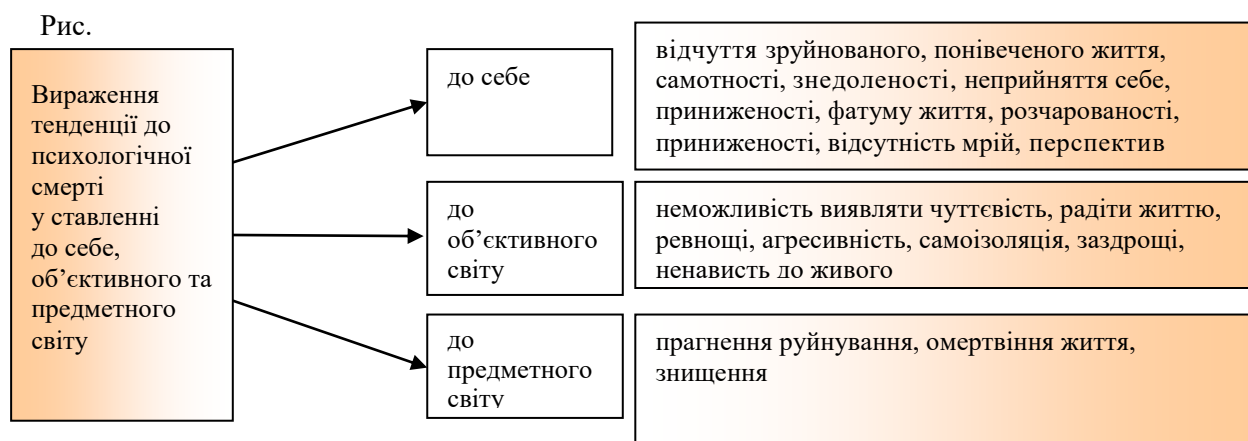
життя, втрати сподівань на краще майбутнє. Любов окреслюється як негатив, вона створює залежність від об'єкта уподобань, приносить людині страждання, може її скалічити і вбити.

У колискових піснях поряд із радістю народження дитини оспівується її майбутня тяжка доля. Провідними мотивами таких пісень є: тривога, що пов'язана зі злими людьми, які кривдять та можуть занапастити; втрачене кохання; нещасливе згублене життя та передчасна смерть через страждання; смуток та хвороби. Життя дитини змальовується як низка страждань, які треба терпіти до нескінченності, щоб потрапити до небесного раю. Тобто життя є тимчасовим перебуванням на землі перед смертю, страшним випробуванням, покаранням за попередні гріхи. Такі колискові пісні можуть створювати програму поведінки людини, прирікаючи її на нещастя, тяжкі переживання втрат. Дитина від народження психологічно омертвляється батьками, її життя представляється таким, що не має перспектив, нікчемним та приреченим на тяжкі страждання і важку смерть. Подібні сюжети зустрічаються у психомалюнках "Дорога мого життя" (додаток А. 2, рис. 2.4, 2.8, 2.9), у яких протагоністи зображують дорогу життя, спрямовану до смерті, страждань, що є наслідком драматичних переживань дитинства.

У піснях оспівуються почуття покинутих та осміяних дівчат, які порівнюються з калиною, вербою, тополею, що гнеться від сильного вітру та ламається. Символ зламаного дерева уособлює відчуття втрати себе, незворотності кохання та щастя, самотності, безперспективності існування без коханої людини, що характеризує вияв тенденції до психологічної смерті відносно об'єктивного світу. Подібна символіка зустрічається у психомалюнках (додаток А. 1, рис. 1.6, 1.15, 1.27, 1.30; додаток А. 2, рис. 2.3, 2.33; додаток А. 3, рис. 3.4, 3.14, 3.25, 3.27). Драматизм переживань відображено також у піснях про подружню зраду. Для таких пісень є характерним висвітлення відчуття неповноцінності, меншовартості, задрощів, ненависті, ревнощів, що руйнує сімейне щастя. Відчуття осоромленості в українській пісні тотожне психологічному омертвінню – жінка впадає у відчай, утрачає життєві сили та ладна померти через ганьбу.

У пісні символічно представлено психологічне омертвіння через образ збитого жита, що підкреслює травматичність почуттів. В українській пісенній творчості розповсюджені пісні, у яких відображається туга через смерть коханої людини. Для таких пісень характерна суперечливість почуттів – від ненависті до безмежного кохання, в якому розчиняються героїні, втрачаючи себе, – їх охоплює почуття беззмістовності життя, неприйняття реального світу. Для згаданих вище пісень лейтмотивними є втрата суб'єктом власної особистості, психологічне омертвіння через самоізоляцію, бажання покінчити життя самогубством. Герої бажають "опинитися у труні з милим", щоб бути разом навіки, а життя сприймається ними як шлях до смерті.

Таким чином, порівняльний аналіз відображення тенденції до психологічної смерті у психологічній продукції учасників групи АСПН та в українській художній літературі і народній пісні дозволяє стверджувати, що явище психологічної смерті представлено через такі аспекти: психологічну виснаженість, утрату життєвих сил, пасивність, безпорадність, внутрішню спустошеність, омертвілість душі, її убогість, утрату сенсу життя, психологічну старість, депресивність і т. ін. Тенденція до психологічної смерті знаходить вияв у ставленні суб'єкта до себе, до об'єктивного світу та до предметного світу, що представлено в рис. 2.19.

2.19. Вираження тенденції до психологічної смерті у ставленні суб'єкта до себе, об'єктивного та предметного світу

Спільними ознаками окреслених вище виявів тенденції до психологічної смерті є їх мортідна спрямованість, яка призводить організм до руйнування, що підтверджується у наведених вище творах. Особливо цінним у контексті дослідження феномену психологічної смерті є вияв

амбівалентності почуттів суб'єкта: любов – ненависть, щастя – смуток, задоволення – біль, що омертвляє та водночас створює ілюзію життя.

2.4. Роль ідентифікації у виникненні тенденції до психологічної смерті

У психоаналітичному словнику ідентифікація окреслюється як "найперший емоційний зв'язок дитини з іншим суб'єктом, що відіграє вагомий роль у розвитку едіпового комплексу" [180, с. 160]. Ж. Лапланш і Ж.-Б. Понталіс стверджують, що процес ідентифікації включає в себе "привласнення суб'єктом властивостей, якостей, атрибутів іншої людини" [107, с. 434], тобто суб'єкт частково втрачає власну індивідуальність.

У психоаналізі зазначається, що процес ідентифікації може виявлятися у злитті особистості з іншою значущою людиною, поглинанні (втіленні в себе почуттів, думок, бажань значущої людини), наслідуванні (ідеалізованого об'єкта), отождоженні себе із втраченим об'єктом любові тощо. Дитина від часу свого народження залежна від батьків як біологічно, так і психологічно, але водночас (із таким злиттям) діє фактор роз'єднання, що зумовлює відокремлення "Я" дитини. Цей фактор детермінований едіповим періодом розвитку суб'єкта. Дитина змушена відмовлятися від тісного зв'язку з батьками, який компенсується через ідентифікацію з іншими об'єктами її оточення.

Одержаний нами емпіричний матеріал дозволяє стверджувати, що нівелювання фактора розриву єдності дитини із значущою фігурою відбувається через формування до неї негативного ставлення. Ревнощі, заздрощі, агресія, що супутні едіповій ситуації, породжують омертвіння лібідних почуттів, знецінення об'єкта любові та формування амбівалентних почуттів. Механізм ідентифікації здійснюється шляхом інтроєкції рис лібідного об'єкта всередину суб'єкта. Через інтроєкцію, "привласнення" суб'єктом певних рис лібідного об'єкта вони стають сутністю його особистості. Індивід навантажується рисами лібідних об'єктів, вони можуть набувати характеру "кліше". На поведінковому рівні це виявляється в ригідності поведінки, стереотипності мислення. Т. С. Яценко зазначає, що механізм ідентифікації діє в напрямку "до сили" (див. підрозділ 2.1), тобто поряд із позитивними рисами можуть інтроєкуватися й ті, від яких суб'єкт страждає протягом життя: агресивність, емоційна черствість, пасивність тощо. Останнє пояснює прагнення індивіда реалізувати, повторити драми дитинства, адже в нього є несвідоме бажання вивільнитися від деструктивної енергії, що виступає самопсихотерапією.

Важливим внеском у розробку питання ідентифікації є праці М. Кляйн, З. Фрейда, А. Фрейд, Ш. Ференці, Р. Шпіца. М. Кляйн пов'язує процес ідентифікації із синтезуванням в "Его" деструктивних та лібідних почуттів дитини відносно материнських грудей. Їжа, за твердженням М. Кляйн, є трансформованою груддю, яка несе позитивні відчуття (насолоду) або негатив (відразу). Дитина, що відчуває страх за своє існування та ненависть до об'єкта, який вона поглинає, повертається проти нього. "Его" намагається блокувати, придушити деструктивні імпульси, які можуть зруйнувати лібідний об'єкт або нанести йому шкоду. Дослідниця твердить, що мати, з якою пов'язана тривога, сприймається дитиною як така, "що заходить в небезпеці або вже є знищеною та втраченою дитиною назавжди. Такі відчуття призводять до посилення ідентифікації з пошкодженим об'єктом... Дитина відчуває, що її деструктивні імпульси та фантазії спрямовані проти лібідного об'єкта, це породжує зростання відчуття провини, а разом із тим, прагнення відновлювати, оберігати, відроджувати бажаний об'єкт" [93, с. 307]. За допомогою ідентифікації з об'єктом лібідо деструктивні почуття (ненависть, агресія, ревнощі, заздрощі) можуть відноситися не лише до зовнішнього об'єкта, а й до самого суб'єкта, впливаючи на виникнення внутрішньої суперечливості психіки (дитина любить матір і водночас ненавидить її за те, що материнську любов потрібно поділяти ще з кимось). Бажання бути "злитим" із батьками й одночасне прагнення до самостійності зумовлюють загострення амбівалентності, що породжує актуалізацію тенденції до психологічної смерті.

Ідеї М. Кляйн було продовжено в дослідженнях Дж. Франкла. Він пов'язує процес ідентифікації з "поглинанням об'єкта всередину суб'єкта", з відчуттям безроздільної єдності, коли переймаються бажані риси та цінності лібідного об'єкта тощо. Механізм ідентифікації формується в немовлячий період і пов'язаний із процесом поглинання їжі, який може супроводжуватися насолодою чи, навпаки, тривогою. Дж. Франкл стверджує, що відчуття "поглинутого об'єкта" може інтроєкуватися дитиною через страх його втрати. Такі переживання знаходять вираження у станах підвищеної тривожності, втраті відчуття задоволення від отримання бажаного об'єкта тощо. Дослідник твердить, що агресія, яка пов'язана з "поглинутим об'єктом", може спрямовуватися всередину суб'єкта та впливати на його чуттєву сферу. Це зумовлює сприйняття дитиною об'єктивного світу як холодного, неприємного, такого, що не в змозі дати радість та відчуття впевненості [187; 201; 202]. Відбувається блокування енергетичного потенціалу суб'єкта. Індивід може втрачати здатність до емоційної чуттєвості, що породжує відчуття внутрішньої спустошеності, самотності, депресивності.

Тенденцію до психологічної смерті може породжувати факт смерті близької людини через ідентифікацію з нею. Смерть близької людини здатна спричинити психологічне омертвіння через

процес ідентифікації, що може вплинути на виникнення тенденції до втрати зв'язку з життям, породжувати психологічну травму та прискорювати біологічну смерть. Презентований емпіричний матеріал (додаток А, рис. 3.24 – 3.28) відображає відчуття протагоністами втрати сенсу життя, розчарованості своїм існуванням. Такі відчуття виражаються в образах стиснутого серця, сльози, хреста як символу втрати близької людини. З. Фрейд здійснив вагомий внесок у розв'язання проблеми впливу ідентифікації із втраченим об'єктом на психіку суб'єкта. Дослідник твердив, що ідентифікація з "втраченим об'єктом" відбувається через інтроекцію цього об'єкта в "Я" суб'єкта. Тому траур та депресія виникають як наслідок переживання суб'єктом втрати об'єкта любові та водночас є альтернативними засобами долання тривоги. З. Фрейд наголошував, що чим більшою мірою виражена інфантильна залежність суб'єкта від втраченого об'єкта, тим глибшим є відчуття горя [208; 209; 212; 215; 217].

Л. Ф. Бурлачук, А. С. Кочарян, М. Є. Жидко, Ф. В. Бассін стверджують, що смерть близької людини, невдале кохання, очікування власної неминучої смерті є глибокими фруструючими станами. Ідентифікація є одним із засобів терапії, адже вона знижує силу фрустрації через зменшення тривожності [14; 37]. Е. Ліндеманн підкреслює, що переживання втрати близької людини є схожими в різних людей. До таких переживань відносяться: втрата активності, апетиту, розлади сну, відчуття спустошеності, безперспективності існування, самоізоляція. Дослідник стверджує, що ідентифікація суб'єкта із втраченим об'єктом може призводити до поглинутості образом померлого, що породжує соціальну відчуженість суб'єкта [114]. Поглинутість втраченим об'єктом може створювати ілюзію його існування в реальності, що виконує роль терапії через зниження тривожності. Індивід омертвляє реальність, живе в уявному світі, тим самим еднаючись із втраченим об'єктом. Прикладом такої ідентифікації з померлим може слугувати життя таких відомих митців, як С. Далі і В. Ван Гог. С. Далі твердив: "Разом зі мною народився мій брат, мій двійник, я повинен його вбити, щоб посісти моє місце та отримати право на мою смерть" [56, с. 22]. Він наголошував на тому, що його померлий брат міг бути ескізом, першопочатковим нарисом його самого. Тому митець прагнув походити на брата як його дзеркальне відображення [164].

Емпіричний матеріал дозволяє констатувати, що психологічне омертвіння може відігравати "рятівну" роль у переживанні суб'єктом травми втрати близької людини. Останнє підтверджується отриманим нами емпіричним матеріалом, зокрема малюнками на тему: "Моє неіснування" (додаток А. 3, рис. 3.10 – 3.18). На малюнку А. 3.15 зображено руки, які закривають фотокартку близької померлої людини. Автор стверджує, що відчула, ніби померла разом із цією людиною. На рис. А. 3.16 зображено заплющені очі, що символізують небажання відчувати, переживати біль втрати; штору, яка закриває вікно, що є символом відстороненості від реального світу, печалі. Малюнок А. 3.17 засвідчує внутрішню спустошеність автора, пов'язану із втратою коханої людини. Близьким до попереднього є малюнок 3.18, на якому зображено згаслу свічку, тінь, що падає від засохлої квітки, як символ смерті душі.

Представимо фрагмент стенограми аналізу психомалюнків протагоніста Н., що ілюструє вплив ідентифікації на виникнення тенденції до психологічної смерті (уривок стенограми подано в додатку Е).

Науково-узагальнювальний аналіз фрагмента стенограми психоаналізу комплексу тематичних малюнків протагоніста Н.

Фрагмент стенограми засвідчує ідентифікацію протагоніста з матір'ю, зануреною в горе через втрату дитини. Ідентифікація протагоніста з матір'ю спричинила виникнення у протагоніста почуттів власного неіснування, безперспективності життя, тривожності, що презентовано на малюнку "Я-реальне" (додаток Е, рис. 1). Аналізанд стверджує, що спостерігає за оточенням ніби з іншого світу, адже не відчуває себе в реальному світі (додаток Е, к-ти 1, 2). Психоаналітичний діалог з автором малюнків доводить, що Н. знаходиться у трагедії переживання втрати разом із матір'ю. На малюнку "Як я бачу сама себе" (додаток Е, рис. 3) зображено колбу – вакуум, який є нежиттєдайним, серце на шпилі, що постійно раниється та задихається від смутку.

Тенденція до психологічної смерті знаходить вираження у відчуттях протагоністом того, що її серце руйнується від тривоги та смутку, не знаходячи віддушини в житті (додаток Е, к-ти 3, 4). На малюнку "Сприймання минулого, яке не можна виправити" (додаток Е, рис. 4а) представлено стіну, що вибудовується як захист від об'єктивного світу та переживань, які ранять Н. (додаток Е, к-т 5). Протагоніст "вимуровує" стіну, "відрізає" минуле, до якого не хочеться повертатися, що ілюстровано на малюнку "Сприймання минулого, яке не можна виправити" (додаток Е, рис. 4б). Тенденція відриву від реальності відображається у відчутті аналізандом власного неіснування, штучності життя, що презентовано на малюнку "Дорога мого життя" (додаток Е, рис. 5). Стежка, що веде на вершину гори, яка вкрита кригою та хмарами, не є життєдайною – це свідчить про тенденцію до психологічної смерті. Н. стверджує, що не довіряє оточенню та намагається обходити його, тобто йде своєю дорогою життя. Вона любить спостерігати за натовпом, але не бачить себе в ньому.

Дорога життя спрямована до вершини, яка є сірою та омертвілою. Н. зазначає, що це породжує відчуття страху та водночас бажання піднятися на неї, щоб відступити від буденності (додаток Е, к-т 6). Аналізанд живе у власному уявному світі мрій, відгороджуючись від оточення, що є виявом тенденції до психологічної смерті. Такі відступи від реальності пов'язані з образом померлої сестри, що представлено на малюнку "Драматична подія життя нашої сім'ї" (додаток Е, рис. 7). Цей образ є міфічним, ідеальним завдяки розповідям батьків. Н. наголошує, що сестричку батьки ототожнювали із сонечком, яке дарує радість (додаток Е, к-т 7). Останнє перегукується з малюнком "Я-ідеальне" (додаток Е, рис. 1), де зображено образ сонечка, до якого прагне Н. Сонце, за архетипною символікою, є образом матері, любові якої прагнула Н. Бажання отримання любові з боку матері зумовило ідентифікацію протагоніста з померлою сестричкою, яка отримувала більше уваги неіснуючою, ніж Н. – живою. Ідентифікація протагоніста з померлою сестрою спричинила виникнення відчуття неіснування, що ілюструють такі висловлювання протагоніста: "Життя неначе відображалось у дзеркалі", "Живу ніби у двох світах: у небі та під водою, а не в реальності" (додаток Е, к-ти 8, 9). У малюнку "Сприймання нещастя" (додаток Е, рис. 6) аналізанд зображує себе із стрілою, яка є смертоносною.

Стріла не помічається Н. до певного моменту, доки не загострюється відчуття безперспективності життя, що тотожне психологічній смерті (додаток Е, к-т 12). Ідентифікація протагоніста з матір'ю вплинула на формування певного типу ставлення до батька, якого мати звинувачувала у смерті доньки. Н. знаходилася в конфлікті почуттів: з одного боку, вона бажала бути разом із батьком, а з іншого – ідентифікація з матір'ю зумовила неможливість цього, що представлено на малюнку "Чоловік, жінка і я" (додаток Е, рис. 8). Протагоніст змальовує себе кульбабою, яка відцвіла, і будь-який дотик може її знищити. Чоловік представлений образом метелика, який несе загрозу для кульбаби, що символізує складність інтимних стосунків (додаток Е, к-ти 10, 11). Останнє може засвідчувати вияв психологічної імпотенції та тенденцію до психологічної смерті, адже контакт чоловіка і жінки неможливий – він дорівнює смерті. Культ померлої дитини в сім'ї може спричинити ідентифікацію іншої дитини з ідеалізованим образом померлої, що знаходить вираження в несвідомій потребі реалізувати її долю.

Аналіз емпіричного матеріалу дозволяє стверджувати, що прагнення суб'єкта до підкорення оточення та водночас потреба бути підкореним пов'язані з дитячими переживаннями, серед яких – блокування батьками активності дитини, що породжувало відчуття безсилля, безперспективності, страх смерті. Такі переживання витісняються в несвідоме і в дорослому житті знаходять вираження у прагненні покарати, омертвити оточення чи фізично знищити, завдати емоційного болю власній персоні. Так, на представлених нижче малюнках (рис. 2.20, 2.21) протагоніст Л. зобразила себе в сім'ї батьків у вигляді пораненого ока та чаші крові. Л. стверджує, що їй доводилося переживати фізичне та емоційне насилля у батьківській сім'ї з боку матері. Наведемо висловлювання стосовно малюнка "Я в сім'ї батьків" (див. рис. 2.20): "Вона біла мене палицею, ногами та тим, що було під рукою", "Мати так мене ображала, що здавалося, гірших слів, мабуть, і не знайти", "Вона (мати) могла не розмовляти зі мною тижнями, роблячи вигляд, що мене немає", "Одного разу я порізала собі вени, щоб вона звернула на мене увагу, але все було марно".

Рис. 2.20. Я в сім'ї батьків

Рис. 2.21. Мій сексуальний партнер

На малюнку "Мій сексуальний партнер" (див. рис. 2.21) зображено пташку, яка груддю падає на колючу гілку троянди, раниться та може померти. Л. стверджує, що нерідко створює такі ситуації, коли стосунки з інтимним партнером руйнуються через її агресію. Протагоніст зазначає, що вимагає від партнера самовідданості й нерідко стає для нього колючою трояндою. За словами Л., вона не

уявляє любові без страждань, вони є мірилом відданості. Таким чином, спостерігається ідентифікація протагоніста з матір'ю. Л. прагне бути любимою, значущою, хоч і через емоційний біль (тенденція "до сили"), але водночас має неусвідомлене прагнення бути нещасною, знедоленою, адже руйнує стосунки (тенденція "до слабкості"). Таке протиріччя поглинає енергію Л., психологічно її імпотуючи. Отже, Л. на несвідомому рівні єднається з матір'ю, адже психологічно імпотує партнера, що призводить до руйнування стосунків і повторення драми дитинства.

Г. Б. Бедненко окреслює наслідки ідентифікації жінки з архетипом Деметри (жінки-страдниці). Така ідентифікація може здійснюватися в ранньому дитинстві, коли дитина переживає відчуття непотрібності, відстороненості від матері [18]. Автор твердить, що архетип Деметри є уособленням страждань, зруйнованого життя жінки, який лежить в основі багатьох міфологічних сюжетів. Г. Б. Бедненко, Д. Болен виокремлюють різновиди цього архетипу. Наведемо деякі з них. Для архетипу матері, що сумує, характерні туга, страждання покинутої, скривдженої жінки. Архетип переживання насилля виражається через відмову від близькості з людиною протилежної статі, блокування сексуальності. Архетип матері, що знаходиться в депресії, уособлює відчуття пасивності, безперспективності життя, адже мати, що приносить себе в жертву дитині, є спустошеною всередині. Архетип "мертвої матері" характеризується депресивністю, глибокою меланхолією. Дослідники стверджують, що жінка, яка ідентифікувалася з "мертвою матір'ю", фізично присутня в сім'ї, але психологічно спустошена (мертва). Вона не може надати емоційну підтримку та любов дитині, а також виразити її чоловікові. Дослідники пишуть, що ідентифікація жінки з архетипом Деметри може породжувати тенденцію до самопокарання, руйнування, омертвіння стосунків з оточенням. Така ідентифікація може знаходити вияв у наступних явищах: несвідомій тенденції до створення неповної сім'ї (через "зацікавленість" жінки у відчутті нещастя, страждань); тенденції до руйнування стосунків із протилежною статтю [18]. Така людина ніби не живе в реальному житті, її мислення характеризується стереотипністю, ригідністю, вона прагне до руйнування навколишнього світу.

Аналіз емпіричного матеріалу дозволяє констатувати взаємозв'язок тенденції до психологічної смерті з феноменом ідентифікації з агресором. Інтроєктуються не тільки риси, а й засоби досягнення бажаної сили, що може знаходити реалізацію в маніпуляціях, залякуваннях, підлабузництві, некерованій агресії тощо. Такі засоби спілкування можуть призводити до руйнування стосунків з оточуючими людьми, породжуючи в суб'єкта відчуття слабкості, приреченості, безперспективності життя. Як приклад наведемо психомалюнки протагоніста К. на теми: "Емоційний стан близьких мені людей" (рис. 2.22), "Людина, яку я поважаю" (рис. 2.23).

Рис. 2.22. Емоційний стан близьких мені людей

Рис. 2.23. Людина, яку я поважаю

На малюнку "Емоційний стан близьких мені людей" (див. рис. 2.22) К. зобразив образ свого батька, який виявляє фізичну агресію стосовно нього та матері. Панічний страх батька, за словами протагоніста, зумовив виникнення в нього відчуттів ненависті, нерідності, агресивності та прагнення покарати батька за знущання над К. та рідними. На малюнку "Людина, яку я поважаю" (див. рис. 2.23) К. зобразив лідера молодіжного угруповання (скінхеди), які дотримуються націонал-соціалістичної ідеології. Протагоніст стверджує, що психологічна сила людини полягає в її спроможності керувати своїми емоціями, карати себе за слабкість, відстоювати ідеали групи. Таким

чином, К. сам для себе втілює батька, проте знаходить для цього соціальне підкріплення. Слідування ідеалам угруповання є своєрідною підміною батьківського ставлення.

В. Райх дослідив феномен "ідентифікації з фігурою". Дослідник стверджує, що чим більше негативу пережив індивід у своєму дитинстві, тим більшою мірою в нього розвивається тенденція підкорюватися агресору. Чим більш нікчемним є суб'єкт, тим більше виявляється "ідентифікація з фігурою" (як з представником "раси володарів"). Ідентифікація із сильною особою сприяє позбавленню індивіда від відчуття власної нікчемності, меншовартості. Витоки такого прагнення до єднання з фігурою В. Райх убачав у дитячій потребі захисту та єднання з батьками [156], якого був позбавлений суб'єкт упродовж дитинства.

Феномен ідентифікації з агресором представлено в дослідженнях А. Кемпінські [89], М. Пордера [277], А. Фрейд [205 – 207] та ін. А. Фрейд зазначає, що прагнення до влади, руйнування, підкорення оточуючих людей своїй волі пов'язано з тим, що суб'єкт не в змозі пережити травми дитинства та долає їх за допомогою ідентифікації із суб'єктом, що уособлює силу ("ідентифікація з агресором"). Дослідниця твердить, що сутність цього захисного механізму полягає у захисті індивіда від страху смерті, приниження, що він відчував у дитинстві. Іншим захисним механізмом є проєкція власної агресивності та сприйняття оточення в якості ворогів, що знаходить вираження у ворожості й агресивності [207]. Близької позиції дотримується М. Пордер, який указує на глибинно-психологічні витоки феномену ідентифікації з агресором. Дослідник наголошує, що суб'єкт не здатний виразити той біль, який він переживає, вербально, адже йому заважають соціальні норми, і тоді він на несвідомому рівні ідентифікується з агресором. М. Пордер пише: "Суб'єкт прагне примусити більш слабого пережити подібний біль, відчути те, що пережив сам. З цією метою він проєктує на іншого неприйнятну частину себе, в даному випадку – ту, що не змогла чинити агресору опір та вступила в конфлікт із "маскулінним Его" [277, с. 34]. Уперше ідентифікацію з агресором на прикладі полонених концтаборів було описано А. Кемпінські. Він твердив, що ув'язнені здатні приєднуватися до цінностей, переконань своїх катів, що й зумовлює їх ототожнення з агресорами. У психологічному словнику існує такий термін, як "стокгольмський синдром", що означає прийняття цінностей і переконань, перехід на більш близький рівень спілкування з ворожим боком [98] задля відчуття безпеки. Такий феномен знайшов широке відображення в період Другої світової війни на окупованих територіях Радянського Союзу. Б. Беттельхайм, Р. Ліфтон описали феномен "мортифікації" чи ідентифікації зі смертю. Для такого феномену характерні: втрата суб'єктом відчуття існування, ототожнення себе із загиблими, "знищення символізації життя, що руйнує стосунки з оточенням" (цит. за: [99, с. 231]). Р. Ліфтон стверджує, що ідентифікація зі смертю знаходить вираження у змінах життя та мисленні особистості. Дослідник так описує згаданий вище феномен: "... це відчуття глибокого та раптового руйнування самого себе, способу існування в об'єктивному світі, зникнення природного порядку речей, це сильне коротке замикання, руйнування структури існування" (цит. за: [55, с. 110]), порятунком від чого може бути примирення зі смертю, приєднання до сили, що уособлює страждання.

Близьким до означеного вище є феномен уподібнення особи серійним убивцям. Так, під час злочинної діяльності або після затримання відомих серійних убивць Чекатило, Онопрієнко, Косарева та ін. з'явилося багато так званих наслідувачів, які звеличували злочинців до рівня кумирів і всіляко намагалися уподібнюватися їм [133; 137; 138; 150; 155]. Така імітація виявлялася в копіюванні не тільки дій, а й зовнішності (одягу, рухів, виразу обличчя, ходи тощо). Наслідувачі були переконані в тому, що вони є тією самою людиною, яку вони копіюють, і що вони можуть її перевершити. Феномен "привласнення злочинів" виступає як бажання бути разом із злочинцем – таким же сильним. Якщо ознайомитися з життєвим шляхом убивць, то звертає на себе увагу факт деструктивних методів виховання батьків, які гнобили, породжували страх перед своїм образом, виступали катами відносно дитини і водночас – богом, що вказував, жити їй чи вмерти. Тобто, відбулася інтроекція дитиною тих рис, від яких вона страждала. Дитина стає катом для самої себе, реалізуючи бажання бути поряд із такими могутніми батьками, що можливо лише через страждання. Серійний убивця чинить те ж саме, примушуючи "тремтіти" перед ним свою жертву шляхом її катування. Такі приклади є підтвердженням того, що механізм ідентифікації тісно пов'язаний із тенденціями до життя та до смерті, "від слабкості до сили" та "від сили до слабкості", адже, примушуючи страждати свою жертву, убивця відчуває силу та водночас слабкість, оскільки він відтворює травмівну ситуацію дитинства. Психіка суб'єкта може терапевтуватися через приєднання до іншої людини в переживаннях горя, душевного болю, що вказує на потребу, готовність пережити ситуацію трагедії. Прикладом такого явища слугують актори, літератори, які обирають драматичний жанр, адже, за їх переконанням, драматичні образи можуть глибше відобразити сутність людської душі [42]. Ідентифікація з героєм фільму може викликати зміни в настрої глядачів, сльози, що також є виявом готовності до співпереживання трагедії. Механізм ідентифікації впливає на формування ліній поведінки суб'єкта і чинить доленосний вплив на його життя.

Таким чином, механізм ідентифікації відіграє роль у виникненні тенденції до психологічної смерті. Він пов'язаний із тенденцією до уподібнення суб'єкта іншому об'єкту через інтроєктування його рис, ідентифікацію із втраченим об'єктом. Такі інтроєкти визначаються залежно від впливу генерального механізму динаміки психологічних захистів "від слабкості до сили". Суб'єкт може навантажуватися рисами лібідних об'єктів, які набувають статички та виявляються у стереотипності, програмованості форм поведінки. Тенденція до психологічного омертвіння може бути формою захисту від переживання травми, що ілюзорно знижує тривожність, дезадаптуючи індивіда.

2.5. Взаємозв'язок тенденції до психологічної смерті з феноменом об'єктних відношень

Тенденція до психологічної смерті знаходить вираження у таких показниках: блокуванні чуттєвості, почутті неповноцінності, приниженості, меншовартості, обтяженості суб'єкта почуттями ревності, заздрощів, ненависті, роздратованості, агресією. Окреслений феномен також може об'єктивуватися в тенденції повернення до минулого, тенденції відчуження від реального світу, що знаходить вираження у таких емоційних станах: апатія, депресія, відчуття розчарованості, безперспективності життя, відсутність нових життєвих перспектив, внутрішня розщепленість. На поведінковому рівні зазначена тенденція виявляється в нездатності підтримувати близькі стосунки з оточенням, агресивності, ригідності, програмованості поведінки, скептичному ставленні до майбутнього. Крайнім вираженням тенденції до психологічної смерті є суїцид та девіантна поведінка, різні види залежностей (алкоголізм, наркоманія, гральна залежність).

Вияви тенденції до психологічної смерті пов'язані з внутрішньою дисгармонією, розщепленістю особистості, що породжує негативне сприйняття нею дійсності. Як стверджувалося вище, суб'єкт не усвідомлює витоків дисгармонії стосунків з оточенням, він лише констатує наявність негативних самовідчуттів – образи, ненависті, заздрощів тощо. Тобто він є суб'єктивним у своєму сприйнятті об'єктивного світу. Такий суб'єктивізм можуть породжувати об'єктивні детермінанти, притаманні змісту несвідомого. Об'єктивне формувалося позадосвідним шляхом, воно пов'язане з інфантильними фіксаціями, що каталізуються взаємодією з лібідними об'єктами. Такі фіксації є статичними характеристиками психіки, які знаходять також вираження в об'єктних відношеннях (несвідоме має динамічні характеристики, воно прагне виявитися назовні). Енергії, що була фіксована під впливом едіпальних конфліктів (пов'язана з чуттєвим єднанням із батьками, що детально розкрито в підрозділі 2.2), водночас властива динаміка, яка узгоджується з необхідністю соціальної адаптованості. Така активність водночас переслідує інфантильний інтерес, який порушує рівень адаптованості та знаходить вияв в об'єктних відношеннях.

У психоаналітичному словнику ставлення суб'єкта до об'єктивного світу окреслюється як об'єктне відношення – "відношення суб'єкта до світу як складного і цілісного підсумку певної організації особи, як результат певного сприйняття об'єктів, тією чи іншою мірою пов'язаного з фантазуванням, і обраних способів захисту" [107, с. 56]. Об'єктні відношення – "спосіб сприйняття реальності, основа для формування емоційного та когнітивного досвіду особистості, стала послідовність взаємодії з іншими людьми" [87, с. 159]. Об'єктні відношення характеризуються певними автоматизмами, стереотипами, які контролюються свідомістю суб'єкта, а їх вплив на його життєдіяльність є неусвідомлюваним. Так, у взаємодії суб'єкта з іншими людьми поза його увагою залишається індивідуальна неповторність партнера, що сприймається як об'єкт, якому властиві ті чи інші негативні якості (агресивність, пасивність, черствість, похмурість тощо).

М. Кляйн стверджує, що об'єктні відношення формуються в немовлячій період, коли актуалізуються амбівалентні почуття стосовно лібідного об'єкта. Така амбівалентність пов'язана з грудьми матері, що сприймаються дитиною як "хороші" або "погані". Дослідниця твердить: "Частини тіла матері, незалежно від їх особливостей, піддаються інтроєкції та проєкції з боку дитини і тим самим набувають характеристик об'єктності. Об'єкт, незалежно від валентності – "хороший" чи "поганий", – наділений фантазмичною владою, подібною до влади людини: "погана мати" – карає, переслідує; "хороша мати" – ніжить, захищає" [93, с. 564], що формує ставлення дитини до об'єктивного світу. М. Кляйн наголошує, що якості "хороший" чи "поганий" приписуються об'єкту не лише тому, що вони приносять задоволення або фрустрацію, але й тому, що на них проєктуються лібідні, або, навпаки, руйнівні-мортідні потяги суб'єкта [93]. Останнє близьке до розуміння об'єктних відношень у психодинамічній теорії. Т. С. Яценко твердить, що така амбівалентність "виражається у відторгненні частини самого себе (або себе цілком) і породжується тим, що суб'єкт може заново зінтегрувати частини, які були спроєктовані назовні (докори, що можуть повернутися на самого себе). Внутрішні образи до певної міри відповідають об'єктам зовнішнього світу, хоч вони далекі від точних психологічних портретів людей з оточення" [48, с. 53]. Дитина виносить із сім'ї певний емоційний клімат, який єднає її з лібідним об'єктом. Цей клімат переноситься на ситуацію актуальної взаємодії, тому партнер у спілкуванні може видаватися слабким та нікчемним чи, навпаки,

таким, що карає, зневажає, принижує. Це вказує на те, що психіка індивіда "шукає" реалізації в заміщеннях.

Аналіз емпіричного матеріалу дозволяє стверджувати, що блокування лібідної енергії призводить до накопичення мортідної енергії, каналізація якої відбувається проторованими каналами. Так, суб'єкт, що пережив травму втрати близької людини, агресивної поведінки з боку батьків, може неусвідомлено єднатися з оточуючими людьми у відчутті горя, душевних страждань. Презентовані нижче малюнки одного і того самого автора демонструють вплив пережитого драматичного досвіду дитинства на формування таких глибинно-психологічних цінностей, як повага до людей, що пережили страждання, горе, які мають душевні рани. На малюнку "Я в сім'ї батьків" (рис. 2.24) автор зобразила себе понурою, із закритим долонями обличчям, що символізує страждання, горе, розчарування. Протагоніст показала себе у дзеркальному відображенні, відвернутою від реального світу, зануреною у страждання, що характеризує її дитячі переживання. Такі переживання були зумовлені стосунками з батьками, а саме фізичними покараннями та моральними образами.

На малюнку "Людина, яку я поважаю" (рис. 2.25) представлено зображення ведмедика у швах та латках. Автор стверджує, що ведмедик є образом людини, яка пережила горе, результатом чого є душевні рани. За словами аналізанда, вона поважає таких людей (з душевними ранами) та знаходить із ними спільну мову, адже тільки вони її розуміють. Таким чином автор "терапевтується" від драматичних переживань дитинства, єднаючись у стражданнях з оточуючими людьми.

Н. В. Дметерко стверджує, що особистісна проблема суб'єкта є одночасно феноменом як суб'єктивним, так і об'єктивним. Суб'єктивність особистісної проблеми визначається її належністю суб'єкту, адже її витoki носять суб'єктивний характер. Дослідниця стверджує: "Суб'єктивність особистісної проблеми проявляється в неадекватності застосованих особою способів взаємодії з оточуючим світом, тобто суб'єктивізму сприймання оточуючої дійсності" [61, с. 205]. Оточуючі люди можуть сприйматися суб'єктом як такі, що повинні задовольняти його інфантильні потреби (у любові, турботі про нього, увазі), які не були реалізовані в дитинстві з лібідними об'єктами. Об'єктне відношення зумовлює об'єктне ставлення індивіда до іншої людини і до самого себе. Т. С. Яценко стверджує: "Об'єктні відношення детермінують не лише прояви певної риси характеру,

Рис. 2.24. Я в сім'ї батьків

Рис. 2.25. Людина, яку я поважаю

інтродюкованої від об'єкта лібідо, але й ситуацію взаємодії, іноді фатально прирікаючи суб'єкта на вияв певного поведінкового комплексу. Саме об'єктні відношення спонукають до дії вимушене повторення драматичних ситуацій, яке приховує неусвідомлюване єднання суб'єкта не лише з лібідним об'єктом як таким, але й з первинною лібідною ситуацією в цілому" [48, с. 59], що привносить омертвіння в динамічну ситуацію, перетворюючи індивіда на виконавця фіксованих програм.

Об'єктність спричиняє неусвідомлювану потребу зафіксувати, призупинити динаміку життя, відтворити (змоделювати) значущі стосунки. Це є прихованою тенденцією до психологічної смерті, оскільки в суб'єкта втрачається динаміка життя та актуалізується тенденція повернення до минулого. Для прикладу наведемо фрагмент стенограми роботи із студенткою психологічного факультету К. (Фрагмент стенограми представлено в додатку М).

Науково-узагальнювальний аналіз фрагмента стенограми психокорекційної роботи з протагоністом К.

Фрагмент стенограми презентує взаємозв'язок об'єктних відношень із тенденцією до психологічної смерті, що виражається через відчуження, омертвіння чуттєвого аспекту. Об'єктне відношення представлено через прагнення К. домінувати, маніпулювати оточуючими людьми.

Звертає на себе увагу те, що тенденція до маніпулювання, домінування над оточуючими людьми сформувалася в ранньому дитинстві, коли вияв почуттів карався матір'ю. Чуттєвість визначалася як слабкість, яку не повинна виявляти людина. К. твердить, що справжні почуття маскувалися і вона ніколи не могла чуттєво єднатися з матір'ю (додаток М, к-т 4). Тому бажання бути разом із матір'ю реалізується через стриманість, яка призводить до внутрішнього омертвіння К. На малюнку "Мої бажання" аналізанд зображує себе у масці та з крилами. Маска є символом захисту від реального світу (додаток М, к-ти 2, 3). Маска (закритість) є похідною від негативного досвіду дитинства, а саме спілкування з матір'ю, коли вияви чуттєвості каралися й омертвляли лібідні порухи. К. переживала страждання через неможливість виражати свої відчуття. Тому на малюнку "Людина, яку я поважаю" представлена жінка-дерево, що закута в рамки і страждає від обмежень. Малюнок презентує, що страждання є для протагоніста умовною цінністю (додаток М, к-т 10), адже через це відбувалося єднання з батьками. Останнє підтверджується малюнком "Моє минуле" (додаток М, рис. 4), де зображено перегорілу лампочку, що є символом страждань, у яких К. єдина з батьком (додаток М, к-т 9). Критерієм "рідності" для К. є те, наскільки багато вона пережила разом із партнером. Так, інтимний аспект омертвляється за рахунок перенесення об'єктних відношень, які були в батьківській сім'ї, на взаємини з партнером. На малюнку "Людина, яку я відчужую" змалювано чоловіка, що несе загрозу, адже може маніпулювати, принижувати, демонструвати свою силу (додаток М, к-ти 5, 6). Протагоніст твердить, що прагне любові, довіри, підтримки, якої не вистачало в батьківській родині. Тому партнер піддається постійним перевіркам на силу та здатність компенсувати те, чого К. не отримала в батьківській родині, що підтверджується малюнком "Найбільш значуща для мене людина".

Єднання з партнером досягається ціною страждань, що є виявом психологічної імпотенції. Тенденція до психологічної смерті знаходить вираження у страху бути приниженою, відчуті власну неповноцінність, розчинитися у більш сильній особистості, що протагоніст відчувала у стосунках з матір'ю. Так, тенденція до психологічної імпотенції та смерті знаходить вираження в амбівалентності почуттів: з одного боку, К. прагне домінувати, маніпулювати оточенням, але водночас не приймає це в людях, адже є страх потрапити в положення батька, який підпадав під маніпуляції матері. Об'єктне відношення знаходить вираження у відчутті штучності життя, що презентовано на малюнку "Криза й етапи виходу з неї". Протагоніст стверджує, що життя – гра, у ньому присутня штучність (додаток М, к-ти 1, 8). Така штучність мала місце в родині протагоніста, що згодом набуло об'єктності, адже оточуючі люди сприймаються К. такими, що прагнуть маніпулювати нею. Водночас аналізанд намагається заганяти партнерів у спілкуванні в певні рамки, висувати до них високі вимоги та перевіряти на відданість.

Отже, як засвідчує текст стенограми, тенденція до психологічної смерті може набувати об'єктності та знаходити вираження в омертвінні чуттєвих стосунків, відчутті штучності життя, його безперспективності. Як бачимо, об'єктності може набувати сімейний клімат, що єднав протагоніста з матір'ю. Цей клімат характеризувався емоційною закритістю, конкуренцією за перевагу, маніпулювання, що зумовлює імпотування стосунків. Протагоніст на несвідомому рівні селекціонує, омертвляє стосунки з оточенням через прагнення домінувати, маніпулювати тощо. Для К. залишається прихованим те, що вона реалізує інфантильні потреби в любові, прийнятті, чого бракувало їй у родинному колі і могло досягатися окресленими вище методами.

Люди первинних (інфантильних) лібідних потягів можуть виступати в якості об'єктів, що детермінують формування психіки індивіда. Такий процес є можливим завдяки механізму ідентифікації, коли дитина без бажання на те долучається до стосунків батьків, переживаючи їх образи. Таким чином, об'єктні відношення можуть набувати доленості через дію механізму вимушеного повторення драми дитинства.

Суб'єкт схильний моделювати стосунки з оточенням за аналогією батьківських стосунків або за протилежним зразком. Суб'єкт на несвідомому рівні може повторювати те, від чого страждав у батьківській сім'ї, а саме розрив емоційної єдності, що зумовлює вияв тенденції "від людей", до психологічного омертвіння. Мортідна енергія суб'єкта, не знаходячи розрядки в зовнішньому світі, здатна обертатися проти її носія у вигляді почуттів безвиході, безперспективності, ненависті, депресивності, агресивності.

Тенденція до психологічної смерті на рівні спілкування виявляється в показниках психологічної імпотенції, а саме: в депресивності, пасивності, агресивності, ненависті, знеособленні оточуючих людей, їх неприйнятті, омертвінні, суїцидальних тенденціях. Депресивність пов'язана з пасивністю, байдужістю до себе й оточення, відчуттям тривоги, меншовартості, приниженості, втратою почуттів до близьких людей, емоційною омертвілістю, неадаптивними реакціями.

У суб'єкта, який перебуває в депресивному стані, знижується життєва активність, утрачається здатність насолоджуватися життям, з'являється відчуття безвиході, погіршується працездатність, обмежуються контакти з іншими людьми, спілкування з оточенням може заходити у глухий кут.

В. Руднев описує депресивну реакцію "повернення в утробу" через пасивність, байдужість до реального світу. Дослідник пише: "... така людина може подовгу лежати закутаною з головою в ковдру, щоб не бачити і не чути реального світу, що втратив для неї будь-який зміст та цінність" [165, с. 155]. Людина, яка знаходиться в депресивному стані, психологічно імпотується. Навколишній світ видається їй похмурим, а люди – заздрісними, агресивно налаштованими. Суб'єктом може викривлюватися сприйняття партнерів у спілкуванні: вони видаються йому неухажливими, байдужими, жорстокими, конфліктними. Таким чином, відбувається невинуватиме перенесення об'єктних відношень на актуальну ситуацію за окремими показниками, які на несвідомому рівні дозволяють єднатися з лібідним об'єктом. Такі вияви є поштовхом до руйнування контактів з оточуючими людьми та соціальної ізоляції. Д. Віннікотт [43], В. Бадрак [7] стверджують, що саме стосунки в сім'ї між дитиною та батьками зумовлюють її подальше життя. На прикладі видатних особистостей В. Бадрак ілюструє вплив сімейного виховання (клімату) на формування геніальності. Він пише: "У більшості випадків видатні особистості з раннього дитинства були втягнені у смертельну боротьбу за власне життя, біологічне право існувати або ж складне психологічне протистояння... Це загартовувало їх, перетворюючи на неприступний бастион для ворогів та критиків... вони дійшли висновку, що слава приходить лише в боротьбі із сильним та підступним ворогом, а якщо його немає, то його потрібно створити" [7, с. 467]. Тому досягнення неможливого ставало сенсом їхнього життя, адже саме життя для них виступало лише можливістю. Такими особистостями, наприклад, є І. Ньютон, Ф. Ніцше, які боролися за право на життя. С. Далі описує спогади свого життя, намагаючись проаналізувати власні вчинки. Митець змальовує себе як дивного самотнього хлопчика, який намагався всіма силами звернути на себе увагу, тому і здавався незвичайним, що в дорослому житті знайшло відображення в мистецтві епатажу. С. Далі наголошував, що взаємодія з оточенням приносила йому не задоволення, а розчарування: "Вони знущалися з мене та ненавиділи" [56, с. 69]. Саме це зумовило пошук засобів пристосування до життя у ворожому світі. Таким засобом заміщення спілкування в реальному житті стала творчість митця, що, за його словами, була протестом буденності [56]. Художник стверджував, що самотність, яка супроводжувала його з дитинства, згодом стала сенсом його життя – "раєм", на якому базувалася творчість.

Так, стосунки з лібідними об'єктами можуть впливати на формування об'єктивних характеристик психіки. Тенденція до психологічної смерті може набувати об'єктності і знаходити вияв у дискредитації гідностей іншої людини, ревнощах, заздрощах тощо. Для тенденції до психологічної смерті характерні такі показники: почуття безнадії, безвиході, розчарованості життям; відчуття руйнування мрій, надій, психологічної самотності, покинутості, відчаю, беззмістовності існування; відчуття "глухого кута життя", зневіри, втрати інтересу до зовнішнього світу та життя, смерті душі, внутрішнього розколу, відрази до життя; сприйняття життя "через скло", як фатуму; відчуття себе тінню, відрізнаним від життя, неіснуючим для світу, таким, що не має відношення до світу живих, утрати самоідентичності, життєвих орієнтирів; повна відмова від задоволень (аскетизм, монашество), самоізоляція, соціальне відчуження, розрив соціальних зв'язків; мазохізм, садизм, прагнення руйнування, омертвіння життя; психологічне знищення оточення та самогубство. Тенденція до психологічної смерті знаходить вираження у виявах психологічної імпотенції: неможливості виявляти чуттєвість, радіти життю, відчутті непотрібності, небажаності, неповноцінності, образах, ревнощах, заздрощах, відсутності власної думки, недовірі оточенню, залежності від думки оточення, несамостійності, відчутті самотності, знедоленості, меншовартості, невпевненості в собі, нездатності до близьких та щирих стосунків, емоційній черствості, холодності, недовірі до любові з боку партнера, розчаруванні, остраху зради, нудьги, бездіяльності, інертності, страху стосунків з оточуючими людьми, відчутті ворожості до оточення, знеособленні партнера у спілкуванні, прагненні до підкорення, маніпулювання оточенням.

Отже, окреслене вище дає нам можливість виокремити вияви тенденції до психологічної смерті у сфері спілкування, що представлено в рис. 2.26. Як відображено в рис. 2.26, крайнім виявом тенденції до психологічної смерті є соціальна ізоляція та суїцид. Таким чином, тенденція до психологічної смерті знаходить вираження у виявах психологічної імпотенції. Водночас психологічна імпотенція може бути передумовою виникнення тенденції до психологічної смерті – суб'єкт імпотує стосунки з оточенням на рівні взаємин, що є поштовхом до їх руйнування та омертвіння. Тенденція до психологічної смерті діє більш глобально, вона охоплює всі сфери життя особи. Тенденція до психологічної імпотенції діє більш локально, виявляючись у сфері спілкування.

Шлях до оптимізації процесу спілкування з оточенням полягає в усвідомленні суб'єктом інфантильних витоків особистісної проблеми, розумінні привнесення власного бачення в динамічну ситуацію.

Рис. 2.26. Вияв тенденції до психологічної смерті

Таке усвідомлення може забезпечуватись у психокорекційних групах АСПН, що сприяє розширенню поведінкових можливостей суб'єкта.

Висновки

Вивчення проблеми виникнення тенденції до психологічної смерті ставить акцент на провідній ролі в цьому процесі едіпового періоду (від 2 до 5 років). Детермінанти едіпального характеру породжують блокування лібідних почуттів суб'єкта, чим особливо деструктують інтимні стосунки. В едіповій ситуації започатковується амбівалентне ставлення до лібідних об'єктів, наслідком чого є емоційне омертвіння, девальвація (розчарування) в почутті любові. Ідентифікація суб'єкта з об'єктом лібідо зумовлює навантаження його рисами "за аналогією" або "від супротивного", що властиві первинному лібідному об'єкту притягання, – вони можуть набувати характеру кліше (статики). Едіпова ситуація детермінує поведінку суб'єкта через виникнення програм, які діють на латентному рівні і спрямовані на реалізацію "інфантильних справ дитинства", що пов'язано з психологічною імпотенцією та тенденцією до психологічної смерті. Едіпова ситуація деструктивно впливає на сферу спілкування, оскільки породжує руйнування контактів з оточенням через заздрощі, ревнощі, конфліктність, бажання домінувати, почуття неповноцінності та відстороненості від життя.

Тенденція до психологічної смерті пов'язана з психологічними захистами, що спричиняють відступи від реальності, та суб'єктивною зінтегрованістю психіки, яка переслідує мету маскування

внутрішньої дисгармонії та забезпечення відчуття "ідеалізованого Я". Саме відступи від реальності через ілюзорність способів досягнення сили зумовлюють відчуття слабкості під час взаємодії з реальністю. Порівняльний аналіз символіки психомалюнків і творів зображувального мистецтва дозволив установити спільність символіки психомалюнків і творів мистецтва, зокрема мотивів "життя та смерті". Феномен психологічної смерті знаходить символічне відображення через сюжети страждань, насилля, агресії, жорстокості, руйнування, суїциду. Порівняльний аналіз психомалюнків, казок про власне життя, самоаналізів протагоністів та мотивів української народної пісні, художньої літератури дозволяє констатувати вияв психологічної смерті через тотожні сюжети – знедоленості, розчарованості, безпорадності, зруйнованості життя, його безперспективності та ін. Тенденція до психологічної смерті знаходить вираження у виявах психологічної імпотенції. Тенденція до психологічної смерті діє більш глобально, вона охоплює всі сфери життя особи; тенденція до психологічної імпотенції діє більш локально, виявляючись у сфері спілкування.

Глибинно-психологічний ракурс дослідження тенденції до психологічної смерті дозволив констатувати її вияв у сфері спілкування. Встановлено взаємозв'язок між тенденцією до психологічної смерті і об'єктивними відношеннями суб'єкта. Емоційний клімат, який єднає суб'єкта з близькими людьми, може набувати об'єктності, тобто перенесення на інші актуальні ситуації, тим самим породжуючи деструктування стосунків. Окреслено критерії тенденції до психологічної смерті та психологічної імпотенції. Для тенденції до психологічної смерті характерні такі ознаки: почуття безнадії, безвиході, розчарованості життям, психологічної самотності, покинутості, відчаю, беззмістовності існування, "глухого кута життя", втрати інтересу до зовнішнього світу та життя, смерті душі, внутрішнього розколу, відчуття відрази від життя, сприйняття життя "через скло", як фатуму, відчуття відрізаності від життя, соціальне відчуження, мазохізм, садизм, прагнення руйнування, омертвіння життя, знищення оточення та самогубство. Тенденції до психологічної імпотенції властиві такі показники: неможливість виражати чуттєвість, радіти життю, відчуття непотрібності, небажаності, недовіра оточенню, почуття образи, ревнощів, заздрощів, відсутність власної думки, залежність від думки оточення, невпевненість у собі, несамостійність, відчуття знедоленості, меншовартості, розчарування, бездіяльність, нездатність до близьких та щирих стосунків, емоційна черствість, "холодність", недовіра до любові з боку партнера, страх зради, страх стосунків з оточуючими людьми, вороже ставлення до оточення, знеособлення партнера у спілкуванні, прагнення до підкорення, маніпулювання оточенням.

ДІАГНОСТИКО-КОРЕКЦІЙНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЛИБИННО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ВИТОКІВ ТЕНДЕНЦІЇ ДО ПСИХОЛОГІЧНОЇ СМЕРТІ

У третьому розділі представлено аналіз окремих методик активного соціально-психологічного навчання: казки про власне життя, роботи з предметною моделлю, неавторським малюнком, комплексу тематичних психомалюнків. Аналіз тенденції до психологічної смерті здійснювався за такими критеріями:

- відчуття суб'єктом внутрішньої дисгармонії;
- амбівалентність почуттів;
- вияв інфантильних цінностей;
- залежність від батьків, сіблінгів, оточуючих людей;
- суперечливість у ставленні суб'єкта до батьків, до самого себе, до оточення;
- наявність негативізму в об'єктних відношеннях.

Тенденція до психологічної смерті характеризується такими показниками: суперечливість у ставленні суб'єкта до оточення (любов – ненависть), повторюваність виявів (агресивність, депресивність, відчуття самотності тощо), інваріантність виявів на тлі їх нескінченної варіативності.

Для здійснення аналізу емпіричного матеріалу, отриманого у процесі АСПН, нами застосовано структурно-семантичний аналіз стенограм. Структурно-семантичний аналіз використовується в лінгвістиці, герменевтиці у контексті розкриття ставлення людини до світу та його вияву в мові. В енциклопедичному словнику поняття "структура" окреслено як "сукупність внутрішніх зв'язків, побудова, внутрішня будова об'єкта" [35, с. 354]. Термін "семантика" визначається як "співвідношення між мовними виразами та світом, реальним або уявним. Таке відношення полягає в тому, що мовні вирази (слова, тексти) позначають те, що існує у світі, – предмети, якості (або властивості), дії, способи здійснення дій, відношення, ситуації і їх наслідки" [134, с. 686]. Структурно-семантичний аналіз використовується для встановлення взаємозв'язків між поведінковими виявами (вербальними і невербальними) та їх глибинно-психологічними витоками. Структурно-семантичний аналіз стенограм психоаналітичної роботи з казкою про власне життя, предметними моделями, неавторським малюнком, комплексом тематичних психомалюнків здійснюється на основі психодинамічної теорії та розуміння функційних особливостей психіки в єдності її свідомих та несвідомих форм вияву.

Для здійснення такого аналізу, перш за все, виокремлено аналітико-корекційні коментарі та інтерпретації психолога. В аналітико-корекційних коментарях (а.к.к.) психолога зосереджується увага на феноменологічній конкретиці матеріалу в його індивідуальній неповторності пізнання цілісного феномену психіки суб'єкта. Інтерпретація психолога, представлена в тексті стенограми, спрямована на дешифрування, експлікування прихованого (неусвідомлюваного) змісту психіки протагоніста, що сприяє його усвідомленню. Інтерпретація передбачає узагальнені висновки з отриманого аналітичного матеріалу, що презентований у додатках З, Н, Р, С і включає в себе такі методики: роботу з казкою, предметною моделлю, неавторським малюнком, комплексом тематичних психомалюнків. Метою інтерпретації є об'єктивування глибинно-психологічних передумов деструкцій поведінки, закономірностей, що зумовлюють особистісну проблему суб'єкта. Текст стенограм, зокрема окремі висловлювання (комунікати протагоністів і психолога), які стосуються вияву досліджуваної проблеми, позначено номерами. Останнє відкриває можливість здійснення структурно-семантичного аналізу психоаналітичних діалогів, вибудованих у процесі аналізу малюнків. В узагальненому вигляді результати такого аналізу роботи подано в рис. 3.1 – 3.5. Послідовність означення комунікатів (у ході діалогічної взаємодії) відображають числа, вказані у структурно-семантичних схемах (біля означень певних діалогічних блоків). Наприклад, рис. 3.3 "Почуття провини перед батьком 98, 101" – конкретний вияв означеного феномену можна бачити в додатку С. 1, числа 98, 101 – біля скорочень П. або О. Узагальнений список позначених комунікатів стенограми (з урахуванням послідовності позначень біля П. (психолог) або О. (перша літера імені протагоніста)) представлено в таблиці (додаток С. 3). У тексті використано такі скорочення: аналітико-корекційний коментар психолога (а.к.к.), комунікат протагоніста (к-т).

3.1. Дослідження глибинно-психологічних передумов виникнення тенденції до психологічної смерті за допомогою методики "Казка про власне життя" і предметних моделей

Для дослідження глибинно-психологічних витоків тенденції до психологічної смерті ми обрали методику створення протагоністом казки про власне життя та роботу з предметними моделями (іграшками). У межах активного соціально-психологічного навчання позначені прийоми використовуються як діагностичний та психокорекційний метод. Можливості використання методик

роботи з казкою та предметними моделями як засобів активного соціально-психологічного навчання розкрито в дисертаційному дослідженні В. Л. Солодухова [177]. Методи роботи з предметною моделлю та казкою про власне життя застосовано в таких дисертаціях: А. Е. Мелоян [120] – у контексті дослідження феномену агресії, О. А. Коновалової [96] – у ракурсі пізнання феномену експектацій, Б. Б. Іваненко [68] – у психокорекційній роботі з майбутніми психологами-практиками, І. В. Євтушенко [62] – у дослідженні особливостей формування інтимних стосунків, О. Г. Стасько [179] – у пізнанні умовних цінностей, Л. Л. Бондаревською [30] – у розрізі дослідження впливу переживань на структурування системних характеристик психіки суб'єкта.

Як зазначалося в попередніх розділах, тенденції психіки є неусвідомлюваними, вони діють на латентному рівні, тому можуть програмувати подальше життя суб'єкта. Це відображається у виборі особою сюжету казки. Значну роль у цьому відіграє метафоричність, яка виконує креативну функцію, пов'язуючи поняття, віддалені в часі та просторі, створює реальність, якої фактично не існує. Завдяки метафорі забезпечується можливість об'єктивування змісту несвідомого, який зберігає емотивне навантаження та є суб'єктивно значущим для особи. Забезпечуючи "санкціонований" відрив від конкретної реальності, метафора дозволяє виявити усталені тенденції психіки через розкриття взаємозв'язків між окремими елементами спонтанного поведінкового матеріалу суб'єкта. Позначені усталені тенденції нерідко пов'язані з дитячим періодом життя суб'єкта, коли в тяжкі (травматичні) моменти в нього з'являлося бажання зникнути, перевтілитися, щось знищити – це може об'єктивуватися у процесі створення казки. Приклади відображення таких тенденцій можемо спостерігати, зокрема, в казках: "Синя борода", "Снігова королева", "Кошій невмирущий", "Червона шапочка", "Іван-дурник", "Скам'янілі королівни", "Принцеса та чудовисько" та ін.

Указаний вище прийом дозволяє побачити індивідуальність життєвого шляху кожного учасника групи, що презентований у символічній та метафоричній формах. Пережиті суб'єктом події можуть набувати метафоричності та заміщуватися казковими сюжетами. Розповідь казки про власне життя чи робота з іграшкою здійснюються шляхом відступу у фантастичну реальність. Протагоніст може використовувати казкових героїв, долати труднощі на шляху обраного героя, що дозволяє презентувати свій внутрішній світ.

У процесі роботи з казкою про власне життя та іграшкою важливим є дотримання принципів роботи групи АСПН: спонтанності, добровільності, активності, відкритості між членами групи та ін. Наголосимо на важливості довготривалості групового процесу, що дає можливість більш глибокого пізнання психіки учасників групи. Членам групи пропонується розповісти казку про своє життя чи обрати будь-яку із запропонованих іграшок. Така метафорична форма розповіді створює відчуття захищеності та дозволяє структурувати власне життя суб'єкта з позиції об'єктивного спостерігача. Глибинно-психологічна інтерпретація методики "Казка про власне життя" дає можливість виявлення логіки несвідомого через установаження лінійних взаємозв'язків (асоціацій) між образами та їх елементами. У психокорекційному груповому процесі АСПН робота з казкою є стимулом до самопізнання, можливістю поглиблення бачення протагоністом власних психологічних особливостей, розвитку саморефлексії та самоаналізу.

Представимо науково-узагальнювальні аналізи казок про власне життя протагоністів С. і Н., що ілюструють вияв тенденції до психологічної смерті (додатки 3. 1, 3. 2, стенограми психоаналізу казок про власне життя; додаток 3. 3, семантика комунікатів, означених за стенограмами психоаналітичної роботи).

Інструкція. Спонтанно та невимушено розкажіть казку, яка б відображала ваше життя. Можете використовувати метафоричні форми, фантастичні сюжети, казкових героїв тощо.

Науково-узагальнювальний аналіз казки про власне життя протагоніста С.

Аналіз тексту авторської казки дозволяє об'єктивувати вияви тенденції до психологічної смерті через відчуття автором неповноцінності, самотності, депресивності. У казці акцентується увага на драмі життя автора, яка зумовлена трагедією розлуки з батьками, відчуттям нелюбові з їхнього боку. Текст стенограми презентує, як переживання автора, породжені агресією близької людини (діда), вплинули на фіксацію страху спілкування з людьми та виникнення суїцидальних тенденцій. Психоаналіз казки засвідчує, що інтроєктований у дитячий період негатив від близьких людей зумовлює викривлене сприйняття об'єктивного світу як такого, що не приймає, відчужує. Звертає на себе увагу опис С. емоційного стану (відчуття радості, безпеки), що раптово змінюється (на почуття самотності, покинутості, страху реального світу). Це метафорично змальовано у вигляді кам'яних мурів та труб, з яких іде дим (к-ти 1, 2).

Стенограма засвідчує, як травмівні переживання дитинства – неприйняття, нелюбов батьків – зумовили омертвіння почуттів, пасивність анализанда (к-т б), що вказує на актуалізацію тенденції до психологічної смерті. Останнє підтверджують слова протагоніста стосовно того, що зелена трава змінилася на чорну порунтовану землю (к-т 3). Трава для С. символізує спокій, затишок, а відрив від

неї є драмою (адже вона виступає уособленням рідних, символізує єднання з ними). Земля, на якій росте трава, понівечена "страшною" машиною (земля, за архетипною символікою, є уособленням матері). У казці звертає на себе увагу образ машини, від якої йде загроза. Машина представляється омертвілою, такою, що порушує гармонію життя, омертвляє живе (к-т 3), що, згідно з архетипною символікою, є чоловічим образом. Отже, загрозу життєдайності несе чоловік, який утілює агресію, смертоносність.

Тенденція до психологічної смерті знаходить вияв у казці через блокування внутрішнього потенціалу автора. С. прагне вирватись із драми, в якій знаходиться, але з'являється смертоносна машина, що несе загрозу, закриваючи шляхи розвитку (імпотуючи), занурюючи аналізанда в ще глибшу трагедію. Діалог з автором казки дозволяє виявити, що образ смертоносної машини відноситься до діда, який виховував С. (к-т 6). Взаємодія з такою людиною загострювала в аналізанда страх реального світу, неприйняття себе.

Місто, урбанізація, що змальовані в казці, є натяком на неусвідомлене бажання "повернення в утробу" (бетон, великі мури, труби). Утроба не є життєдайною, вона страшить, викликає тривогу, що засвідчує відторгнення, неприйняття матері. Самоізоляція автора, яка змальовується в казці, вказує на тенденцію до психологічної смерті, яка згодом переростає у фізичну, що представлено через бажання "вирвати із середини себе понівечену землю" (к-т 4). Таке прагнення ілюструє, як мортідна енергія спрямовується на самого автора, породжуючи тенденцію до самопокарання, самоімпотенції, саморуйнування. Перехід через річку символізує бажання С. вийти із стану "утробності", але відчуття тривожності, меншовартості, самотності, внутрішньої "зруйнованості" породжують у протагоніста бачення навколишнього життя як безперспективного, похмурого й загрозливого. Внутрішнє руйнування, омертвіння чуттєвості, недовіра до оточуючих людей зумовлюють труднощі у спілкуванні. С. стверджує, що відчуття самотності серед людей її не полишає, а бажання самоізоляції постійно присутнє в її житті. Це зважає С. будувати партнерські стосунки.

Науково-узагальнювальний аналіз казки про власне життя протагоніста Н.

У казці протагоніст представляє себе через образ створіння, яке відчуває себе нещасливим через самотність, знедоленість. Вище (див. підрозділ 2.1) зазначено, що взаємини з первинними лібідними об'єктами нерідко спричиняють виникнення тенденції до психологічної смерті. Аналізований фрагмент дозволяє ще раз підтвердити цю тезу: в казці Н. об'єктивуються відчуття власної непотрібності, небажаності для батьків, "нерідності". Зі слів автора, у створіння немає батьків, воно фантастичне, неземне (к-т 4). Лібідні почуття створіння (любові, ніжності до батьків) не приймалися, омертвляли, при цьому не задовольнялися його потреби в любові та увазі з боку батьків.

У казці відображено дитячий період життя Н., коли вона намагалася бути зразковою, слухняною дитиною заради батьківської любові та уваги. У відповідь на вияв любові Н. отримала неприйняття, нерозуміння, байдужість близьких до її емоційних потреб. Цей етап у житті аналізанда пов'язаний із тим, що батьки були занурені в горе через утрату молодшої доньки. Тому ніхто з них не зважав на потреби Н. – вони ігнорувалися, що спричинило її емоційне омертвіння (к-т 5). Інфантильне бажання отримувати підтримку та турботу від батьків зумовило ідентифікацію з померлою сестричкою. Тому логіка несвідомого така: "Щоб отримувати любов батьків, мені потрібно, як сестрі, не існувати".

Казка презентує, що в емоційній сфері Н. з'являється усталене відчуття непотрібності оточенню, самотності, невдоволеності життям. Останнє є підтвердженням ідентифікації Н. з померлою сестрою: Н. ніби не живе в реальному житті, вона занурена у власний світ переживань. Такі стани свідчать про тенденцію "повернення в утробу" (де Н. була єдина з матір'ю). Підтвердження цьому знаходимо в комунікатах аналізанда стосовно того, що сердечко потрапляє "під ковпак", з'являється відчуття, неначе життя проходить "за склом" (к-т 6). При цьому в Н. виникають депресивні стани, які супроводжуються відчуттями самотності, безперспективності, що є виявом тенденції до психологічної смерті. Лейтмотивом казки є страждання створіння, яке постійно переживає внутрішню драму. Це вказує на ідентифікацію Н. із матір'ю, яка була занурена в горе. Так, аналізанд стверджує, що серце "задиhaється", воно стиснуте болем, в ковпаку – поховане вже давно. Тоді стає зрозумілою залежність Н. від людей: вона зайнята ними, їхніми почуттями в очікуванні того, що вони зможуть компенсувати ті страждання, які вона переживала в дитинстві.

Створіння, за сюжетом казки, непокоїться за сприйняття його оточенням (к-т 1). Це вказує на наявність почуття меншовартості, недовіри Н. до людей. Об'єктивується потреба аналізанда в позитивній увазі від оточення, що може забезпечити Н. відчуття власної потрібності, прийняття. Фактично вся поведінка аналізанда підпорядковується прагненню отримувати таку увагу від оточуючих людей, що зумовлює стан енергетичної спустошеності (к-т 2). Це підтверджується тим, що протагоніст відчуває "ковпак на серці", який стискає його та омертвляє (к-т 3). Цей ковпак заважає отримувати та давати любов, що вказує на омертвіння внутрішнього світу протагоніста.

У казці Н. створіння навчається віддзеркалювати оточення, їхні потреби, що також свідчить про внутрішнє омертвіння, оскільки власні почуття й бажання знаходяться під "ковпаком". Н. прагне до

душевної близькості з оточенням, але її досягнути неможливо, оскільки у спілкуванні задіяно "поверхневий" рівень, а душевні аспекти нівелюються (к-т 7). Аналізанд зазначає, що селекціонує оточення на тих, хто здатний її зрозуміти, і тих, хто відсторонюється. Тим самим Н. не сприймає тих осіб, які не спроможні забезпечити її потреб у захопленні нею, любові, увазі тощо. Уривок стенограми демонструє, як тенденція до психологічної смерті знаходить вираження на чуттєвому рівні, при цьому охоплює сферу спілкування, виявляючись у психологічній імпотенції. Н. важко підтримувати теплі, дружні стосунки, вона центрована на власних переживаннях, а об'єктивний світ є лише віддзеркаленням її внутрішнього стану – емоційного омертвіння.

Таким чином, методика "Казка про власне життя" дозволяє об'єктивувати вияви тенденції до психологічної смерті у ставленні суб'єкта до життя, що виражається у відстороненості від оточення, відчутті неповноцінності, меншовартості тощо.

Об'єктивуванню витоків тенденції до психологічної смерті та її корекції також сприяє метод роботи з предметною моделлю. Представимо науково-узагальнювальні аналізи стенограм роботи з предметними моделями з протагоністами О. та І. (додатки Н. 1, Н. 2, стенограми психоаналітичної роботи; додаток Н. 3, семантика комунікатив, означених за стенограмами психоаналітичної роботи). Зображення предметних моделей "Чортеня", "Мушля", "Колобок", "Соняшники" подано в додатку Н. 1.

Науково-узагальнювальний аналіз роботи з предметними моделями з протагоністом О.

Аналіз роботи з предметними моделями дозволяє об'єктивувати тенденцію до психологічної смерті через такі показники: беземоційність, агресивність, прагнення контролювати оточення.

На початку психокорекційної роботи протагоніст обрала модель "Чортеня" (додаток Н. 1, фото 1), яка найбільш випукло представляє її внутрішній світ, та предметну модель "Мушля" (додаток Н. 1, фото 2), що презентує її зовнішній світ. Звертає на себе увагу суперечливість образів: чортеня символізує веселість, безтурботність, бажання залишатися дитиною і водночас – агресію. Предметна модель "Мушля", в якій знаходяться фігурки дітей, об'єктивує прагнення О. контролювати, обмежувати близьких людей. Саме під таким контролем у дитинстві була О., що свідчить про певні інтроєктовані від матері якості, як то: бажання тримати все під контролем, обмежувати, тобто омертвляти (додаток Н. 1, а.к.к. 1, к-т 1).

Завдяки предметній моделі "Чортеня" об'єктивується небажання протагоніста дорослішати: аналізанд зазначає, що не хоче дорослішати, вона ніби "застигла" в дитячому віці, коли мати утискала її індивідуальність, намагалася виховати піддатливу, беземоційну доньку. Таке придушення емоційності з боку матері спричинило виникнення у протагоніста тенденції до психологічної смерті (додаток Н. 1, к-т 2). Н. свідчить, що агресивна поведінка матері стосовно неї зумовила відчуття непотрібності, небажаності, відчуття покинутості (додаток Н. 1, к-т 4).

Тотожні позначеним вище відчуття ілюструє робота О. з предметною моделлю "Соняшники" (додаток Н. 1, фото 4). У сім'ї О. відчуває себе "крапельками на соняшниках", що вказує на бажання підтримки та страх руйнування стосунків із близькими людьми (адже краплі мають властивість випаровуватися). Любов матері, яка виражається у вірі в бога, видається О. штучною, що свідчить про її недовіру до почуття любові. Аналізанд наголошує, що таке чортяче серце притаманне всій її родині і загалом властиве оточуючим людям.

Аналіз роботи з предметною моделлю дозволяє стверджувати, що О. сприймає навколишній світ через призму стосунків із матір'ю та емоційного клімату сім'ї, де панувала беземоційна, агресивна атмосфера. Це свідчить про об'єктне відношення (додаток Н. 1, а.к.к. 2, к-т 3). Підтвердженням указанного вище є робота з іграшкою "Колобок" (додаток Н. 1, фото 3), у ході якої О. стверджувала, що під добротою та усміхненістю колобка приховується щось негативне (чортяче). Отже, аналізанд винесла із сім'ї такі форми поведінки, що спрямовані на руйнування контактів з оточенням, оскільки О. не мала досвіду партнерських стосунків. Неможливість отримання любові від близьких людей зумовила тенденцію омертвіння в аналізанда власних почуттів. В О. сформувалася недовіра до доброго ставлення оточення та до любові і доброти загалом. Останнє можемо спостерігати у проголошених О. цінностях, як то: "Доброта символізує підступність", "Веселість – дурість". Протагоніст стверджує, що не лише не довіряє доброму ставленню, а й сама не здатна позитивно ставитися до оточення, хоча від цього і страждала в дитинстві (додаток Н. 1, а.к.к. 3, к-т 5).

Так, неможливість підтримання партнерських, емоційно теплих стосунків у сім'ї О. знайшла вираження в авторитарній поведінці, селекціонуванні, вибірковості оточення: на тих, хто має добре серце, та тих, хто "схожий на мене з "чортеням" замість серця". Таким чином, можемо вказувати на інтроєкцію негативних рис матері: агресивність, авторитарні форми поведінки тощо. О. стверджує, що водночас із ненавистю до матері відчуває любов, оскільки мати народжувала її в муках, а вона виявилась невдячною донькою, що зіпсувала їй життя. Тобто, в аналізанда присутнє почуття провини перед матір'ю та водночас тенденція до самопокарання через ненависть до неї, що знайшла вираження в бажанні знищити себе (додаток Н. 1, к-т 6).

Науково-узагальнювальний аналіз роботи з предметними моделями з протагоністом І.

Стенограма психоаналітичної роботи дозволяє констатувати вияв тенденції до психологічної смерті через такі показники: емоційне блокування, відчуття самотності, ненависті до оточуючих людей. Протагоніст обрала предметну модель "Півник і курочка" (додаток Н. 2, фото 1), що символізує сімейну єдність, якої в родині І. ніколи не було. Протагоніст стверджує, що краще б одного курчати не було, адже воно відчуває непотрібність батькам, небажаність свого існування. Текст стенограми підтверджує, що почуття непотрібності виникло в І. через відсторонення її батьками в дитячому віці (додаток Н. 2, к-т 1). Респондент твердить, що її віддали на виховання рідним, тому вона майже не пам'ятає батьків, із якими в неї пов'язані лише негативні спогади (додаток Н. 2, а.к.к. 1). Усе це зумовило виникнення тенденції до психологічної смерті, адже протагоніст не виражає любові батькам, її почуття є омертвілими. Робота з іграшкою ілюструє тенденцію відчуження протагоністом себе як жінки. Це пов'язано з ідентифікацією І. з матір'ю, яка сприймалася як загрозна та деструктивна (додаток Н. 2, к-ти 1, 2). Останнє пов'язується з відкритими статевими стосунками батьків, що травмувало психіку аналізанда, породило тенденцію до самоізоляції та відстороненості (додаток Н. 2, а.к.к. 3, к-т 3). У психокорекційному процесі об'єктивовано заблокованість лібідної енергії, що виражається в нездатності протагоніста підтримувати та розвивати інтимні стосунки, відчувати душевне єднання. Протагоніст стверджує, що ненавидить, коли торкаються грудей та підкреслюють її жіночність. Вияви ніжності І. тлумачить як слабкість, яку потрібно приховувати, викорінювати. Усе це є вираженням тенденції до самоімпотенції (додаток Н. 2, а.к.к. 2).

Психоаналітична робота з моделлю "Яйце" (додаток Н. 2, фото 2) дозволяє підтвердити наявність в аналізанда тенденції до психологічної смерті, яка знаходить вираження в агресивності, ненависті до матері (додаток Н. 2, а.к.к. 4, к-т 4). Така ненависть є неусвідомленим прагненням покарання батьків за пережиті в дитинстві страждання. Протагоніст не приймає матері ні психологічно, ні фізично, підкреслюючи, що своїм народженням зобов'язана батькові. Раніше (див. підрозділ 2.1) було зазначено, що почуття конкуренції, ревнощів та заздрощів є виявами тенденції до психологічної смерті. В аналізованому фрагменті спостерігається вияв таких почуттів до матері (додаток Н. 2, к-т 5). Ці почуття свідчать про наявність едіпової залежності та бажання єднання з батьком (бути на місці матері). Деструктивний вплив тенденції до психологічної смерті виявляється в неможливості І. підтримувати партнерські стосунки, ревнощах, заздрощах, неприйнятті оточуючих людей через очікування від них негативу стосовно себе.

Структурно-семантичний аналіз стенограм (додатки 3. 3, Н. 3) роботи протагоністів за методикою створення казки про своє життя та з предметними моделями засвідчує деструктивний вплив тенденції до психологічної смерті на взаємини суб'єкта з іншими людьми. Протагоністи відчувають складнощі у підтриманні чуттєвих стосунків, адже відчужують у собі жіночність, ніжність, натомість прагнуть набути маскулітних рис. Установлено вплив травмивного інфантильного досвіду на виникнення тенденції до психологічної смерті, що знаходить вияв у прагненні єднання з лібідним об'єктом через емоційний біль, страждання, покарання. Останнє свідчить про дію тенденції до вимушеного повторення драм дитинства. Об'єктивовано взаємозв'язок тенденції до психологічної смерті з об'єктивними відношеннями, що виявляються в таких явищах: конфліктності, неможливості виявлення почуттів до інтимних партнерів, руйнуванні стосунків з оточенням, агресивності, пасивності, відчутті самотності серед людей, депресивності, суїцидальній поведінці тощо. Таким чином, проведений структурно-семантичний аналіз стенограм дозволяє узагальнити вплив травмивних переживань дитинства на зародження тенденції до психологічної смерті, що представлено на рис. 3.1.

Структурно-семантичний аналіз дозволяє стверджувати, що тенденція до психологічної смерті пов'язана з едіповою ситуацією, для якої були характерними відстороненість, відчуженість батьків, неприйняття та дистанціювання дитини, агресія від близьких людей, жорсткі обмеження, авторитаризм. Спостерігається взаємозв'язок тенденції до психологічної смерті з психічною травмою, зокрема втратою близької людини, загрозою життю, що йде від близької людини тощо. Переживання травмивних подій знаходить вираження у фіксованості суб'єкта на драматичних переживаннях дитинства, які породжують вияви інфантилізму, як то: пасивність, агресивність, дитячість.

Таким чином, психоаналітична робота з протагоністом на основі методики "Казка про власне життя" та предметних моделей дала змогу дослідити глибинно-психологічні витoki тенденції до психологічної смерті. Розуміння протагоністом зумовленості його життя минулим досвідом, усвідомлення впливу витіснених переживань на формування поведінкових тенденцій дозволяють розширити його самоусвідомлення, набути здатності до самоаналізу, рефлексії інфантильних витоків власних проблем.

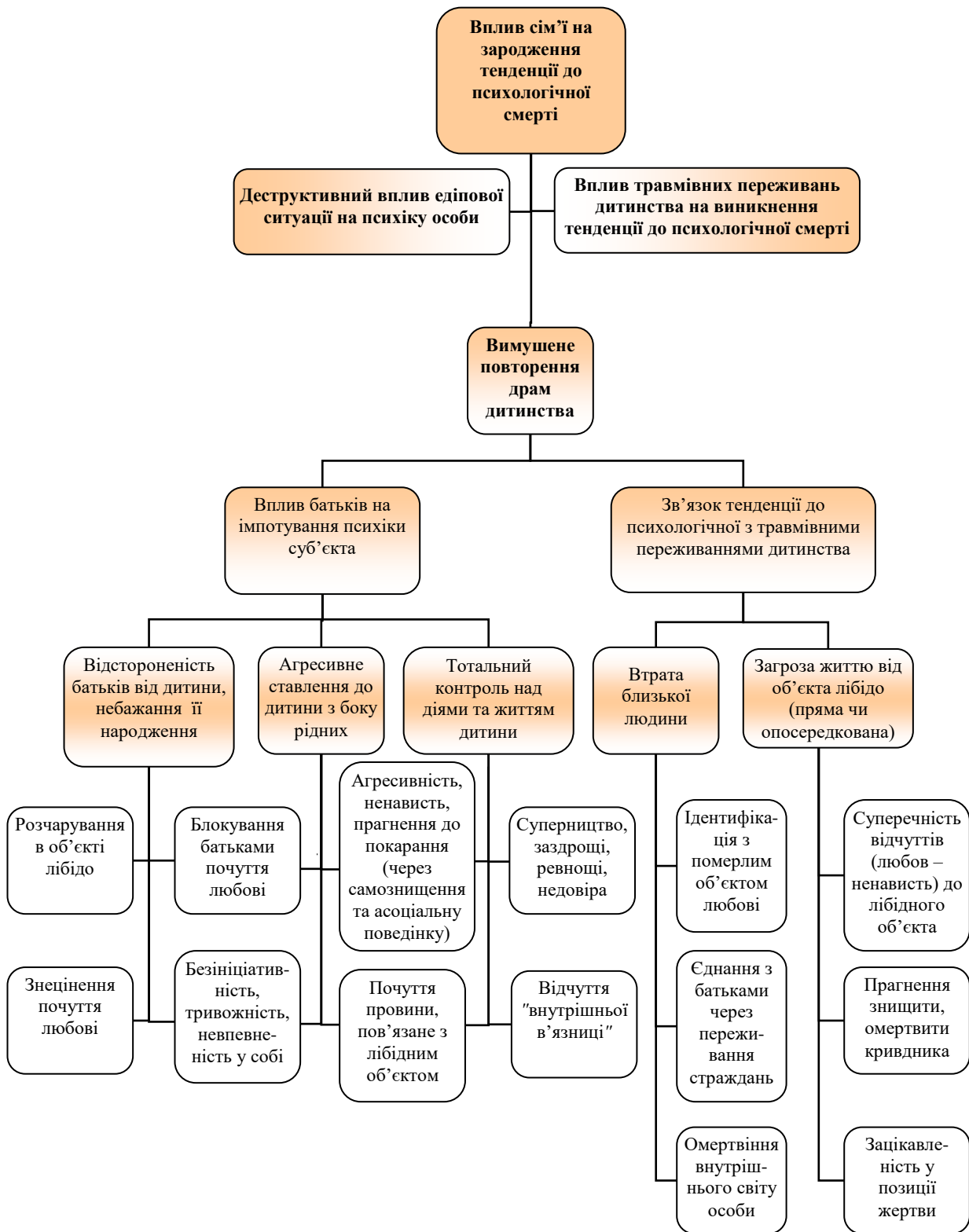

Рис. 3.1. Сім'я як детермінанта виникнення тенденції до психологічної смерті

3.2. Пізнання глибинно-психологічних детермінант тенденції до психологічної смерті засобом роботи з неавторським малюнком

Застосування прийому роботи з неавторським малюнком у контексті дослідження витоків тенденції до психологічної смерті є доцільним, адже він дає змогу дослідити дієвість механізмів проєкції, перенесення, ідентифікації та ін. Це дозволяє, перш за все, вивчати об'єктні відношення, які переносяться на актуальну ситуацію соціальної взаємодії. У дисертації Б. Б. Іваненко [68] доведено психокорекційну спроможність психоаналітичної роботи з неавторським малюнком. Його також було

використано в таких дисертаційних дослідженнях: А. Е. Мелоян [120] – з метою дослідження феномену агресії, О. Г. Стасько [179] – у контексті виявлення глибинно-психологічних витоків умовних цінностей, Л. Л. Бондаревської [30] – для виявлення впливу переживань на структурування системних характеристик психіки, Т. В. Горобець [51] – з метою дослідження соціально-перцептивних деформацій як епіфеномену психічних захистів, С. Г. Харенка [225] – у ракурсі корекції емоційних станів підлітків, Н. В. Шавровської [236] – у контексті пізнання психологічних захистів суб'єкта.

Робота з неавторським малюнком може застосовуватись у груповій психокорекції в межах методу АСПН як самостійна методика або ж у поєднанні з іншими методами. Нас цікавить передусім можливість використання заявленого прийому в контексті дослідження глибинно-психологічних витоків тенденції до психологічної смерті.

Для психоаналітичної роботи та побудови діалогічної взаємодії з протагоністом нами було обрано картину М. Реріха "Мадонна Лаборіс" (додаток Л). Для цієї картини характерна контрастність зображення – раю (як уособлення добра) та пекла (втілення зла), а також наявність персонажів, які мають різне символічне навантаження: гріховність, святість тощо. Сміслові значення картини є важливим у контексті дослідження феномену психологічної смерті, адже картина показує боротьбу добра (лібідо) та зла (мортідо). Застосування позначеної методики дозволяє виявити проєкції аналізанда, що несуть почуттєво-інфантильний характер, зберігають тенденцію перенесення на ситуацію соціальної взаємодії та пророджують деструкції міжособистісних стосунків.

На початку роботи протагоніст ознайомлюється зі змістом картини, приміром: "Мадонна вночі кидає шарф у пекло, допомагаючи душам грішників, що покаялися, потрапити до раю. Зліва на картині представлені цензори Мадонни – св. Петро та св. Павло, які спостерігають за її діями". Аналізанду пропонується втілити себе в будь-який образ на картині та від його імені проговорити текст, відчуття, переживання. Таким чином, безпосередньо у процесі роботи протагоніст має можливість переструктурувати сюжет картини залежно від свого самовідчуття.

Методика роботи з неавторським малюнком передбачає врахування психологом думки протагоніста. Допускається зміна сюжету картини, надання динаміки образам, що сприяє точності психодіагностики та ефективності корекції.

Застосування методики роботи з неавторським малюнком, зокрема з картиною М. Реріха "Мадонна Лаборіс", дозволяє об'єктивувати суперечливі тенденції психіки: внутрішній осуд, почуття провини, тенденцію до самопокарання та ідеалізації. Психоаналітична робота з протагоністами Н. та І. (додатки Р. 1, Р. 2, стенограми психоаналітичної роботи; додаток Р. 3, семантика комунікатів, означених за стенограмами психоаналітичної роботи) показала наявність у них відчуття безперспективності життя, тенденції до самопокарання, відчуття провини, "високості", прагнення до приниження, домінування. Представлена в додатках Р. 1, Р. 2 психокорекційна робота з неавторським малюнком у контексті виявлення глибинно-психологічних витоків тенденції до психологічної смерті доводить діагностико-корекційну спроможність цього прийому. Нижче наведено науково-узагальнювальні аналізи такої роботи.

Науково-узагальнювальний аналіз роботи з неавторським малюнком з протагоністом Н.

Аналізована стенограма (її текст представлено в додатку Р. 1) дозволяє розкрити взаємозв'язок тенденції до психологічної смерті з психологічною імпотенцією та інфантилізмом. Робота з картиною М. Реріха сприяла об'єктивуванню таких виявів інфантилізму, як: невпевненість у собі, відчуття меншовартості, неповноцінності. Протагоніст ідентифікувала себе з фігуркою, що знаходиться найближче до Мадонни. Ця фігурка настраждалася і прагне потрапити до раю. Вона покалася у гріхах, але не впевнена в тому, що в раю зможе звільнитися від того, що її обтяжує. Н. твердить, що відчуває пекло в душі, яке породжене переживаннями дитинства, а саме: відчуттям нелюбові від матері, непотрібності, небажаності, байдужості. Такі переживання супроводжувались ревностями та задрощами до сестри, якій мати приділяла більше уваги (додаток Р. 1, а.к.к. 1, к-ти 1, 2).

Почуття задрощів набуває об'єктності та переноситься на стосунки з оточенням, що спричиняє їх імпотування та руйнування (додаток Р. 1, а.к.к. 2). Стенограма ілюструє взаємозв'язок тенденції до психологічної смерті з психологічною імпотенцією. Тенденція до психологічної імпотенції знаходить вираження в небажанні Н. змиритися і прийняти те, що мати віддавала перевагу сестрі, а не їй, чим аналізанд руйнує стосунки з близькими (додаток Р. 1, к-ти 3, 4). Аналіз тексту стенограми демонструє вияв енергії мортідо через лібідо, адже Н. "дякує" батькам за жорсткі умови, які були створені у сім'ї та омертвили її душу (додаток Р. 1, к-т 3). Таке омертвіння видається протагоністом за благо, страждання визначаються як позитив.

Останнє засвідчує вияв тенденції до самопокарання. Логіка несвідомого Н. така: "Чим більше я страждаю, тим більше очищуюсь та набуваю сили". Це може вказувати на неусвідомлену зацікавленість протагоніста в тому, щоб знаходитись у пеклі, що й пояснює сумніви стосовно

позбавлення від страждань. Пекло (відчуття себе нещасною, стражденою) виступає можливістю для Н. відчуті себе живою, адже почуття, незалежно від їх валентності, є виявом активності.

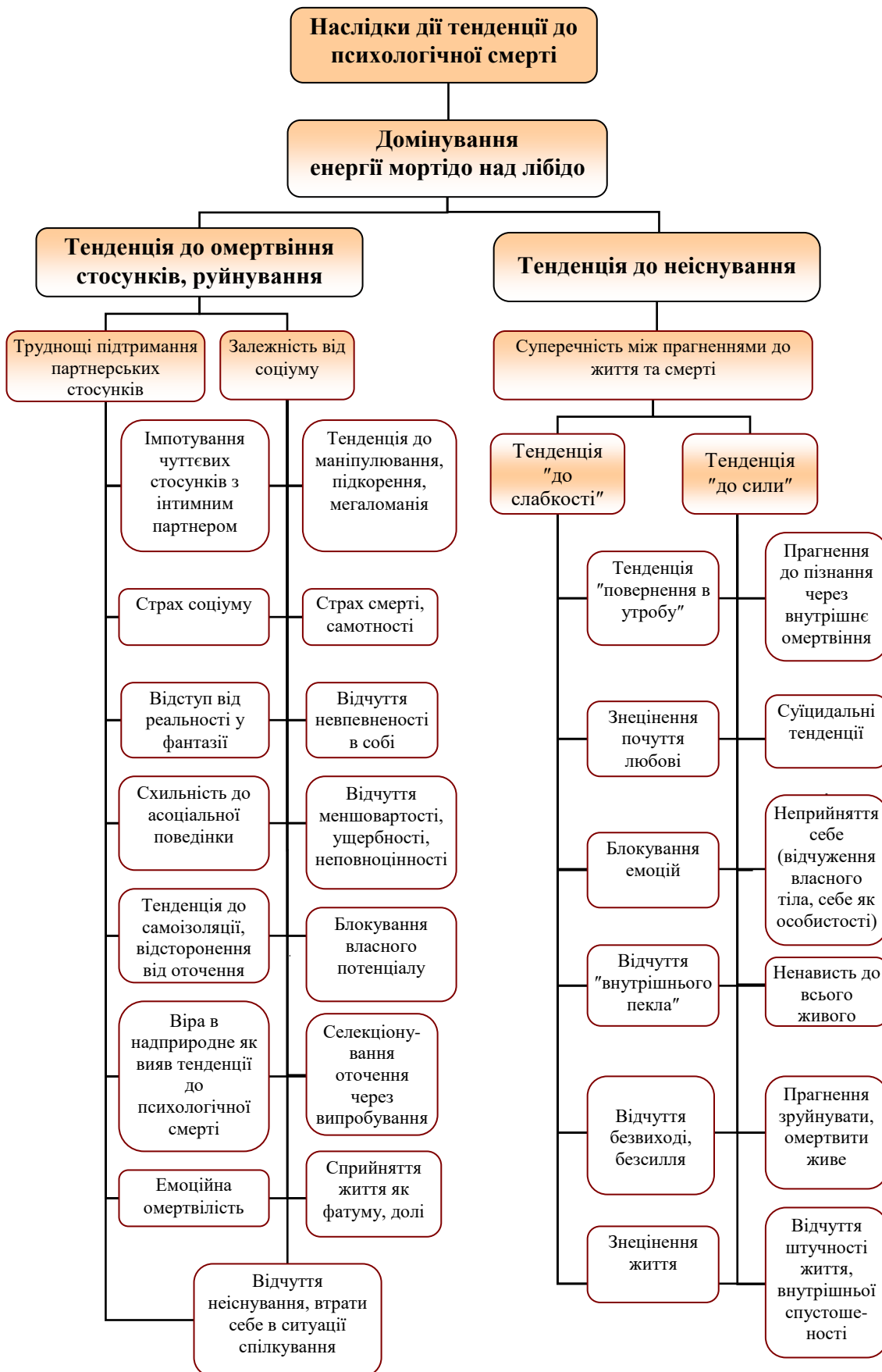

Рис. 3.2. Наслідки дії тенденції до психологічної смерті

Відчуття безперспективності життя, неповноцінності мають інфантильні витоки, адже породжені фіксаціями дитячого періоду, що вплинуло на виникнення тенденції до психологічної смерті. Н. твердить, що прагне реалізувати почуття любові до матері, але її любов перетворюється на ненависть і агресію, оскільки в Н. є бажання довести матері її провину, покарати за спричинені страждання. Останнє є виявом психологічної імпотенції, що виражається в нездатності протагоніста відчувати любов, підтримувати близькі стосунки.

Науково-узагальнювальний аналіз роботи з неавторським малюнком з протагоністом І.

Робота з картиною М. Реріха (текст стенограми представлено в додатку Р. 2) презентує вияв тенденції до психологічної смерті через відчуття протагоністом І. психологічного неіснування, самотності, депресивності. Стенограма засвідчує наявність у протагоніста тенденції до психологічної смерті через відчуття штучності життя, вимушеності соціальної активності, яка дозволяє підтримувати фізичне існування (додаток Р. 2, к-т 1). Ніч для І. набуває символічного значення життя, адже дозволяє відчути себе маленькою та непомітною, як у дитинстві (додаток Р. 2, к-т 2). Останнє вказує на інфантильну фіксацію, яка була породжена травмою самотності та непотрібності батькам, що й зумовило об'єктне сприйняття реального світу як пекла, де потрібно вижити (додаток Р. 2, к-ти 1, 3).

Тенденція до психологічної смерті виявляється у прагненні до самотності, небажанні виявляти будь-яку активність у соціальному житті, що суперечить вимогам, на які вказує протагоніст. І. стверджує, що в пеклі вона позбавляється від відчуття меншовартості, самотності через омертвіння емоційності та власних прагнень. Тенденція до психологічної смерті знаходить вияв у відступах від реальності у світ фантазій. Протагоніст твердить, що живе уявою, а реальність видається їй сірою та буденною. В реальному житті І. супроводжують відчуття неіснування, внутрішнього спустошення (додаток Р. 2, к-т 4), що є виявами тенденції до психологічної смерті.

Структурно-семантичний аналіз стенограми, що відображає роботу з використанням неавторського малюнка, дозволяє узагальнити матеріал та об'єктивувати деструктивні наслідки тенденції до психологічної смерті, її вплив на сферу спілкування, що представлено на рис. 3.2.

Робота з неавторським малюнком доводить, що тенденція до психологічної смерті має інфантильні витоки, тобто пов'язана з травмивними переживаннями дитинства. Тенденція до психологічної смерті пов'язана з тенденціями до самопокарання, "повернення в утробу", що на поведінковому рівні знаходить вираження у прагненні до самотності, депресивних, суїцидальних тенденціях тощо. Тенденція до психологічної смерті також відображається в таких явищах: відчутті неіснування, штучності життя, відстороненості від суспільного життя, заблокованості соціальної активності суб'єкта. Емпіричний матеріал переконує, що у виникненні тенденції до психологічної смерті вагому роль відіграє едіпова ситуація, де актуалізуються відчуття слабкості, меншовартості, залежності від оточення. Психокорекційна робота з неавторським малюнком дає можливість усвідомити витоки окреслених вище відчуттів, що дозволяє знизити тривожність, агресивність. Суб'єкт стає більш відкритим, у нього знижуються мортідні порухи, що дає можливість вияву лібідних почуттів до оточення та прийняття себе.

3.3. Виявлення тенденції до психологічної смерті у процесі психоаналізу комплексу тематичних малюнків

Тенденція до психологічної смерті може об'єктивуватися за допомогою методу психоаналізу комплексу тематичних малюнків, що є методикою активного соціально-психологічного навчання. Вона дозволяє доторкнутися до індивідуально-неповторної логіки несвідомого та забезпечує цілісне пізнання психіки в її свідомих та несвідомих виявах.

Психокорекційну спроможність методики комплексу тематичних психомалюнків розкрито та доведено в наукових дослідженнях Т. С. Яценко [258 – 267], а також у роботах її послідовників: С. М. Аврамченко [1], О. Г. Білої [22], Т. І. Білухи [23], Л. Л. Бондаревської [30], Т. В. Горобець [51], Н. В. Дметерко [60; 61], І. В. Євтушенко [62], Б. Б. Іваненко [68], Л. В. Мошенської [129], О. Г. Стасько [179], П. В. Теслика [188], С. Г. Харенка [225], Н. В. Шавровської [236] та ін. Психоаналітична робота з комплексом тематичних психомалюнків дає можливість виявити особливості символізації неусвідомлюваних тенденцій психіки, серед яких – тенденції до психологічної смерті та психологічної імпотенції.

За допомогою цілісного аналізу комплексу тематичних психомалюнків уможливується виявлення логіки несвідомого, яка є неповторною в кожному конкретному випадку. Малюнок дозволяє проектувати несвідомий зміст психіки через символи, що сприяє пізнанню внутрішньої детермінованості особистісних проблем суб'єкта. Психоаналіз малюнків здійснюється за допомогою феноменологічного підходу, що передбачає врахування розуміння змісту малюнка самим автором. Аналіз проводиться в ході діалогу, який має психодіагностичну спрямованість, що сприяє розумінню

автором глибинно-психологічних витоків деструкції своєї поведінки. Таке розуміння можливе завдяки об'єктивуванню внутрішньої суперечності психіки, яка поглинає енергію суб'єкта, що детально описано в підрозділі 2.3.

Діалог з автором малюнків дозволяє розкрити індивідуальні аспекти вияву феномену психологічної смерті, що детермінований травматичними інфантильними фіксаціями. Діагностико-корекційна процедура полягає в зосередженні уваги на системних характеристиках несвідомого, які зумовлюють особистісні програми людини, що виражаються в тенденціях її поведінки. Глибинна діагностика психіки суб'єкта дозволяє виявити тенденцію до психологічної смерті і створити основу для корекції деструктивних тенденцій його поведінки та розвитку позитивних творчих життєвих прагнень.

Окреслене вище підтверджує психоаналіз комплексу тематичних психомалюнків протагоніста О. Стенограму психокорекційної роботи та малюнки автора представлено в додатках (стенограма аналізу малюнків – додаток С. 1; комплекс тематичних психомалюнків – додаток С. 2; список семантики комунікатів – додаток С. 3). У тексті підрозділу подано науково-узагальнювальний аналіз комплексу малюнків протагоніста О.

Науково-узагальнювальний аналіз комплексу тематичних психомалюнків протагоніста О.

Психоаналіз комплексу тематичних малюнків дозволив розкрити такі вияви тенденції до психологічної смерті: неможливість вираження почуттів до оточення, підтримання близьких стосунків із людьми через обтяженість спілкування задрощами, ревнощами, агресією, відчуттям неповноцінності та приниженості; соціальну відчуженість; відчуття самотності, депресію.

Психокорекційна робота дозволяє констатувати наявність взаємозв'язку тенденції до психологічної смерті з едіповою ситуацією, за якої відбувалося омертвіння, блокування чуттєвості протагоніста внаслідок відсторонення від батьків. Тенденція до психологічної смерті, що була сформована в дитячий період, об'єктивується в таких малюнках: рис. 3 "Будинок – дерево – людина", рис. 4 "Мій найбільший недолік" (додаток С. 2), де протагоніст показує себе та оточуючих людей через символи засохлого дерева, статуетки. Такі символи, за словами протагоніста, презентують її стосунки з близьким оточенням, зокрема з батьком. Останнє також підтверджують слова О. про те, що її зв'язок із батьком був "усічений" матір'ю ще в дитинстві, тому спілкування з ним має опосередкований характер (додаток С. 1, к-ти 107, 174) і здійснюється через матір. У ході аналізу психомалюнків об'єктивовано почуття провини перед батьками за конфліктність, яке О. вносить у родину (додаток С. 1, к-т 42, а.к.к. 140).

На неусвідомлене бажання єднання з батьком указують такі малюнки: рис. 12 "Чоловік, жінка і я", рис. 8 "Я-реальне", "Я-ідеальне" (додаток С. 2), де протагоніст наголошує, що сонце спроможне оживити все омертвіле – птаха, який зрісся з пальцем, засохле дерево (додаток С. 1, к-т 68, 69). На таке ж саме приховане бажане єднання з батьками вказує зображення пуповини на рис. 33 "Неіснуюча тварина" (додаток С. 2), що через неможливість реалізації віднесено аналізандом до теми неіснування (додаток С. 1, к-т 18, а.к.к. 175).

Психоаналіз малюнків дозволяє констатувати, що поза свідомістю О. залишається те, що чуттєве єднання з батьком відбувається через страждання. Це підтверджується малюнком "Мій найбільший недолік" (додаток С. 2, рис. 4). Протагоніст представляє свій образ через розп'яття, подібно Ісусу, такою, що "п'є" власні сльози. Логіка несвідомого така: "Я стаю сильнішою через страждання". Це свідчить про неусвідомлену зацікавленість у власній знедоленості та тенденцію до самопокарання, що знаходить підтвердження в малюнку "Мій найбільший недолік" (додаток С. 2, рис. 4) та комунікатах протагоніста (додаток С. 1, к-ти 10, 28, 33, 88, 94, 101, 105, 118, 153, а.к.к. 36, 89, 110). Згідно з проведеним дослідженням, формовивом психологічної смерті є тенденція до самопокарання, вияв якої презентується в рис. 4 "Мій найбільший недолік", рис. 11 "Людина, яку я люблю", рис. 12 "Чоловік, жінка і я" (додаток С. 2) через такі символи: розп'яття, на якому автор розпинає себе; чаші сліз, яку п'є О., караючи себе за гріхи; розрізаного серця, яке сама ранив ножем тощо.

Емоційні реакції О. під час психокорекційного процесу засвідчують заблокованість чуттєвої сфери, що доводить актуальність пережитої в дитинстві драматичної події. О. важко виявляти свої почуття до оточення: їй видається, що люди прагнуть завдати їй шкоди, втрутитися в хід життя, яке визначено наперед. Психокорекційна робота з рис. 1 "Дорога мого життя" (додаток С. 2) засвідчує тенденцію до психологічної смерті, що виражається у програмованості та ригідності поведінки (приміром, протагоніст зазначає, що її доля визначена наперед (додаток С. 1, к-ти 1 – 6, а.к.к. 7) і будь-які втручання з боку соціуму порушують її спокій, "деформують" дорогу життя (додаток С. 1, к-ти 3, 4). Автор зображує дорогу свого життя сірою та нежиттєвою, а людей – такими, що несуть агресію (стріли), нівечать життя. На рис. 16 "Як мене бачить оточення" образ О. відвернутий від

людей, оскільки оточення не може зрозуміти її єство (додаток С. 1, к-т 121 – 125), як і вона не може зрозуміти людей, тим самим їх омертвляючи (додаток С. 1, а.к.к. 124).

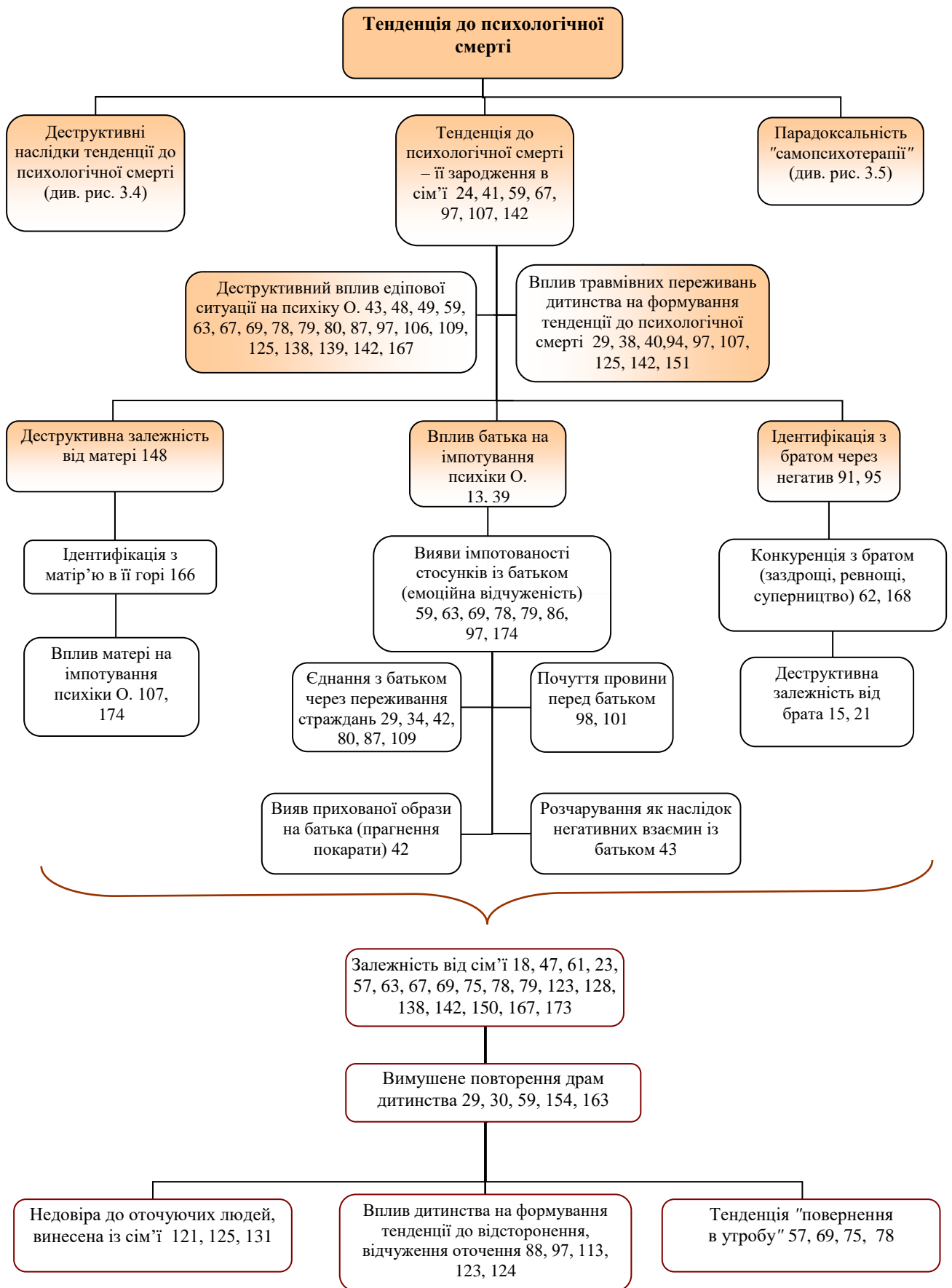

Рис. 3.3. Структурно-семантичний аналіз стенограми (додаток С. 1)

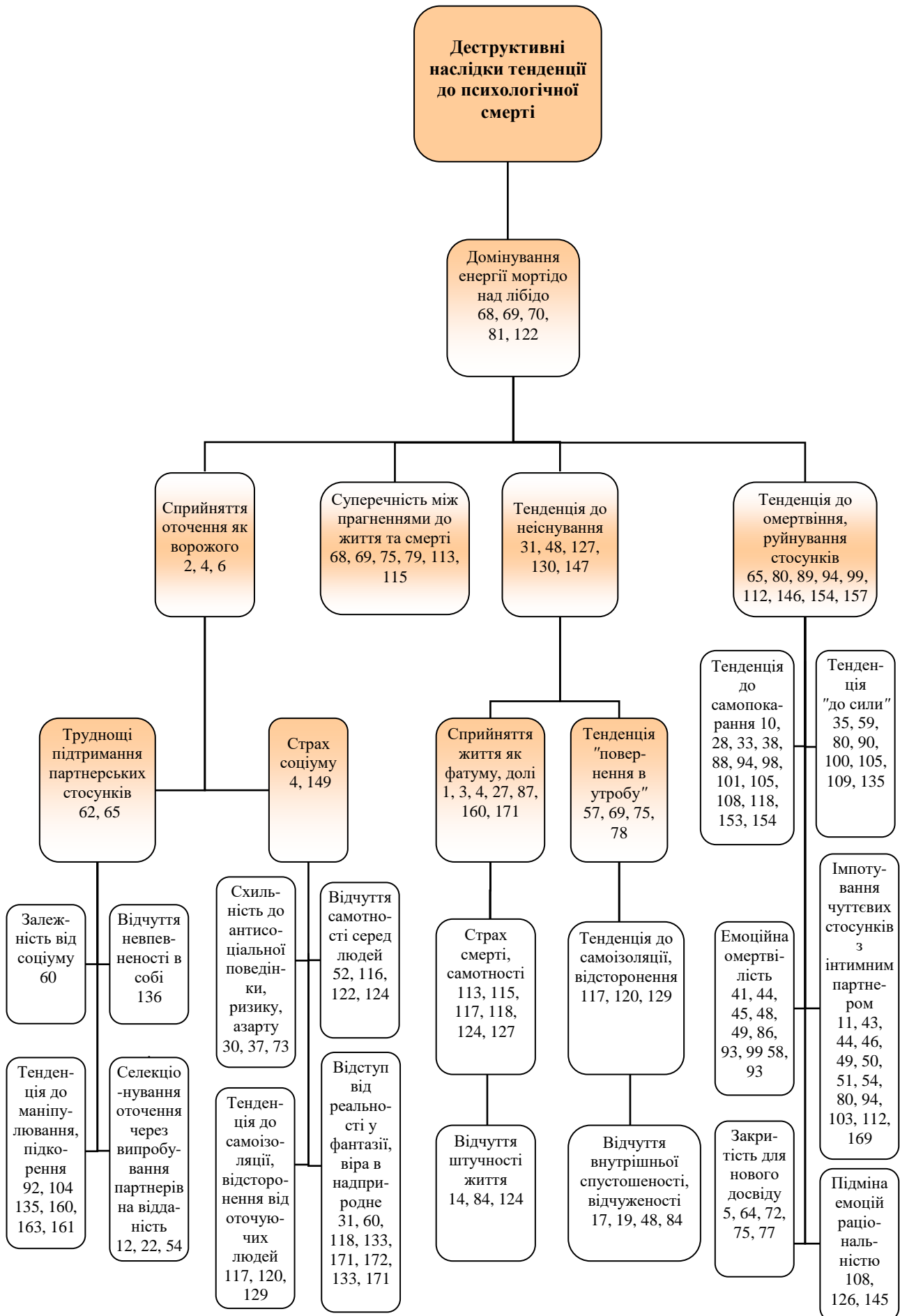

Рис. 3.4. Структурно-семантичний аналіз стенограми (додаток С. 1)

Аналіз емпіричного матеріалу засвідчує, як чуттєвий аспект підміняється раціональним, що є формовивом психологічної смерті (додаток С. 1, к-ти 55, 83, 137, 144, а.к.к. 153). Протагоніст твердить, що відчуває себе самотньою серед людей (додаток С. 1, к-ти 113, 115, 117, 118, 124, 127, 129, 131, а.к.к. 130, 134), тому занурюється у власний ідеальний світ мрій (додаток С. 1, к-ти 117, 118, а.к.к. 119). Останнє вказує на тенденцію до відступу від реальності, яка на поведінковому рівні виявляється у відчуженні від соціального життя.

Згідно з проведеним дослідженням, тенденція до психологічної смерті може знаходити вияв у відступах від реальності. Суб'єкт може омертвляти власні почуття, оскільки не в змозі сприймати реальність такою, якою вона є (тоді внутрішня гармонія досягається через ілюзії, відступи від реальності). На рис. 14 "Моя головна проблема у спілкуванні" презентовано відступ від реальності у світ фантазій. О. живе у власному уявному світі, вбачаючи в цьому свою неповторність, ідеальність, самодостатність. На рис. 14 "Моя головна проблема у спілкуванні" (додаток С. 2.) автор зображує себе у вигляді тіні, сліду і при цьому зазначає: "Я – лише слід, тінь у спілкуванні з оточенням" (додаток С. 1, к-ти 113, 115, а.к.к. 114). О. неначе знаходиться над стосунками, прагне до високості, що породжено комплексом неповноцінності. Логіка несвідомого полягає в тому, що "краще я не буду існувати, але буду ідеалом – великим птахом, жити у світі картин".

Наслідками дії тенденції до психологічної смерті є пасивність, бездіяльність, ригідність поведінки, руйнування стосунків з оточенням через конкуренцію, бажання маніпулювати, підкорювати (додаток С. 1, рис. 2, 7, 9, 10, а.к.к. 106). Такі вияви презентуються в малюнках: рис. 2 "Людина, яку я відчужую", рис. 6 "Мій ідеальний партнер у спілкуванні", рис. 7 "Людина, яку я не люблю", рис. 12 "Чоловік, жінка і я" (додаток С. 2). Протагоніст змальовує зламану квітку, яка втрачає пелюстки, що є символом слабкості, нікчемності. Автор відчужує це в людях та в собі самій, омертвляючи чуттєвість, селекціонуючи оточення (додаток С. 1, к-ти 65, 80, 94, 99, 146, 157). Аналізанд твердить, що через омертвіння почуттів "перевіряє" людей на психологічну силу та відданість їй. Стосунки з партнерами розглядаються О. через призму їхніх душевних страждань як доказу сили, мужності, підтвердження значущості, ідеальності, відданості автору (додаток С. 1, к-ти 12, 22, 54, а.к.к. 106, 110), що є виявом тенденції до психологічної імпотенції. О. покладає певні очікування на партнера (реалізацію любові, захисту, підтримки), нівелюючи при цьому його індивідуальну неповторність, тим самим психологічно його омертвляє – руйнує стосунки.

На рис. 7 "Людина, яку я не люблю" (додаток С. 2) О. демонструє, як вона реалізує бажання підкорення, влади, омертвіння через занурення партнера в переживання драми. Аналізанд стверджує, що для перевірки своєї значущості, відданості партнера вона (умовно) розрізає його серце та підвішує над полум'ям (додаток С. 1, к-ти 86 – 95, а.к.к. 89, 96), адже, за її переконанням, тільки через страждання виявляється справжня любов. Ці переживання створюють "пекло" в душі О., адже стосунки руйнуються. Подальший аналіз дозволив виявити, що через руйнування стосунків О. самонароджується (додаток С. 1, к-ти 68, 71, 73, 75, а.к.к. 74, 76), оскільки переживання дозволяють їй відчутти себе живою.

Бажання самонародитися представлено на рис. 9 "Мій звичайний день", рис. 8 "Я-реальне", "Я-ідеальне" (додаток С. 2) у таких зображеннях: рук зі стрілами, що штовхають корзину вгору (як символ утробы); дерева, що вросло в землю та підживлює себе. Це бажання реалізується через потяг до ризику, азарту, через віру в надприродне (додаток С. 1, к-ти 37, 73, 133, 171, а.к.к. 134); через переживання страждань, що дозволяє О. відчутти життя. Психоемпірична інтерпретація психолога сприяє усвідомленню ілюзорності таких засобів відчуття себе живою, адже вони спрямовують протагоніста до смерті.

Тенденція до психологічної смерті знаходить відображення в тенденції повернення до стану утробності, для якого є характерним відчуття неіснування. Позначене вище засвідчують малюнки: рис. 3 "Будинок – дерево – людина", рис. 5 "Мій портрет", рис. 10 "Криза та етапи виходу з неї" (додаток С. 2). У перерерахованих малюнках протагоніст змальовує людину як слід, тінь, мумію, порожню статуетку, в якій немає почуттів; як дерево, що вросло в землю; частини тулубу як відчуття неіснування, смерті за життя (додаток С. 1, к-ти 44 – 49, 77, а.к.к. 46, 81, 85). Протагоніст окреслює життя як хаос, що вносить дисгармонію в усталеність смерті (додаток С. 1, к-т 19, а.к.к. 20). Аналіз рис. 8 "Я-реальне", "Я-ідеальне", рис. 12 "Чоловік, жінка і я", рис. 9 "Мій звичайний день", рис. 20 "Самотність", рис. 25 "Моя сім'я тепер" (додаток С. 2) засвідчує, що лейтмотивним є протиріччя між прагненням до життя та втечею від нього, зануренням "в утробу" (самотність) як форму психологічної смерті.

Психоемпіричний аналіз малюнків дозволяє об'єктивувати внутрішню суперечність психіки: з одного боку, аналізанд прагне до спокою, пасивності, самотності (утробності), з іншого – намагається самонародитися (відчутти в собі життя) через переживання драми. Протагоніст змальовує себе перевернутою донизу головою, в корзині, яйці, машині, рибкою у гроті: рис. 9 "Мій звичайний день", рис. 12 "Чоловік, жінка і я", рис. 15 "Моя мрія", рис. 19 "Уявлення про себе", рис. 20 "Самотність", рис. 25 "Моя сім'я тепер" (додаток С. 2). О. зазначає, що "я – слід, тінь", "живу і водночас не живу",

"для того, щоб я жила, мені потрібна присутність іншої людини, яка б підтримувала це життя", "відчуваю себе самотньою серед людей" (додаток С. 1, к-ти 52, 116, 122, 124, а.к.к. 53). Отже, за логікою несвідомого, "якщо я в утробі, то мати завжди зі мною, від неї складно відірватися; я хочу самонародитися, але навколо – небезпека". Це підтверджується рис. 1 "Дорога мого життя" (додаток С. 2) та комунікатом протагоніста (додаток С. 1, к-т 3, а.к.к. 158).

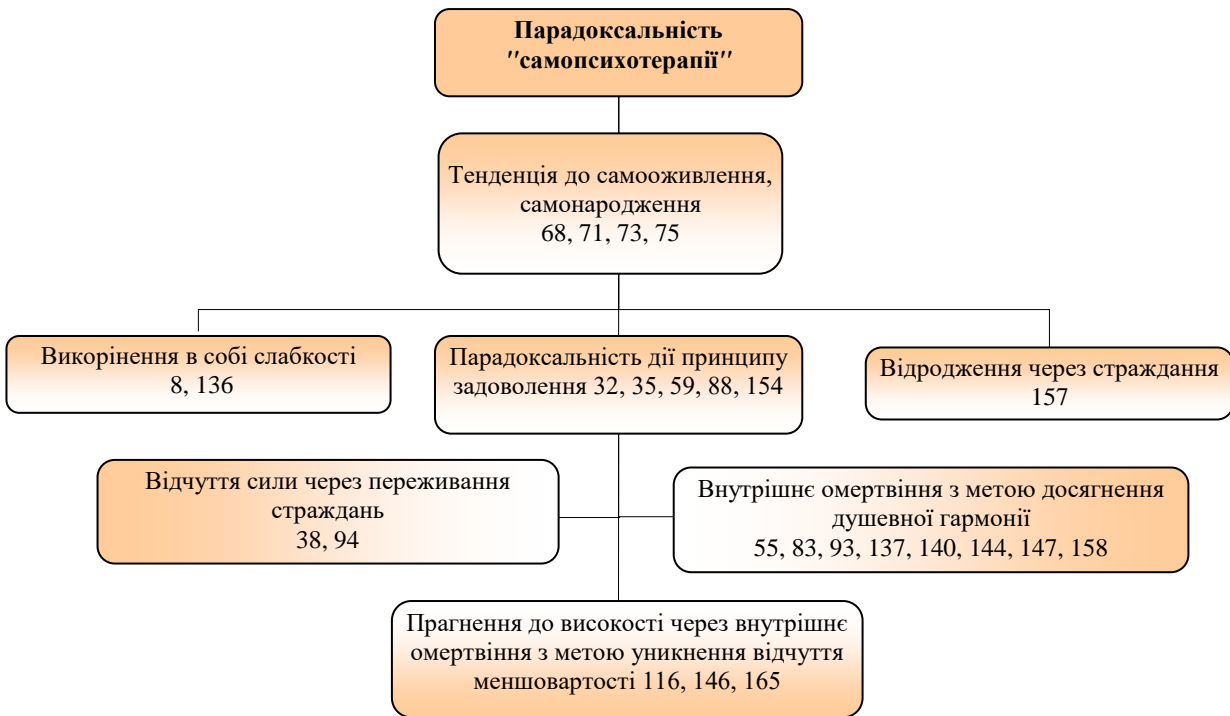

Рис. 3.5. Структурно-семантичний аналіз стенограми (додаток С. 1)

Тенденція до психологічної смерті породжує деструкції спілкування – вона набуває маніпулятивних форм. На це, зокрема, вказує рис. 32 "Шлях мого життя" (додаток С. 2). Спілкування супроводжується тенденцією до дискредитації, приниження іншої людини, що засвідчує рис. 12 "Чоловік, жінка і я" (додаток С. 2). У ситуації спілкування почуття інших людей знецінюються О., тобто психологічно омертвляються. Це підтверджується аналізом таких малюнків: рис. 22 "Як мене бачать у службовій ситуації", рис. 7 "Людина, яку я не люблю" (додаток С. 2), а також текстом стенограми (додаток С. 1, к-ти 52, 54, 135). Зокрема, протагоніст прагне змінювати іншу людину, а не себе, тобто поза увагою О. залишається власний внесок у взаємодію з оточенням. Аналізанд стверджує, що партнер повинен реалізовувати її життєві плани, ідеалізувати її, бути поряд "на колінах", що представлено на рис. 12 "Чоловік, жінка і я" (додаток С. 2). На цьому наголошено в тексті стенограми (додаток С. 1, к-ти 100 – 105, а.к.к. 106). Усе це вказує на закритість для отримання нового досвіду, тенденції до психологічної імпотенції та психологічної смерті. Психокорекційний діалог свідчить, що автор "не відчуває" людей, у спілкуванні з оточенням присутні відчуття ревності, заздрощів, конкуренції, прагнення до маніпулювання (додаток С. 1, к-ти 2, 4, 6, 62, 65, 135, 160, 161, а.к.к. 162, 165), що є формовиявом тенденції до психологічної смерті.

Тенденція до психологічної смерті зароджується в едіповій ситуації, де набувають дієвості соціальні обмеження на вияв енергії лібідо до первинних лібідних об'єктів, що деструктує психіку та актуалізує вияви амбівалентних (суперечливих) почуттів. Психодіалог комплексу тематичних психомалюнків протагоніста О. засвідчує взаємозв'язок тенденції до психологічної смерті з пережитим досвідом дитинства, який вплинув на блокування лібідних почуттів, що представлено в рис. 3.3. Як презентовано у стенограмі, О. складно виявляти ніжні почуття, вони підміняються мортідними. Психологічні захисти створюють ілюзію лібідних вчинків – таким чином О. карає партнера (розрізає серце навіпіл, підвішує над вогнем – додаток С. 2, рис. 11; ставить на коліна – додаток С. 2, рис. 12; перевертає донизу головою – додаток С. 2, рис. 7), що є деструктивними наслідками дії тенденції до психологічної смерті (це представлено в рис. 3.4). Такі вияви виступають формою парадоксальної "самопсихотерапії" (рис. 3.5): О. викорінює в собі слабкість, адже прагне до могутності, омертвляє почуття, оскільки бажає бути незалежною, сильною.

Психокорекційна робота з комплексом тематичних психомалюнків дозволяє констатувати вияв тенденції до психологічної смерті в поведінці суб'єкта (див. рис. 3.4), а саме: руйнування стосунків з оточенням, неможливість вираження любові; обтяженість почуттями ревності, заздрощів, ненависті;

почуття неповноцінності; відчуття приниженості, меншовартості; відчуття безперспективності життя, розчарованості; ригідність, програмованість поведінки. Таким виявам властиве домінування енергії мортідо над лібідо, що знаходить вираження у сприйнятті оточення як ворожого, тенденції до неіснування, до омертвіння, руйнування стосунків. Емпіричний матеріал засвідчує, що тенденція до психологічної смерті знаходить вираження у "самопсихотерапії" як парадоксальній формі адаптації (див. рис. 3.5).

Об'єктивовані тенденції блокували можливість саморозвитку протагоніста, усікали його можливість налагодження партнерських стосунків з оточенням, зумовлювали негативні емоційні стани (відчуття самотності, непотрібності, депресивності). Нерозуміння аналізандом того, що психіка "рятується" від травмівних переживань дитинства шляхом емоційного омертвіння, відсторонення (див. рис. 2.1 "Модель внутрішньої динаміки психіки", стрілка 4 "до сили") призводить до того, що він не усвідомлює аспектів слабкості (див. рис. 2.1, стрілка 3 "до слабкості"). Все це призводить до

Таблиця 3.1

Внутрішня суперечність психіки

Тенденція до життя 36, 68	↔	Тенденція до психологічної смерті 1, 2, 9, 12, 13, 22, 23, 29, 31, 32, 34, 38, 48, 49, 50, 52, 68
Прагнення до налагодження стосунків 11	↔	Психологічна імпотенція (омертвіння, руйнування стосунків) 1, 2, 4, 8, 18, 23, 33, 34, 37, 39, 43, 44, 48, 49, 52, 67, 69
Домінування раціо над емоціями 40, 53, 65	↔	Домінування емоцій над раціо 47, 29, 31, 43, 49, 51, 58
Прагнення до самостійності та незалежності від сім'ї 16	↔	Залежність від сім'ї 8, 10, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 24, 25, 26, 29, 30, 35, 41, 44, 45, 54, 58, 70
Тенденція до душевної гармонії, Любві 56, 57, 71	↔	Тенденція до самопокарання, відчуження любові 7, 29, 30, 32, 47
Тенденція "до слабкості" 32, 43	↔	Тенденція "до сили" 5, 28, 32, 34, 37, 45
Спрямованість на єднання з лібідними об'єктами 19, 20, 47, 57, 58, 63	↔	Імпотування стосунків із лібідними об'єктами 8, 10, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 30, 35, 44, 45, 54, 58, 70
Тенденція "до людей" 11, 19, 20, 25, 47, 57, 66	↔	Тенденція "від людей" 1, 2, 3, 12, 13, 14, 17, 22, 24, 25, 27, 28, 37, 39, 42, 48, 49, 50, 51, 52, 54, 55, 60, 64
Тенденція до підкорення інших, маніпулювання, прагнення до влади 7, 2, 25, 30	↔	Тенденція до самоізоляції, відсторонення 1, 2, 13, 14, 17, 27, 28, 34, 37, 38, 48, 51, 52
Домінування енергії лібідо над мортідо 56, 57, 71	↔	Домінування енергії мортідо над лібідо 1, 2, 7, 9, 13, 17, 18, 20, 21, 23, 24, 25, 27, 30, 31, 35, 37, 39, 49, 61
Тенденція до самонародження 59, 60	↔	Тенденція "повернення в утробу" 36, 68

загострення внутрішньої суперечності та доминування енергії мортідо над лібідо. Структурно-семантичний аналіз дозволяє узагальнити семантику комунікатів, що представлено в додатку С. 3, та об'єктивувати вияви внутрішньої суперечливості психіки, що відображено в табл. 3.1. Табл. 3.1 демонструє домінування деструктивних тенденцій у психіці О., що умовно можна показати за допомогою гістограми (рис. 3.6). Можемо спостерігати вияви тенденції до психологічної смерті за такими параметрами: ставлення до себе, оточуючих людей та предметного світу.

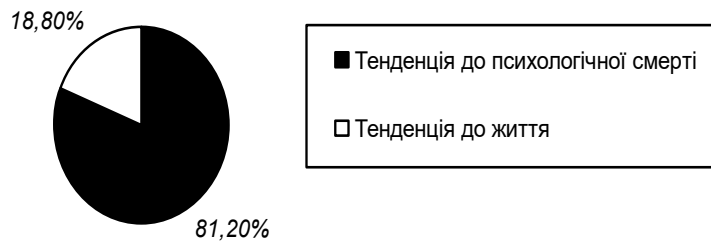

Рис. 3.6. Показники співвідношення тенденцій до життя та до психологічної смерті О.

Гістограма (див. рис. 3.6) демонструє превалювання мортідної спрямованості психіки протагоніста О. (81,20 %) над лібідною (18,80 %), що свідчить про загострення внутрішньої суперечності у бік тенденції до психологічної смерті. Така спрямованість психіки імпотує суб'єкта, відтягуючи життєву енергію, породжуючи омертвіння почуттів, прагнень, бажань. Як демонструє наш емпіричний матеріал, суб'єкт намагається маніпулювати, домінувати над оточуючими людьми (через внутрішнє омертвіння, самопокарання) задля отримання відчуття психологічної сили, не усвідомлюючи того, що це призводить до руйнування стосунків з оточенням, соціальної ізоляції тощо.

Спираючись на аналіз психокорекційної роботи з комплексом тематичних малюнків, можемо констатувати, що тенденція до психологічної смерті зароджується в едіповій ситуації та має деструктивний вплив на подальше життя суб'єкта. Таким чином, методика комплексу тематичних психомалюнків дозволяє не лише констатувати вияви тенденції до психологічної смерті, а й указати на її глибинно-психологічні витоки. Аналіз комплексу тематичних психомалюнків сприяє діагностуванню особистісних деструкцій, в основі яких лежить феномен психологічної смерті. Результати проведеного нами дослідження доводять виняткову здатність зазначеного вище методу до пізнання внутрішнього світу суб'єкта. Проходження психокорекційних занять за методом АСПН сприяє нівелюванню особистісних деструкцій. У результаті таких занять протагоністи стають більш відкритими, доброзичливими, в них знижуються агресія, відчуття самотності, покинутості, пасивності, депресивності, що засвідчує психокорекційний ефект.

3.4. Результативність проходження майбутніми психологами-практиками психокорекції за методом АСПН у контексті нівелювання тенденції до психологічної смерті

У цьому підрозділі зосереджено увагу на дослідженні результативності проходження майбутніми практичними психологами цілісного курсу психокорекції за методом АСПН у контексті виявлення динаміки емоційних змін (відчуття самотності та депресивності). Вище було наголошено, що тенденція до психологічної смерті має глибинно-психологічні витоки, тому ми не можемо прямо об'єктивувати ті зміни, які відбуваються у психіці суб'єкта. З огляду на це було обрано опосередковані параметри, наближені до поведінкових виявів суб'єкта та змін його емоційних станів. Важливим є визначення таких показників, які б свідчили про позитивні зміни у психіці суб'єкта, що проходив психокорекційні групи за методом АСПН. Ми спираємося на критерії відкоригованості суб'єкта, які було сформульовано в роботах А. Маслоу та Т. С. Яценко: відкритість, толерантність, соціальна активність, відсутність депресивних, агресивних виявів і т. ін. Перелічені критерії порушуються тенденцією до психологічної смерті.

Як стверджувалося вище, одними з низки виявів тенденції до психологічної смерті є відчуття самотності, непотрібності оточенню, безперспективності життя. Також для цієї тенденції характерні депресивні стани, які знаходять вираження у пригніченості настрою (пасивності, бездіяльності, боязливості, плаксивості, апатії), відчуттях самотності, неприйняття себе, безвиході ("глухого кута життя") і т. ін. Наявність таких станів засвідчують психомалюнки майбутніх психологів-практиків, які проходять групи АСПН.

Яскраво презентують тенденцію до психологічної смерті такі образи: *закритості* – підземелля (додаток А, 3.23), яйця (додаток А. 2, рис. 2.2, 3.25, 2.35); *страждань* – пекла (додаток А. 1, рис. 1.1), самотньої фігури в темряві (додатки А. 2, А. 3, рис. 2.32, 3.16, 3.37, 3.38), вовка, що від туги виє на місяць (додаток А. 1, рис. 1.5), сліз (додаток А. 3, рис. 3.28, 3.29, 3.41); *руйнування* – зруйнованого міста (додатки А. 1, А. 3, рис. 1.9, 3.30), засохлого, зрубаного дерева (додатки А. 1, А. 2, А. 3, рис. 1.15, 1.17, 1.19, 1.27, 3.4, 3.14, 3.25), розбитого, стиснутого в кулак серця (додатки А. 1, А. 3, рис. 1.25, 1.29, 3.38); *смерті* – могили (додатки А. 1, А. 2, А. 3, рис. 1.21, 2.4, 2.8, 3.12, 3.13, 3.26, 3.33), людини, яка уособлює смерть (додатки А. 1, А. 3, рис. 1.11, 1.13, 1.14, 3.27, 3.32), мерців (додатки А. 2, А. 3, рис. 2.34, 3.10), черепів (додатки А. 2, А. 3, рис. 1.3, 2.30, 2.37, 3.17, 3.39).

Символіка малюнків та діалог з їх авторами дозволяють нам констатувати наявність таких емоційних станів: відчуття самотності, покинутості, депресивності і т. ін. відповідно до цього для перевірки ефективності роботи груп АСПН було обрано такі тестові методики: "Діагностика рівня суб'єктивного відчуття самотності" Д. Рассела і М. Фергюсона (додаток Т), "Диференційована діагностика депресивних станів" В. А. Жмурова (додаток У) [146], а також самоаналізи протагоністів (додаток К) та малюнки до них "Я до проходження групи АСПН", "Я після проходження групи АСПН" (додаток Л). Означені тестові методики дозволяють об'єктивувати динаміку емоційних станів досліджуваних, які проходять психокорекцію за методом АСПН.

У процесі проведення експерименту було сформовано репрезентативну вибірку студентів (303 особи), на основі якої створено експериментальну (163 особи) та контрольну (140 осіб) групи. Експериментальну групу становили студенти-психологи, що проходили повний курс психокорекції за методом АСПН. До складу контрольної групи увійшли студенти психологічного факультету, що не проходили курсу психокорекційних занять за методом АСПН.

Результати дослідження було обрховано за бальною системою. Для встановлення достовірності різниці між групами досліджуваних та для спрощення подання матеріалу нами було переведено абсолютну кількість обстежуваних осіб у відношенні (відсотки). Задля встановлення статистичної вірогідності різниць використано критерій радіально-кутового перетворення Фішера (ϕ^*). Для проведення розрахунків нами було використано програми Stat Plus 2007 Pro build 4.3.0.0 та Microsoft Excel 2003.

Показники проведеного тесту "Суб'єктивне відчуття самотності" подано в табл. 3.2.

Таблиця 3.2

Показники діагностики рівня суб'єктивного відчуття самотності за методикою Д. Рассела і М. Фергюсона

Відносно кількості (%) обстежуваних						
Ступінь самотності	1 курс		2 курс		3 курс	
	Група А	Група Б	Група А	Група Б	Група А	Група Б
Високий	45,8	40,8	44,6	10,6 (**, ##)	43,8	9,3 (**, ~~, ^^)
Середній	40,7	42,9	39,3	25,5 (*, ##)	39,6	11,6 (**, ~~, ^^)
Низький	13,6	16,3	16,1	63,8 (***, ###, ^^)	16,7	79,1 (***, ~~~, ^^)

Примітка: * - достовірність різниць між контрольною групою та експериментальною в межах курсу (* - $P < 0,05$; ** - $P < 0,01$; *** $P < 0,001$);

- достовірність різниці між показниками експериментальних груп 1 та 2 курсів (# - $P < 0,05$; ## - $P < 0,01$; ### - $P < 0,001$);

^ - достовірність різниці між показниками експериментальних груп 2-3 курсів (^ - $P < 0,01$; ^^ - $P < 0,001$);
 достовірність різниць між показниками експериментальних груп 1 та 3 курсів (~ - $P < 0,01$; ~~~ - $P < 0,001$).

Порівняння показників дозволило констатувати, що на першому курсі в контрольній та експериментальній групах суттєвих різниць у суб'єктивному відчутті самотності не виявлено. На 2-му курсі спостерігається істотна різниця між контрольною та експериментальною групами у зниженні відчуття самотності (від 16,1 % до 63,8 %).

Таблиця 3.3

Показники диференційованої діагностики депресивних станів за методикою В. А. Жмурова

Відносно кількості (%) обстежуваних						
Рівень депресії	1 курс		2 курс		3 курс	
	Група А	Група Б	Група А	Група Б	Група А	Група Б
Відсутня	20,3	20,4	19,6	56,3(***, ###)	18,8	76,7(***, ~~~, ^^)
Мінімальна	18,6	24,5	17,9	18,8	18,8	9,3
Легка	16,9	16,3	19,6	10,4	18,8	7
Помірна	18,6	20,4	17,9	4,2	18,8	2,3
Виражена	15,3	10,2	14,3	6,3	14,6	4,7
Глибока	10,2	8,2	10,7	4,2	10,4	0

Примітка: * - достовірність різниць між контрольною групою та відповідною експериментальною в межах курсу (*** $P < 0,001$);

^ - достовірність різниці між показниками експериментальних груп 2-3 курсів (^^ - $P < 0,001$);

~ - достовірність різниць між показниками експериментальних груп 1 та 3 курсів (~ - $P < 0,001$).

Як свідчать представлені нами показники, зниження відчуття самотності в досліджуваних з високим та середнім рівнем є пропорційним відносно контрольної групи. Отримані показники обстежень на 3-му курсі дозволяють констатувати суттєве збільшення осіб із низьким рівнем відчуття самотності (до 79,1 %). Як бачимо, такі показники експериментальної групи істотно змінилися у порівнянні з показниками тієї самої групи на попередніх курсах: від 16,3 %, 63,8 % до 79,1 %. Така динаміка засвідчує психокорекційний вплив занять за методом АСПН, адже спостерігається суттєве зниження відчуття самотності відносно контрольної групи.

Як показали результати дослідження за методикою "Діагностика рівня суб'єктивного відчуття самотності", вона дозволяє дослідити зміну відчуття самотності, яке виявляється на рівні спілкування у скутості поведінки, самоізоляції. Такі поведінкові вияви можуть призводити до дезадаптації суб'єкта та соціальної ізоляції. Використана методика дає можливість співставити зміни відчуття самотності в контрольній та експериментальній групах і дозволяє прослідкувати динаміку змін у напрямку наближення суб'єкта до психологічного благополуччя. Показники проведеного тесту "Диференційована діагностика депресивних станів" подано в табл. 3.3.

Одержані у процесі тестування показники дозволяють констатувати, що на 2-му курсі кількість обстежуваних із почуттям депресії знижується до 56,3 %, а на 3-му курсі їх показник дорівнює 76,7 %. Зазначимо, що ті студенти, які на перших курсах характеризувалися глибокою та вираженою депресивністю, на 3-му курсі дають показники мінімальної та легкої депресії. Так, спираючись на дані, одержані експериментальним шляхом, можемо констатувати результативність методу АСПН у корекції депресивних станів, адже спостерігається значна різниця між контрольною та експериментальною групами (експериментальна – 76,7 %, контрольна – 18,8 %).

Проведення методики "Диференційована діагностика депресивних станів" дає змогу констатувати, що емоційна нестійкість спостерігається в обстежуваних першого курсу, яка активно змінюється в експериментальній групі у процесі проходження психокорекційних занять. Досліджувані стають більш відкритими, активними у спілкуванні, в них підвищується здатність до саморегуляції та самоконтролю, адаптації до непередбачуваних ситуацій.

Для підтвердження результативності методу АСПН нами було використано самоаналізи студентів (додаток К) та психомалюнки на теми: "Я до проходження групи АСПН", "Я після проходження групи АСПН" (додаток Л). Представлені малюнки та самоаналізи засвідчують зміну емоційного стану протагоністів у процесі проходження групи АСПН. Так, на малюнку (додаток Л, рис. 1) протагоніст зображує себе в темному кутку, понурою, засмученою, такою, що не відчуває перспективи життя, самотньою та покинутою. На малюнку "Я після проходження групи АСПН" (додаток Л, рис. 2) спостерігається динаміка зміни емоційного стану, адже протагоніст малює себе розкутою, усміхненою, такою, що прагне до успіху. У самоаналізі протагоніст пише, що після проходження групи АСПН відчула перспективу життя, стала більш розкутою, комунікабельною. На малюнку "Я до проходження групи АСПН" (додаток Л, рис. 3) протагоніст представляє свій емоційний стан через відчуття понурості, внутрішньої зламаності, втрату життєвих сил. У самоаналізі (додаток К, самоаналіз 2) аналізанд стверджує, що до проходження групи їй була властива внутрішня закритість, пасивність, відчуття самотності, а життя видавалося похмурим, безбарвним. Протагоніст зазначає, що після проходження групи АСПН відчула життєві сили, ґрунт під ногами, стала більш активною, ніби "знову засяяло сонце і вказало дорогу до щастя". Такі відчуття відображено на рис. 4 (додаток Л), де зображено кущ, на якому розквітла троянда, що тягнеться до сонечка. У порівнянні з рис. 3 (додаток Л) та рис. 4 (додаток Л) спостерігається суттєва динаміка зміни негативного емоційного стану на позитивний, що є відчутним для протагоніста.

На малюнках "Я до проходження групи АСПН", "Я після проходження групи АСПН" (додаток Л, рис. 5, рис. 6) протагоніст на одному аркуші паперу зображує два емоційних стани – депресивність, самотність, – що представлено у вигляді хмари, яка затьмарила місяць (до проходження групи) та радості, відкритості (після проходження групи). У самоаналізі (додаток К, самоаналіз 3) протагоніст пише, що після проходження групи відчув себе відкритим, навчився любити себе та приймати оточуючих людей, що засвідчує позитивні зміни в його особистості.

Малюнок "Я до проходження групи АСПН", "Я після проходження групи АСПН" (додаток Л, рис. 7, рис. 8) та самоаналіз (додаток К, самоаналіз 4) показують, що в той час як до проходження групи протагоністові були властиві відчуття самотності, меншовартості, депресивності (аналізанд змалює себе відвернутою від людей, адже ніколи не відчувала їх підтримки та зацікавленості в її особі), то після проходження групи в автора малюнків з'явилося відчуття розуміння себе, що презентує образ дівчини, яка повернута обличчям до людей. Протагоніст стверджує, що проходження групи дало їй можливість відчути себе потрібною, активною, тобто людиною, яка може реалізуватися в житті. Близьким до позначених вище є малюнки "Я до проходження групи АСПН", "Я після проходження групи АСПН" (додаток Л, рис. 9, рис. 10), де протагоніст зобразила два різні стани. Вона твердить (додаток К, самоаналіз 5), що до проходження групи її життя було зламаним нерозумінням оточення, відторгненням, самотністю. Це презентовано образом надламаного квітки, з

якої витікає сік (життя). У самоаналізі аналізанд наголошує, що група дала їй розуміння життя, дозволила "розквітнути", відчутти себе сповненою життя та бажання діяти.

На малюнку "Я до проходження групи АСПН" (додаток Л, рис. 11) представлено емоційний стан аналізанда до проходження групи АСПН, який засвідчує відстороненість від оточення, внутрішню скутість, агресивність. У самоаналізі (додаток К, самоаналіз 6) протагоніст зазначає, що їй було властиве відчуття скутості, а навколишній світ сприймався як загрозливий, такий, що може завдати шкоди, знищити. Після проходження групи в неї з'явилося відчуття відкритості, довіри, зникла потреба в агресивних реакціях, що символізує образ квітки без дроту та шипів (додаток Л, рис. 12). Малюнок "Я до проходження групи АСПН" (додаток Л, рис. 13) указує на недовіру автора до оточення, відчуття відстороненості. У самоаналізі (додаток К, самоаналіз 7) протагоніст твердить, що до проходження групи їй видавалося, ніби вона є "засохлим букетом у горщику", який падає та втрачає шанс на щасливе існування. Аналізанд наголошує, що відчуття втрати себе, життєвих цінностей, перспектив супроводжувало її певний відрізок життя. Після проходження групи АСПН у неї з'являлося розуміння того, що життя не є чорною смугою – воно є різнобарвним. На малюнку "Я після проходження групи АСПН" (додаток Л, рис. 14) протагоніст відобразила руку, яка торкається квітки і не прагне завдати їй шкоди, як символ довіри до оточення, відчуття потрібності людям.

Таким чином, у результаті спостереження за динамікою змін відчуття самотності та депресивних станів констатовано, що під впливом психокорекційних занять за методом АСПН відбуваються позитивні емоційні зміни, які сприяють підвищенню показників психічного здоров'я особи. Це виражається у збільшенні самоконтролю, підвищенні адаптації до життєвих труднощів. Розвиток таких навичок зумовлює зниження дезадаптивних реакцій: агресивності, тривожності, депресивності, що гальмують саморозвиток суб'єкта. Одержані результати дозволяють констатувати позитивні зміни, що відбуваються на особистісному рівні студентів під впливом психокорекційних занять за методом АСПН.

3.5. Узагальнені методичні рекомендації психологу-практику

Необхідною передумовою професійного становлення психолога-практика є його особистісна відкоригованість, яка дозволяє нівелювати вияви деструктивних тенденцій психіки. В науковій літературі професіоналізм окреслюється як можливість суб'єкта оволодіти певною професією та діяти ефективно. Вітчизняні дослідники (Г. О. Балл [13], О. Ф. Бондаренко [31], М. Й. Боришевський [32], С. Д. Максименко [99 – 102], Н. Ю. Максимова [118], В. О. Моляко [124], Н. Г. Ничкало [133], В. Г. Панок [140], М. І. Пірен [142 – 144], Н. І. Пов'якель [145], В. А. Семиченко [168], О. Г. Солодухова [176], В. О. Татенко [86], Т. М. Титаренко [189 – 191], Н. В. Чепелева [235], Т. С. Яценко [258 – 267] та ін.) наголошують на необхідності поєднання професіоналом теоретико-методологічних засад та особистісних якостей.

Робота практичного психолога тісно пов'язана з умінням виявляти емпатію, керуватися інтуїцією, емоційно відчувати протагоніста, але без "замикання" на його проблемі, здатності абстрагуватися від власних переживань. Емоційні стани, які охоплює поняття психологічної смерті – агресивність, відчуття непотрібності оточенню, апатія, депресія та ін. – спричиняють утрату цікавості до професії психолога, ускладнюють вияв емпатії, розуміння, підтримки, знижують можливості надання професійної допомоги. Невідкоригований психолог може впасти у відчай, почуватися виснаженим, роздратованим, зачерствілим. Позначені вияви демонструють психомалюнки студентів, які знаходяться на початкових стадіях опанування професії психолога-практика, на теми: "Я у службовій ситуації" (рис. 3.7, 3.8) та "Я серед людей" (рис. 3.9, 3.10).

Рис. 3.7. Я у службовій ситуації

Рис. 3.8. Я у службовій ситуації

Рис. 3.9. Я серед людей

Рис. 3.10. Я серед людей

Представлені вище малюнки об'єктивують вплив тенденції до психологічної смерті на ситуацію спілкування. На малюнку "Я у службовій ситуації" (див. рис. 3.7) автор змальовує себе у вигляді залізної машини, яка закриває світло та дощ живим рослинам, зашкодуючи їх розвитку. Протагоніст стверджує, що у службовій ситуації він відчуває себе меншовартим (без голови), не здатним до творчості. На малюнку "Я у службовій ситуації" (див. рис. 3.8) автор зображує себе скорпіоном, що є символом агресії, ненависті. Протагоніст стверджує, що здатен іти напролом, не враховуючи відчуттів та переживань оточуючих людей. На малюнках (див. рис. 3.9) цього самого автора зображено з'їдене яблуко, яке, за словами протагоніста, символізує емоційне виснаження. Протагоніста супроводжує почуття внутрішньої спустошеності від очікування загрози з боку оточення ("їсть" сама себе й інших), депресивність. Автор твердить: "Я неначе не помічаю людей", "Живу ніби за склом", "Мені байдуже до оточуючих людей – люблю самотність". Автор малюнка "Я серед людей" (див. рис. 3.10) зазначає, що він є великою колючою сосною і люди, які його оточують, також жорстокі й колючі. Наведемо висловлювання автора рис. 3.10: "Я кричу, сварюся до останнього, щоб домогтися свого", "Я здатний відстояти свою позицію за будь-яку ціну", "Я можу сильно образити людину, яка мені заважає". Важливо відзначити, що, згідно з твердженнями аналізандів, такі стратегії поведінки є непродуктивними: протагоністам важко знаходити спільну мову з оточуючими людьми, а робота практичного психолога є для них важкою, хоч вони і мають велике бажання працювати в цій галузі.

Отже, спостерігається взаємозалежність між внутрішнім станом суб'єкта і його виявом у службовій ситуації. Люди з вираженими мортідними тенденціями найбільш схильні до "професійного вигорання", для якого характерні емоційна спустошеність, виснаженість, втому, неможливість іти на компроміс, надавати емоційну підтримку, нездатність підтримувати партнерські стосунки. Таким людям властиві втрата творчого потенціалу, відсутність мети, натхнення, цікавості до роботи та до життя загалом. Практичний психолог, обтяжений деструктивними тенденціями, не спроможний надати професійну допомогу суб'єкту, оскільки спрямований на вирішення власної проблематики. З огляду на зазначене вище, спираючись на матеріал посібника, нами сформульовано такі рекомендації психологам-практикам:

1. Представлений у посібнику матеріал переконує, що однією з необхідних умов професійного становлення майбутніх психологів-практиків є проходження ними психокорекційних груп. Участь майбутнього фахівця в роботі психокорекційної групи в якості її учасника сприяє отриманню ним рефлексивних знань завдяки розвитку соціально-перцептивного інтелекту, що допомагає в розвитку комунікативних здібностей та розкритті професійного потенціалу.

2. Глибинно-психологічний підхід до психокорекції вимагає від професіонала синтезу практичних знань та вмій. Метод АСПН, що покладений нами в основу дослідження феномену психологічної смерті, асимілює різні підходи, які враховують цілісність психіки в її свідомих та несвідомих виявах. Ефективність пізнання глибинних детермінант психіки суб'єкта залежить від оволодіння психологом засадами психодинамічної теорії, що відкриває можливості розуміння внутрішньої динаміки психіки в її суперечливих тенденціях. Останнє дозволяє практичному психологу пізнавати детермінованість тенденцій до психологічної смерті та психологічної імпотенції внутрішньою суперечністю психіки (див. рис. 2.1). Розуміння специфіки дії системи психологічних захистів (що розкрито З. Фрейдом, А. Фрейд та доповнено Т. С. Яценко) дозволяє досліджувати психіку як запрограмований механізм, що підкорений двом тенденціям – до соціальної реалізації та до інфантильних цінностей. Розуміння суб'єктом такої внутрішньої суперечності сприяє здійсненню психокорекції, адже дозволяє знизити мортідні вияви, відкрити канали лібідо. Важливим у роботі психолога-практика є розуміння витоків тенденції до психологічної смерті, що породжує деструкції поведінки. Необхідним є розуміння того, що тенденція до психологічної смерті пов'язана з

блокуванням лібідних, ніжних почуттів. Дія тенденції до психологічної смерті дезадаптує суб'єкта, породжуючи феномен "хибного кола" як вияв дисфункцій психіки.

3. Тенденція до психологічної смерті продукується дією системи психологічних захистів, вона згармонізовується з тенденцією до психологічної сили через відступи від реальності. Психологу-практику важливо розуміти, що чим більшою мірою індивід відступає від реальності, тим більш імовірно стає вираженість тенденції до психологічної смерті. Індивід, обтяжений соціально-перцептивними викривленнями, не в змозі адекватно відображати ситуацію, яка відбувається "тут і тепер", а привносить у неї власне викривлене бачення. Він не спроможний сприймати оточуючих людей як індивідуально-неповторних особистостей. Це руйнує процес спілкування та є перепорою в роботі практичного психолога.

4. Необхідним для становлення професіоналізму психолога-практика є розуміння ним того, що в полі зору повинні бути закономірності психіки суб'єкта, а не інструментарій без його співвіднесеності з можливостями надання допомоги. Тенденція до психологічної смерті знаходить вияв у ставленні суб'єкта до себе (відчуття самотності, розчарованості, непотрібності, ущербності тощо), до об'єктивного світу (неможливість виявляти чуттєвість, радіти життю, агресивність, самоізоляція, ненависть до живого) та до предметного світу (прагнення до руйнування, омертвіння життя, знищення). Домінування енергії мортідо над лібідо за такими параметрами засвідчує наявність психологічної смерті.

Тенденція до психологічної смерті породжена взаєминами з лібідними об'єктами (едіповою ситуацією), що потрібно враховувати в підборі інструментовки роботи з протагоністом. Така інструментовка повинна включати невербальні засоби взаємодії, метафоричні форми, що полегшують презентацію несвідомого змісту психіки. Присутність у невербальних засобах архетипної символіки дозволяє об'єктивувати зміст несвідомого. Зокрема, у психомалюнках спостерігаються такі символи: утроба – яйця, колодязя, ями, павутиння (додаток А. 2, рис. 2.2, 3.25, 2.35); смерті – могил, мерців, черепів, трун, крові (додаток А. 1, рис. 1.11, 1.13, 1.14, 1.21; додаток А. 2, рис. 2.4, 2.8, 2.34, 2.37; додаток А. 3, рис. 3.10, 3.12, 3.13, 3.17, 3.26, 3.27, 3.32, 3.33, 3.39); руйнування – зруйнованого міста, війн, катастроф (додатки А. 1, А. 3, рис. 1.9, 3.30); емоційного болю – пекла, засохлого, зрубаного дерева, розбитого, стиснутого в кулак серця, самотньої фігури в темряві, сліз (додаток А. 1, рис. 1.1, 1.15, 1.17, 1.19, 1.25, 1.27, 1.29; додаток А. 3, рис. 3.4, 3.14, 3.16, 3.25, 3.28, 3.29, 3.38, 3.37, 3.38, 3.41). У цьому контексті показовими є додатки, які презентують процесуальний аспект глибинно-психологічної корекції як зразок професійної роботи практичного психолога. Зокрема, в додатку 3 представлено роботу з казкою протагоніста про власне життя, в додатку Н – психоаналітичну роботу з використанням предметних моделей, у додатку Р – психоаналітичну роботу з використанням неавторського малюнка, в додатку С – психоаналіз комплексу тематичних малюнків.

Висновки

У контексті дослідження тенденції до психологічної смерті особливого значення набуває методика комплексу тематичних психомалюнків, що дозволяє виявити глибинні аспекти психіки суб'єкта, які пов'язані з його внутрішньою суперечністю. Цілісний аналіз комплексу тематичних психомалюнків дозволяє виявити логіку несвідомого та об'єктивувати деструктивні тенденції до психологічної імпотенції та психологічної смерті, що символічно виявляються в тенденціях "повернення в лоно матері", до самопокарання та до саморуйнування.

Використання додаткових методик АСПН (роботи з неавторським малюнком, створення протагоністом казки про власне життя, роботи з предметною моделлю) дозволило об'єктивувати вплив інфантильного досвіду суб'єкта на виникнення тенденції до психологічної смерті. Тенденція до психологічної смерті позначається на характері спілкування, що знаходить вираження в таких явищах: неможливості підтримання оптимальних стосунків з оточуючими людьми; обтяженості ревнощами, заздрощами, ненавистю, почуттям неповноцінності, приниженості; відчутті безперспективності існування; маніпулюванні оточенням; відстороненні, залежності від минулого; депресивності та схильності до суїциду.

Психоаналіз емпіричного матеріалу дозволяє виявити вплив едіпової залежності на виникнення тенденцій до психологічної імпотенції та смерті. Як засвідчує глибинно-психологічний аналіз, для едіпової залежності важливими факторами є наявність табу на інцест, конкуренція з батьками та водночас залежність від них, що виражається в амбівалентності почуттів та внутрішній суперечливості психіки суб'єкта. Результативність психокорекції за методом АСПН підтверджується порівняльними результатами тестових методик, що були використані в обстеженні студентів психологічного факультету першого – п'ятого курсів. Отримані дані дозволяють констатувати, що у студентів, які проходили глибинну психокорекцію за методом АСПН, знизилася депресивність, агресивність, відбулося нівелювання деструктивних тенденцій.

ДОДАТКИ

ЗМІСТ ДОДАТКІВ

Додаток А. Візуальна презентація вияву тенденції до психологічної смерті у психомалюнках.....	86
Додаток А. 1. Вибірка малюнків із комплексів, виконаних різними авторами, на теми: "Криза й етапи виходу з неї", "Дорога мого життя", "Драматична подія мого життя", "Я в сім'ї батьків".....	86
Додаток А. 2. Вибірка малюнків із комплексів, виконаних різними авторами, на теми: "Дорога мого життя", "Я серед людей", "Мій сексуальний партнер", "Людина, яка психологічно не існує", "Я-реальне", "Я-ідеальне".....	92
Додаток А. 3. Вибірка малюнків із комплексів, виконаних різними авторами, на теми: "Мій звичайний емоційний стан", "Моє неіснування", "Минуле, яке не можна виправити", "Мій страх", "Самотність".....	102
Додаток Б. Візуальна презентація вияву тенденції до психологічної смерті в зображувальному мистецтві.....	111
Додаток Б. 1. Гравюри Г. Гольбейна "Танці смерті".....	111
Додаток Б. 2. Вияв тенденції до психологічної смерті у творах зображувального мистецтва.....	112
Додаток Б. 3. Відображення тенденції до психологічної смерті в символіці татуювань.....	122
Додаток Б. 4. Фольклор Мексики в контексті проблеми смерті.....	124
Додаток В. Фрагмент стенограми психоаналітичної роботи з протагоністом С. (на основі комплексу тематичних психомалюнків).....	125
Додаток Д. Фрагмент стенограми психоаналітичної роботи з протагоністом О. (на основі комплексу тематичних психомалюнків).....	127
Додаток Е. Фрагмент стенограми психоаналітичної роботи з протагоністом Н. (на основі комплексу тематичних психомалюнків).....	129
Додаток Ж. Фрагмент стенограми психоаналітичної роботи з протагоністом Н. (на основі комплексу тематичних психомалюнків).....	133
Додаток З. Психокорекційна робота з використанням методики "Казка про власне життя".....	139
Додаток З. 1. Психоаналіз казки про власне життя протагоніста С.	139
Додаток З. 2. Психоаналіз казки про власне життя протагоніста Н.	139
Додаток З. 3. Семантика комунікатів, означених за стенограмами психоаналітичної роботи з протагоністами С., Н.	141
Додаток К. Стенограма самоаналізу учасників психокорекційної групи АСПН з презентацією результатів у малюнках: "Я до проходження групи АСПН", "Я після проходження групи АСПН".....	142
Додаток Л. Малюнки на теми: "Я до проходження групи АСПН", "Я після проходження групи АСПН".....	143
Додаток М. Фрагмент стенограми психоаналітичної роботи з протагоністом К. (на основі комплексу тематичних психомалюнків).....	146
Додаток Н. Психоаналітична робота з використанням предметних моделей.....	150
Додаток Н. 1. Психоаналітична робота з протагоністом О.	

(на основі роботи з предметною моделлю).....	150
Додаток Н. 2. Психоаналітична робота з протагоністом І. (на основі роботи з предметною моделлю)	153
Додаток Н. 3. Семантика комунікатів, означених за стенограмами психоаналітичної роботи з протагоністами О., І.	155
Додаток Р. Психоаналітична робота з використанням неавторського малюнка.....	156
Додаток Р. 1. Психоаналітична робота з протагоністом Н. (на основі роботи з неавторським малюнком)	156
Додаток Р. 2. Психоаналітична робота з протагоністом І. (на основі роботи з неавторським малюнком).....	158
Додаток Р. 3. Семантика комунікатів, означених за стенограмами психоаналітичної роботи з протагоністами Н., І.	159
Додаток С. Психоаналіз комплексу тематичних малюнків протагоніста О.	160
Додаток С. 1. Стенограма психоаналізу комплексу тематичних малюнків протагоніста О.	160
Додаток С. 2. Комплекс тематичних психомалюнків протагоніста О.	176
Додаток С. 3. Семантика комунікатів, означених за стенограмою психоаналізу комплексу тематичних малюнків протагоніста О.	185
Додаток Т. Діагностика рівня суб'єктивного відчуття самотності.....	188
Додаток У. Диференційована діагностика депресивних станів	189

Візуальна презентація вияву тенденції до психологічної смерті у психомалюнках

Додаток А. 1

Вибірка малюнків із комплексів, виконаних різними авторами, на теми: "Криза й етапи виходу з неї", "Дорога мого життя", "Драматична подія мого життя", "Я в сім'ї батьків"

Рис. А. 1.1. Криза й етапи виходу з неї

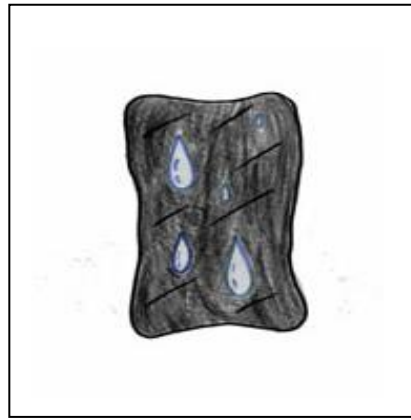

Рис. А. 1.2. Криза й етапи виходу з неї

Рис. А. 1.3. Криза й етапи виходу з неї

Рис. А. 1.4. Криза й етапи виходу з неї

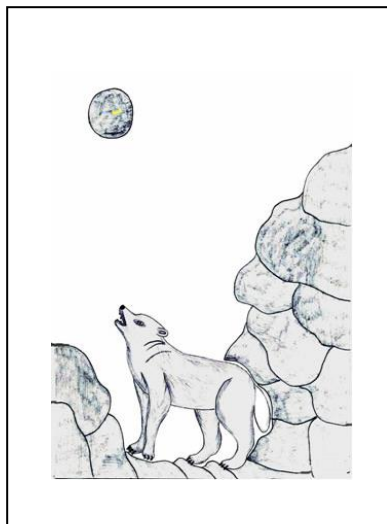

Рис. А. 1.5. Криза й етапи виходу з неї

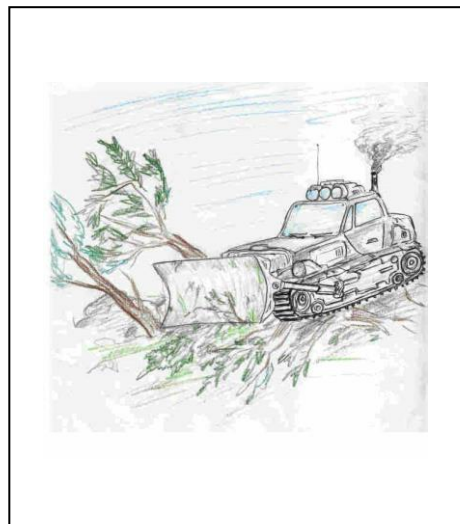

Рис. А. 1.6. Криза й етапи виходу з неї

Рис. А. 1.7. Криза й етапи виходу з неї

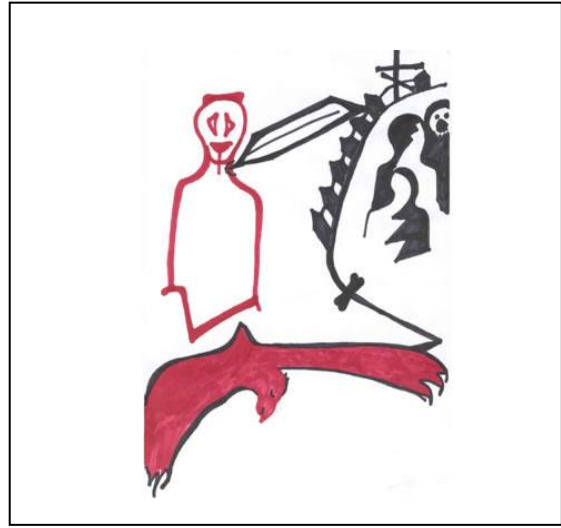

Рис. А. 1.8. Криза й етапи виходу з неї

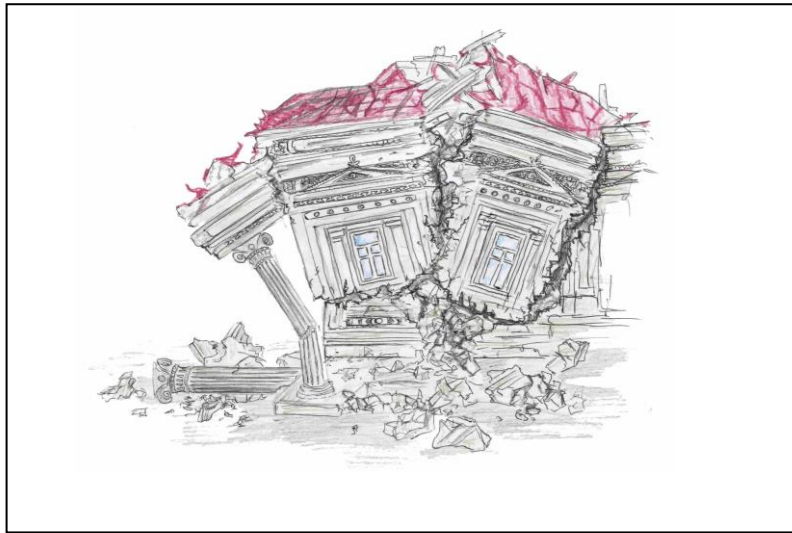

Рис. А. 1.9. Драматична подія мого життя

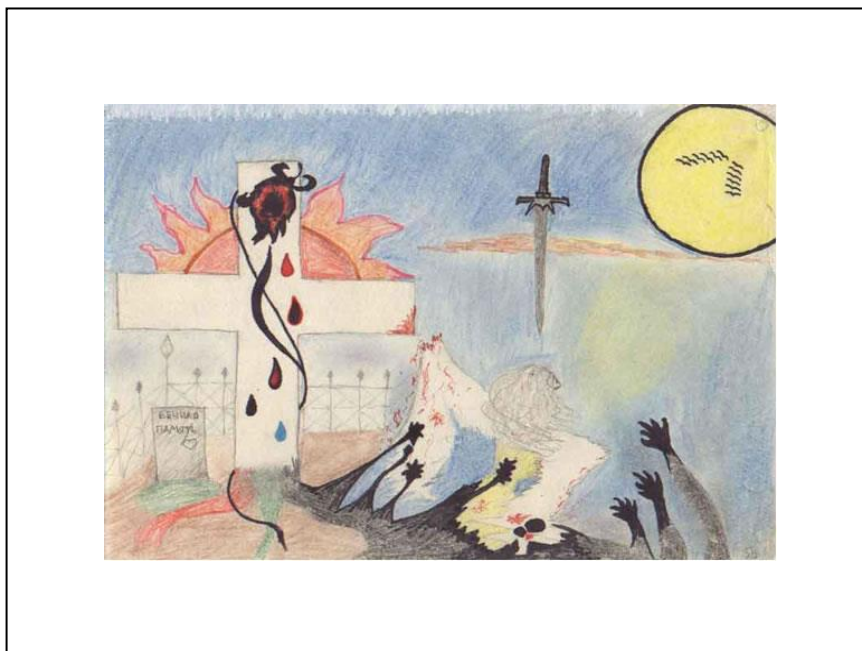

Рис. А. 1.10. Драматична подія мого життя

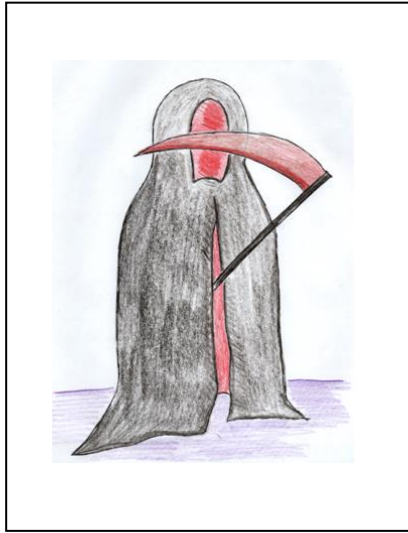

Рис. А. 1.11. Драматична подія мого життя

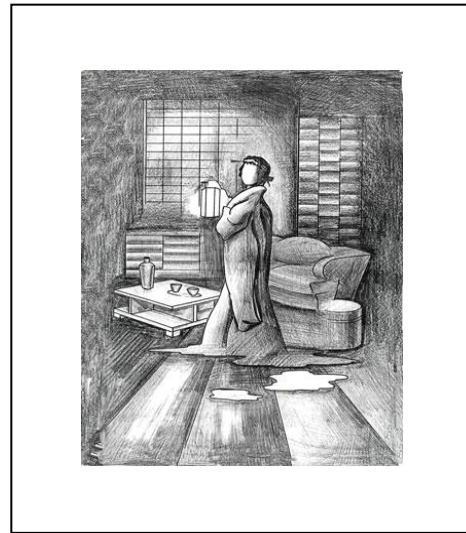

Рис. А. 1.12. Драматична подія мого життя

Рис. А. 1.13. Драматична подія мого життя

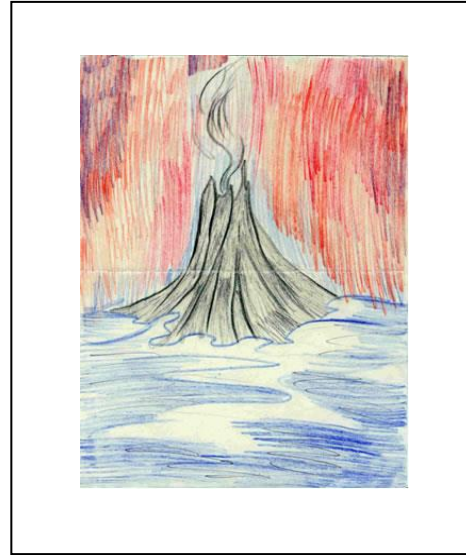

Рис. А. 1.14. Драматична подія мого життя

Рис. А. 1.15. Драматична подія мого життя

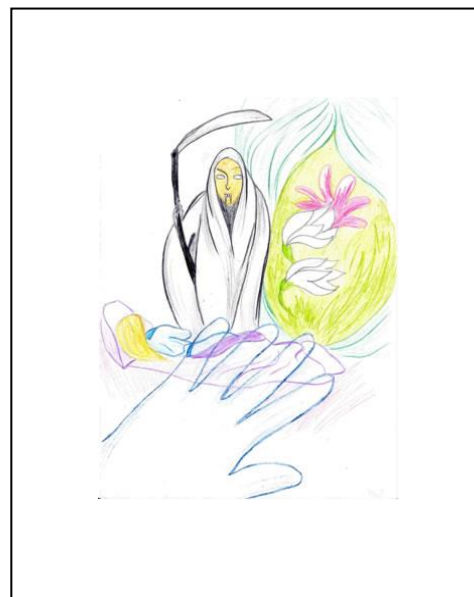

Рис. А. 1.16. Драматична подія мого життя

Рис. А. 1.17. Драматична подія мого життя

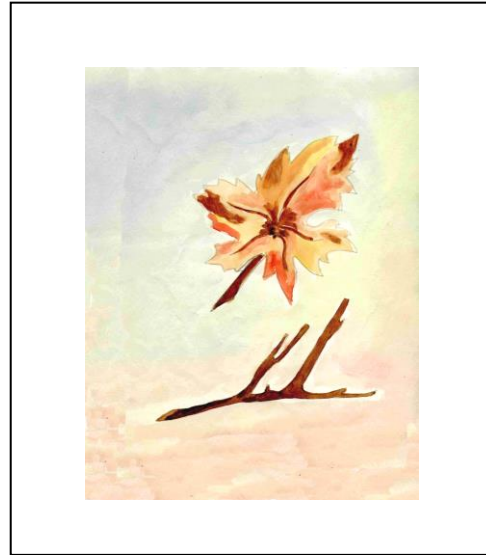

Рис. А. 1.18. Драматична подія мого життя

Рис. А. 1.19. Драматична подія мого життя

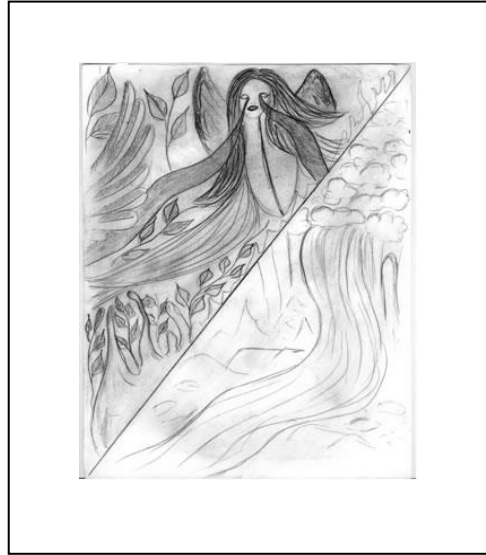

Рис. А. 1.20. Драматична подія мого життя

Рис. А. 1.21. Драматична подія мого життя

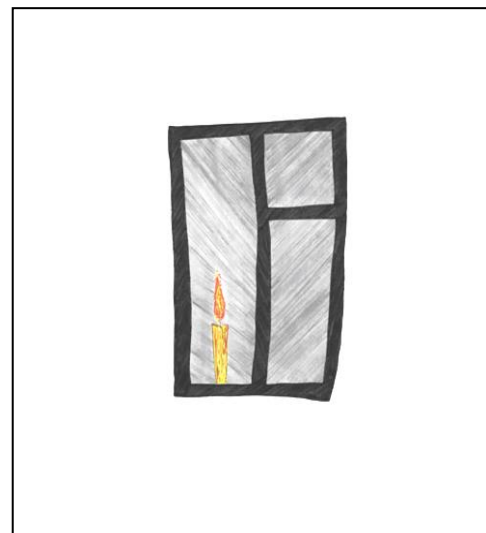

Рис. А. 1.22. Драматична подія мого життя

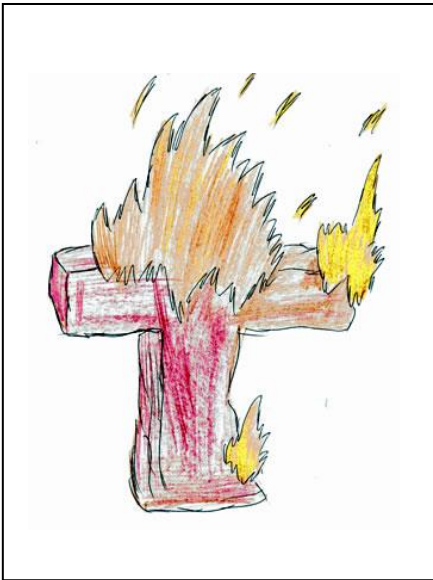

Рис. А. 1.23. Я в сім'ї батьків

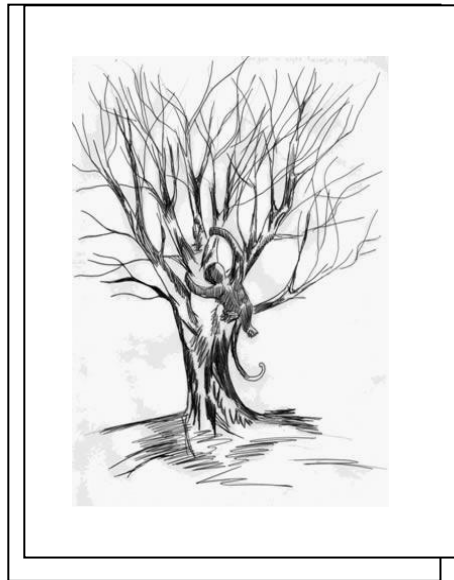

Рис. А. 1.24. Я в сім'ї батьків

Рис. А. 1.25. Я в сім'ї батьків

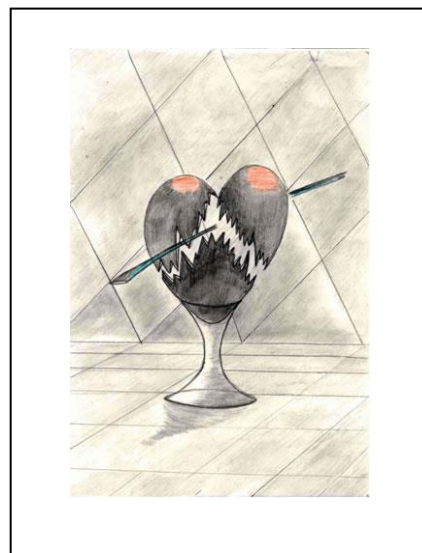

Рис. А. 1.26. Я в сім'ї батьків

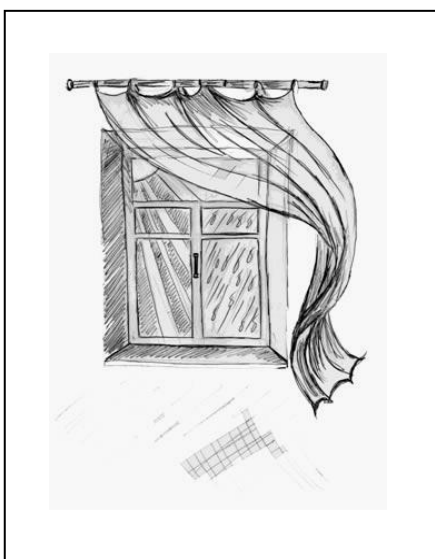

Рис. А. 1.27. Я в сім'ї батьків

Рис. А. 1.28. Я в сім'ї батьків

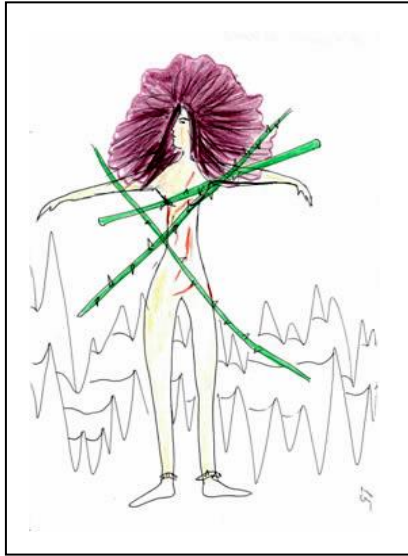

Рис. А. 1.29. Я в сім'ї батьків

Рис. А. 1.30. Я в сім'ї батьків

Вибірка малюнків із комплексів, виконаних різними авторами, на теми: "Дорога мого життя", "Я серед людей", "Мій сексуальний партнер", "Людина, яка психологічно не існує", "Я-реальне", "Я-ідеальне"

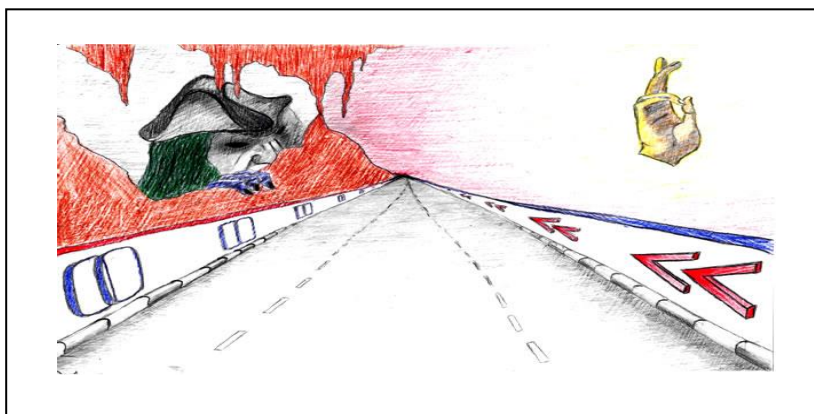

Рис. А. 2.1. Дорога мого життя

Рис. А. 2.2. Дорога мого життя

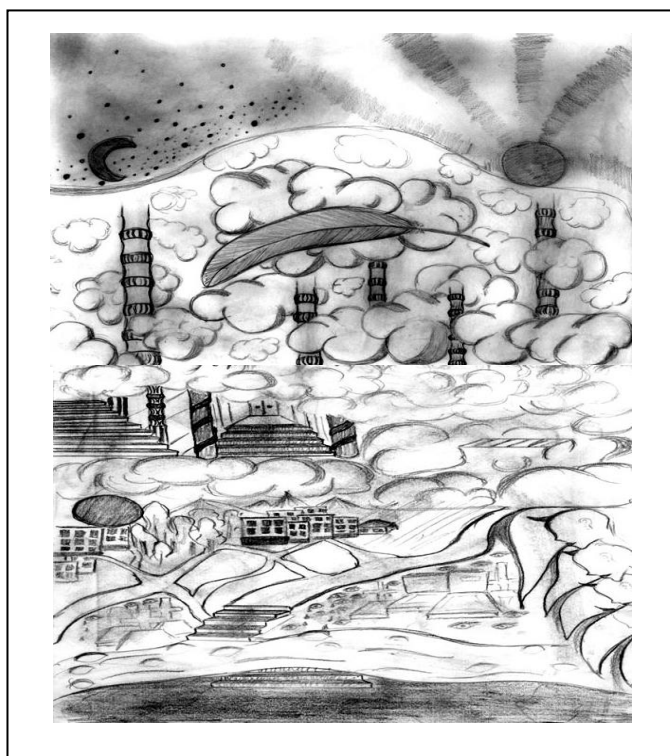

Рис. А. 2.3. Дорога мого життя

Рис. А. 2.4. Дорога мого життя

Рис. А. 2.5. Дорога мого життя

Рис. А. 2.6. Дорога мого життя

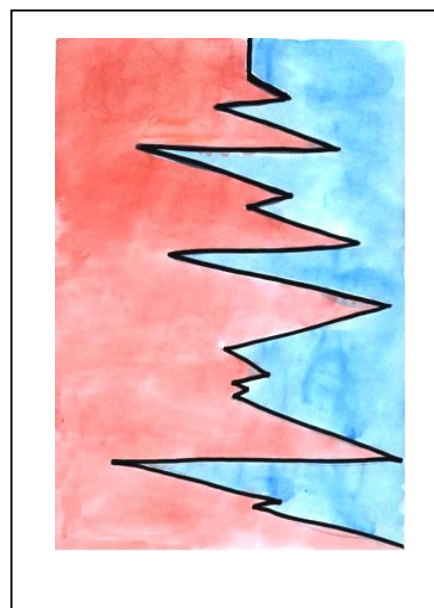

Рис. А. 2.7. Дорога мого життя

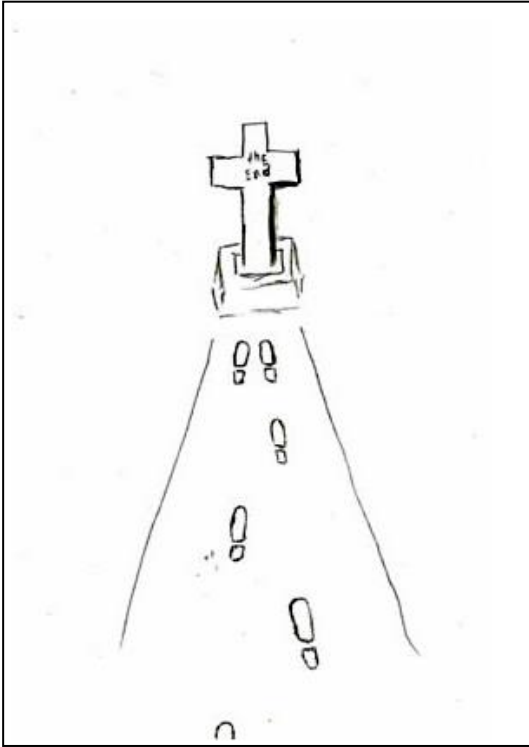

Рис. А. 2.8. Дорога мого життя

Рис. А. 2.9. Дорога мого життя

Рис. А. 2.10. Я серед людей

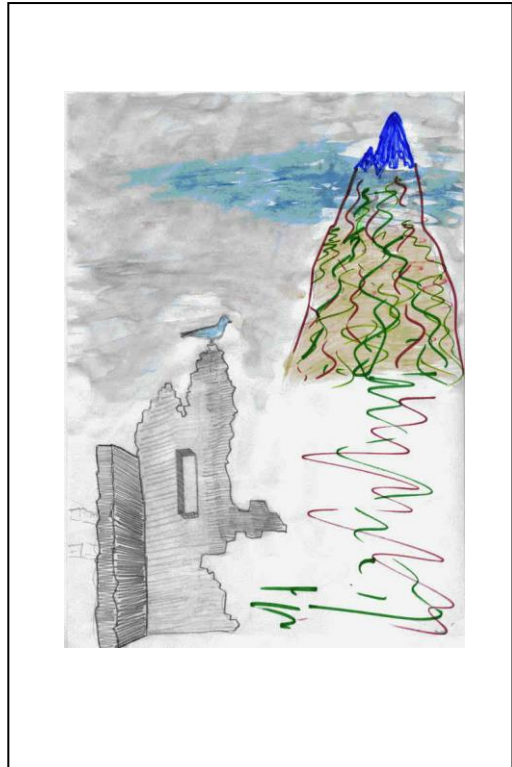

Рис. А. 2.11. Я серед людей

Рис. А. 2.12. Я серед людей

Рис. А. 2.13. Я серед людей

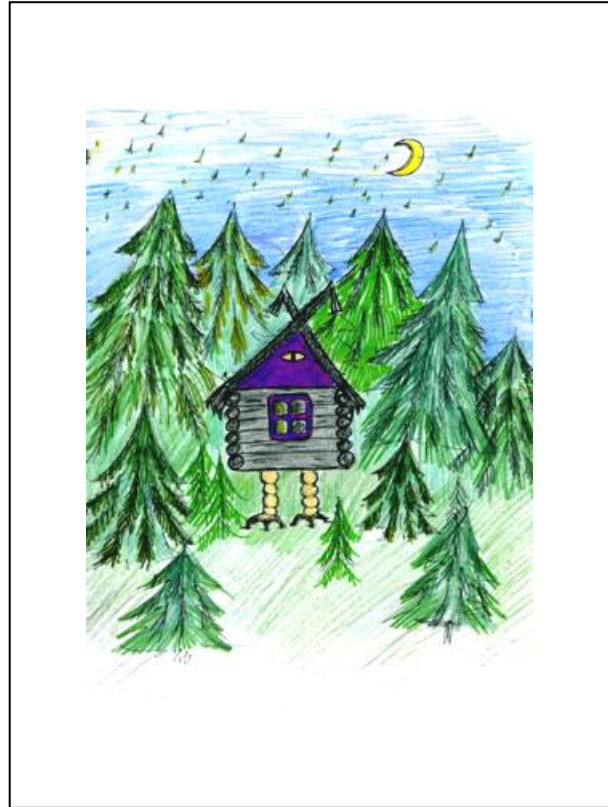

Рис. А. 2.14. Я серед людей

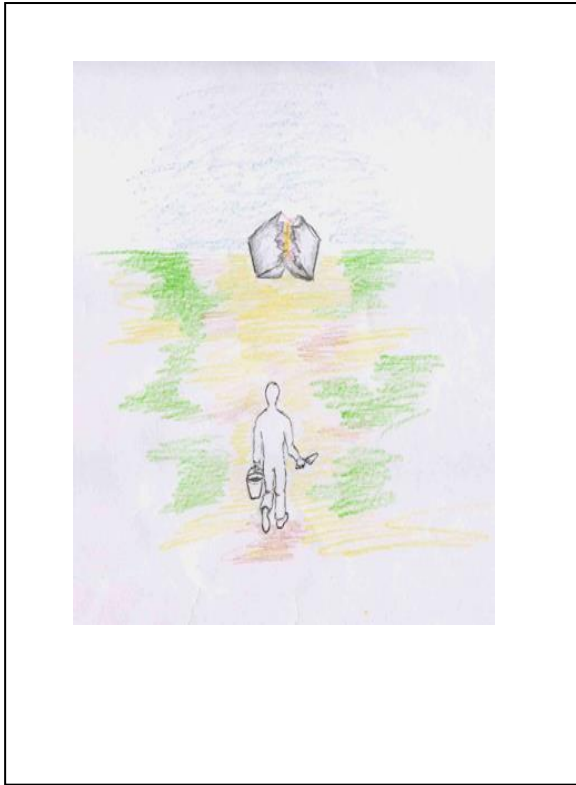

Рис. А. 2.15. Я серед людей

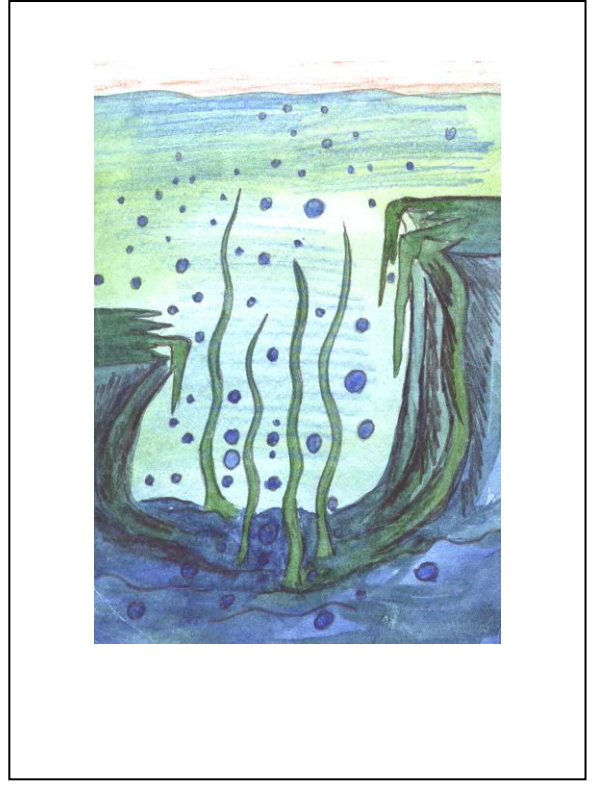

Рис. А. 2.16. Я серед людей

Рис. А. 2.17. Мій сексуальний партнер

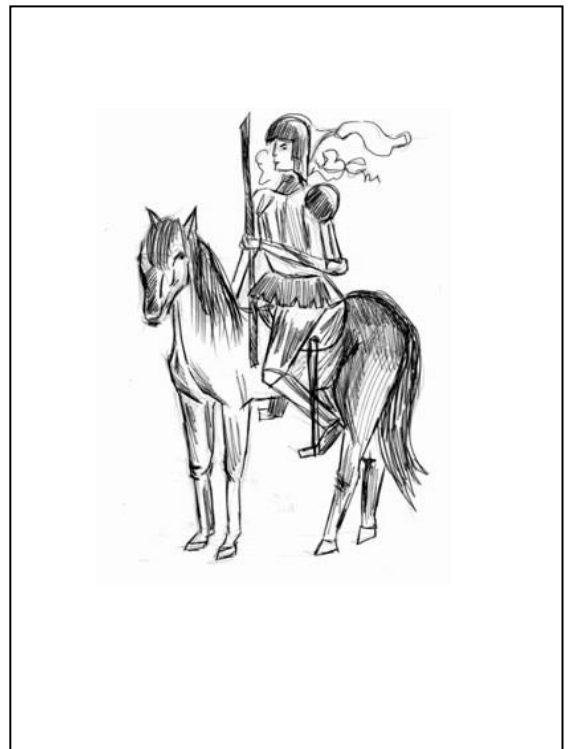

Рис. А. 2.18. Мій сексуальний партнер

Рис. А. 2.19. Мій сексуальний партнер

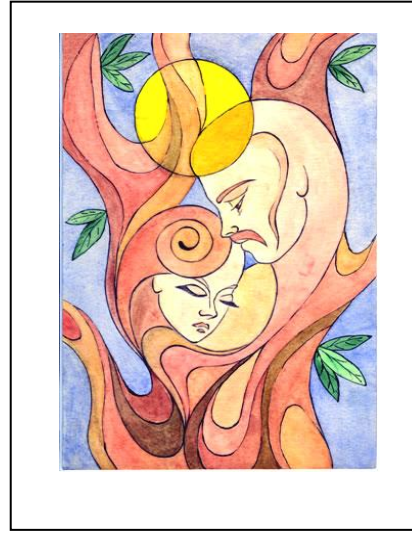

Рис. А. 2.20. Мій сексуальний партнер

Рис. А. 2.21. Мій сексуальний партнер

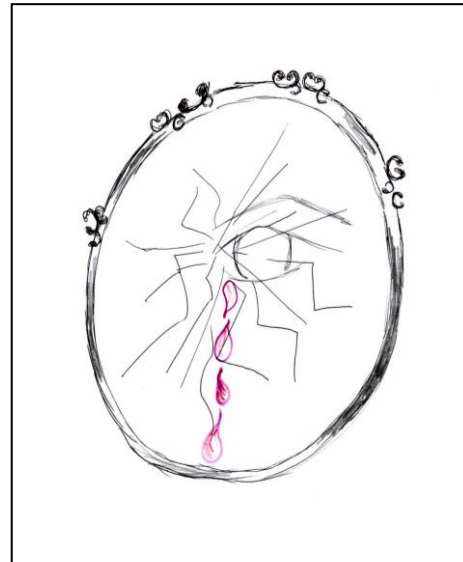

Рис. А. 2.22. Мій сексуальний партнер

Рис. А. 2.23. Мій сексуальний партнер

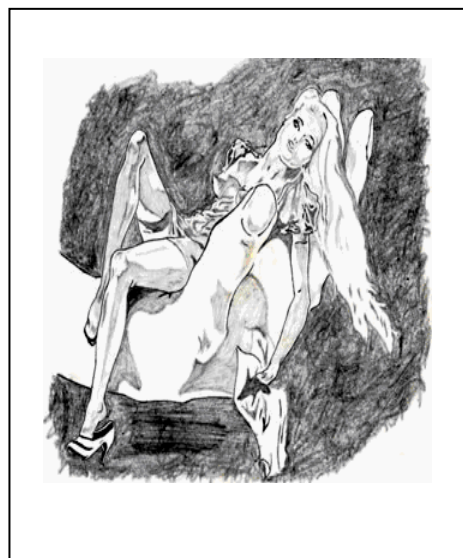

Рис. А. 2.24. Мій сексуальний партнер

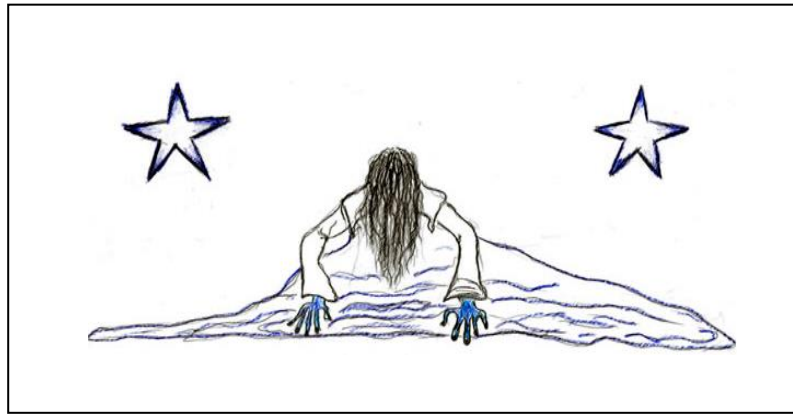

Рис. А. 2.25. Людина, яка психологічно не існує

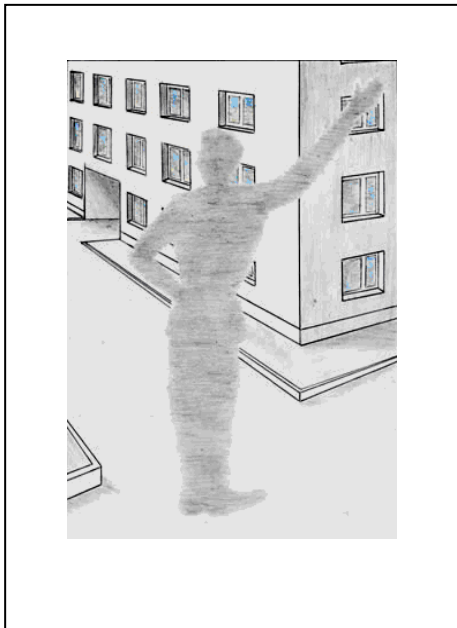

Рис. А. 2.26. Людина, яка психологічно не існує

Рис. А. 2.27. Людина, яка психологічно не існує

Рис. А. 2.28. Людина, яка психологічно не існує

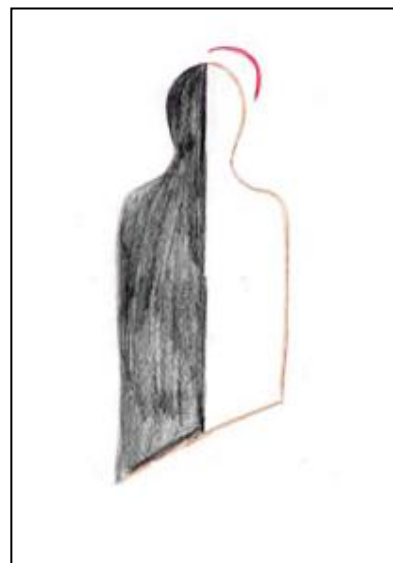

Рис. А. 2.29. Людина, яка психологічно не існує

Рис. А. 2.30. Людина, яка психологічно не існує

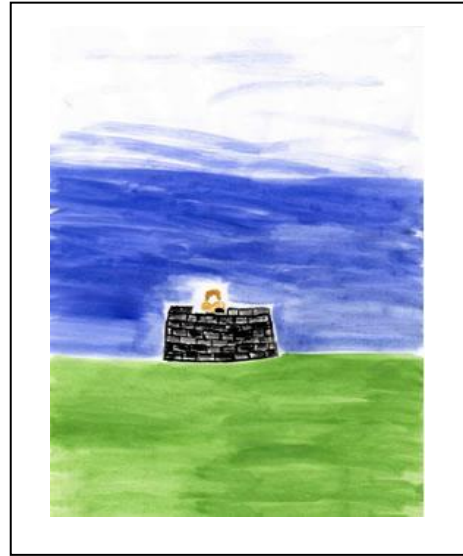

Рис. А. 2.31. Людина, яка психологічно не існує

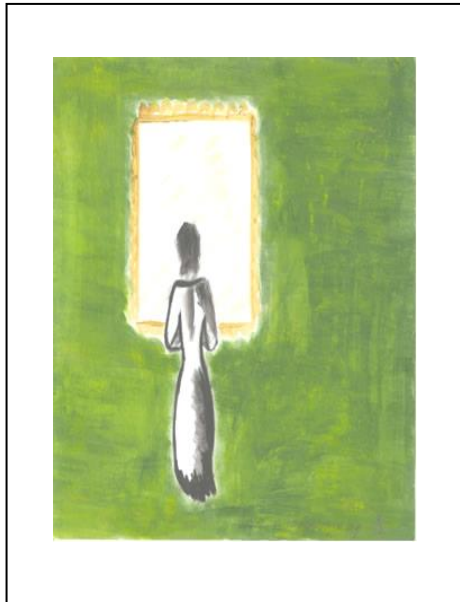

Рис. А. 2.32. Людина, яка психологічно не існує

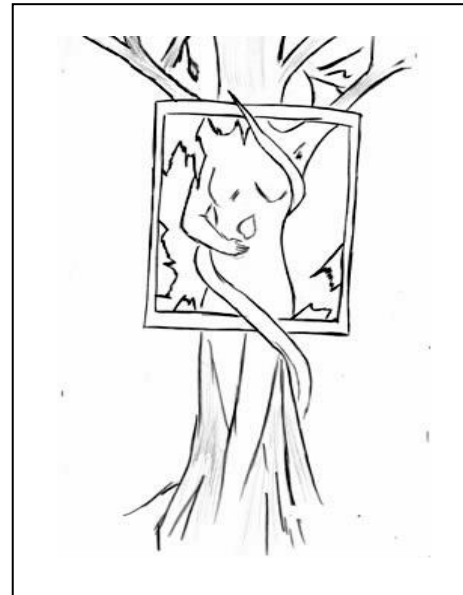

Рис. А. 2.33. Людина, яка психологічно не існує

Рис. А. 2.34. Людина, яка психологічно не існує

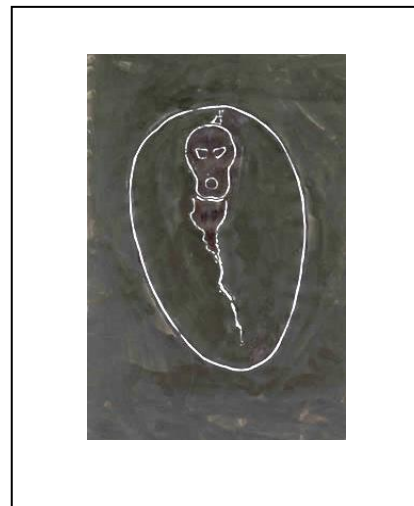

Рис. А. 2.35. Людина, яка психологічно не існує

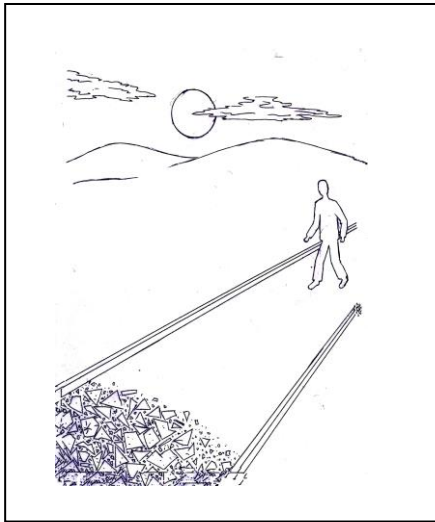

Рис. А. 2.36. Людина, яка психологічно не існує

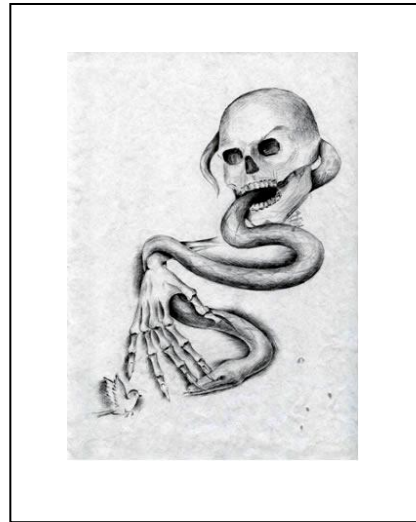

Рис. А. 2.37. Людина, яка психологічно не існує

Рис. А. 2.38. "Я-реальне" , "Я-ідеальне"

Рис. А. 2.39. "Я-реальне" , "Я-ідеальне"

Рис. А. 2.40. "Я-реальне", "Я-ідеальне"

Рис. А. 2.41. "Я-реальне", "Я-ідеальне"

Рис. А. 2.42. "Я-реальне", "Я-ідеальне"

Рис. А. 2.43. "Я-реальне", "Я-ідеальне"

Рис. А. 2.44. "Я-реальне", "Я-ідеальне"

Вибірка малюнків із комплексів, виконаних різними авторами, на теми: "Мій звичайний емоційний стан", "Моє неіснування", "Минуле, яке не можна виправити", "Мій страх", "Самотність"

Рис. А. 3.1. Мій звичайний емоційний стан

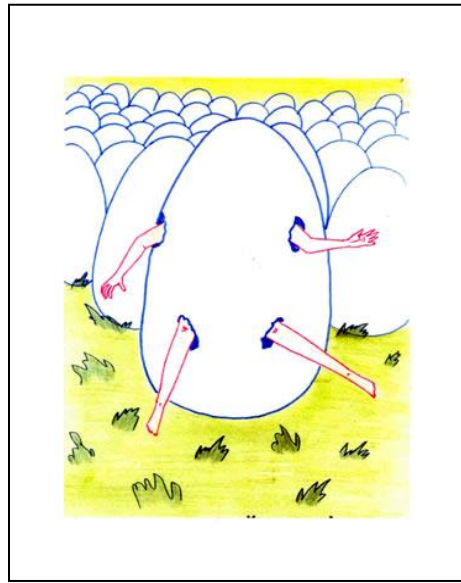

Рис. А. 3.2. Мій звичайний емоційний стан

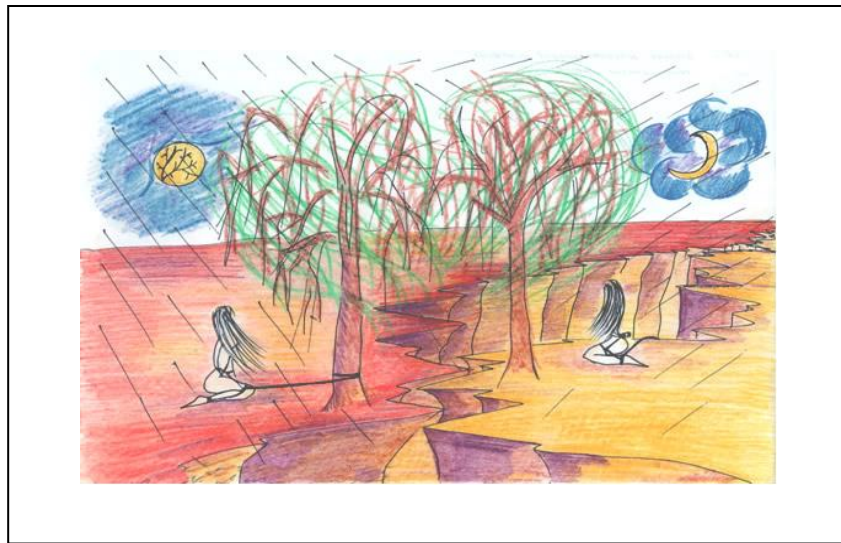

Рис. А. 3.3. Мій звичайний емоційний стан

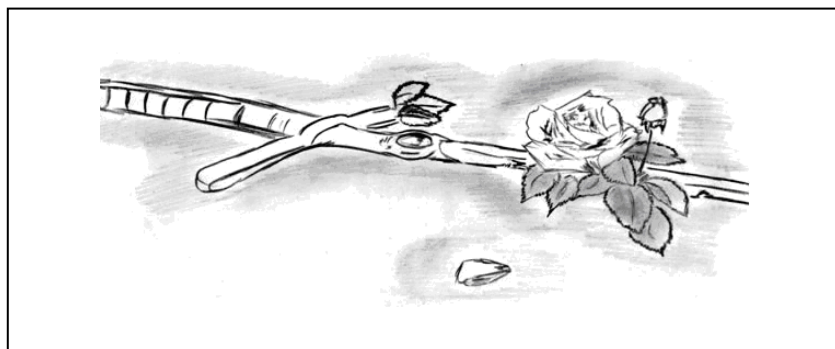

Рис. А. 3.4. Мій звичайний емоційний стан

Рис. А. 3.5. Мій звичайний емоційний стан

Рис. А. 3.6. Мій звичайний емоційний стан

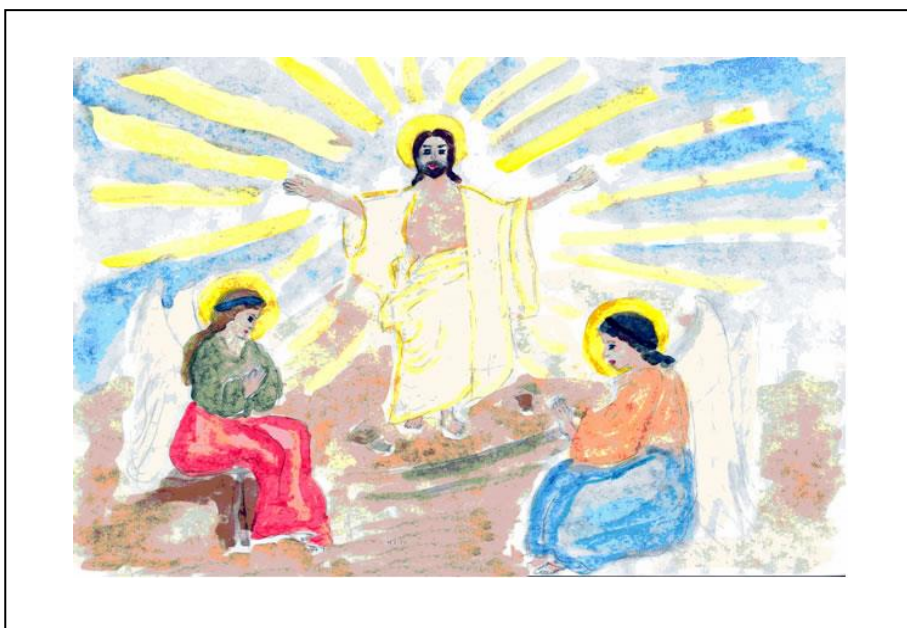

Рис. А. 3.7. Мій звичайний емоційний стан

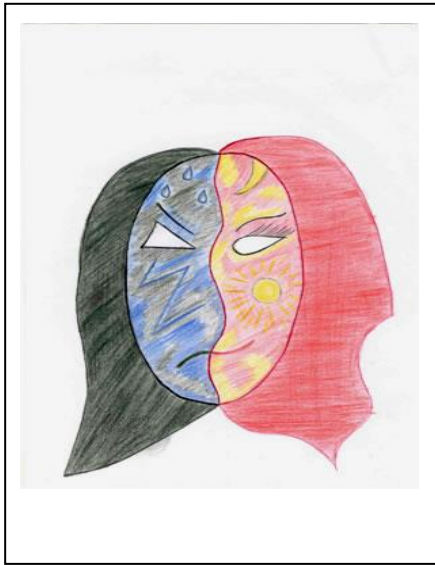

Рис. А. 3.8. Мій звичайний емоційний стан

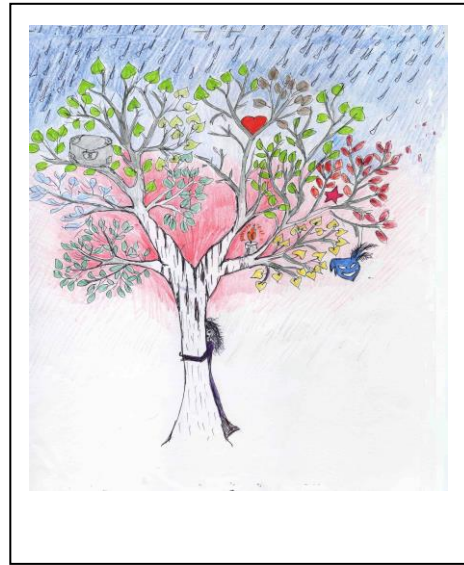

Рис. А. 3.9. Мій звичайний емоційний стан

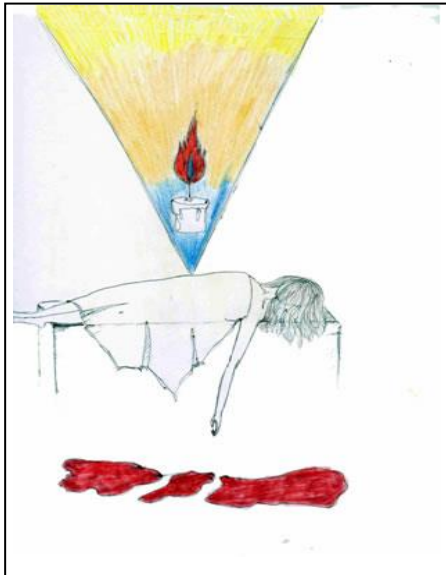

Рис. А. 3.10. Моє неіснування

Рис. А. 3.11. Моє неіснування

Рис. А. 3.12. Моє неіснування

Рис. А. 3.13. Моє неіснування

Рис. А. 3.14. Мое неіснування

Рис. А. 3.15. Мое неіснування

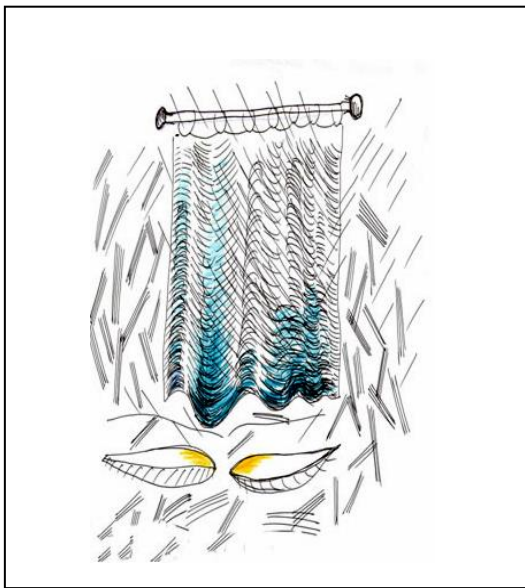

Рис. А. 3.16. Мое неіснування

Рис. А. 3.17. Мое неіснування

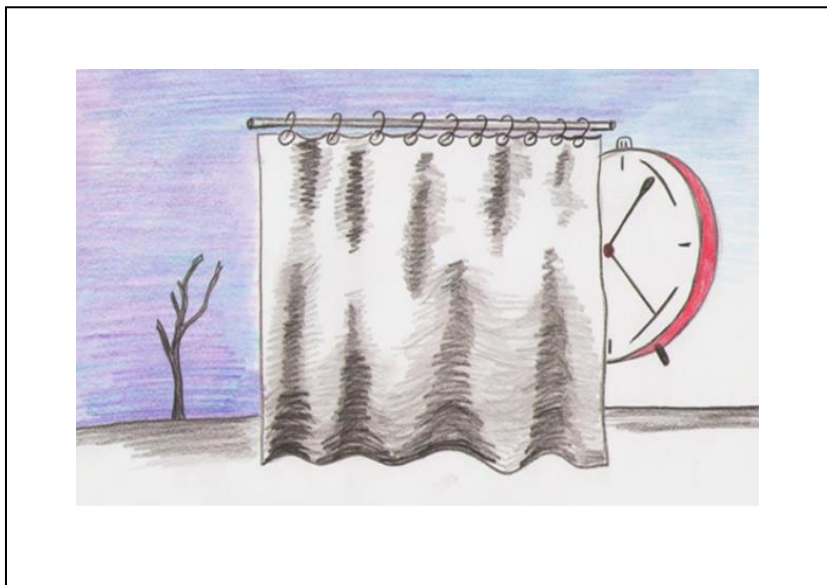

Рис. А. 3.18. Мое неіснування

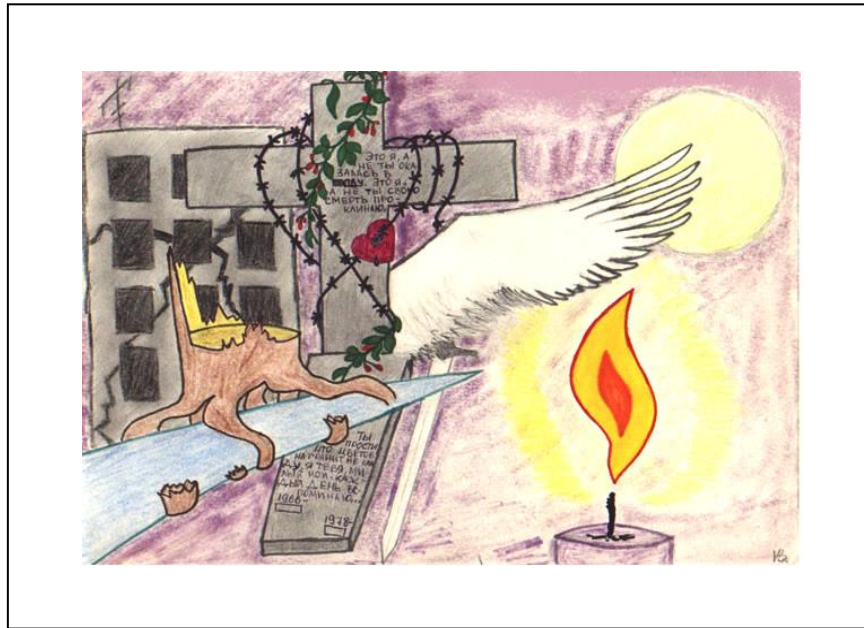

Рис. А. 3.19. Минуле, яке не можна виправити

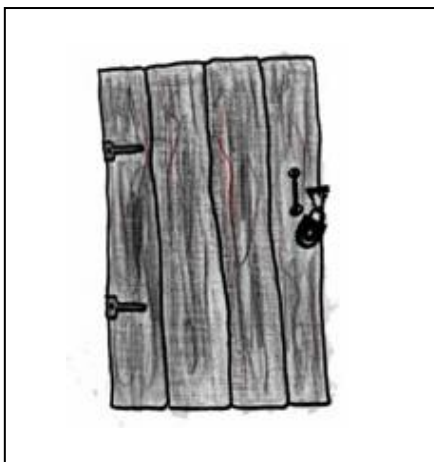

Рис. А. 3.20. Минуле, яке не можна виправити

Рис. А. 3.21. Минуле, яке не можна виправити

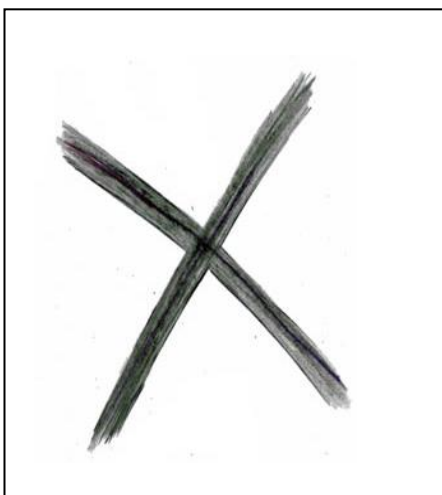

Рис. А. 3.22. Минуле, яке не можна виправити

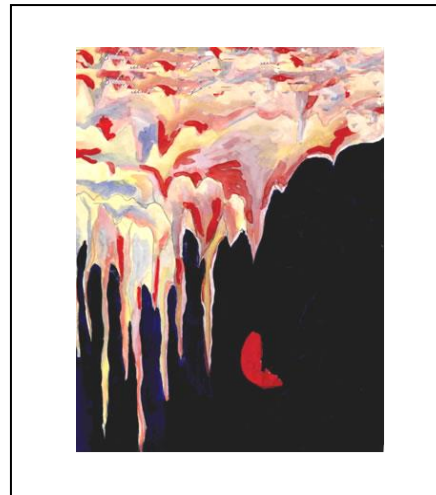

Рис. А. 3.23. Минуле, яке не можна виправити

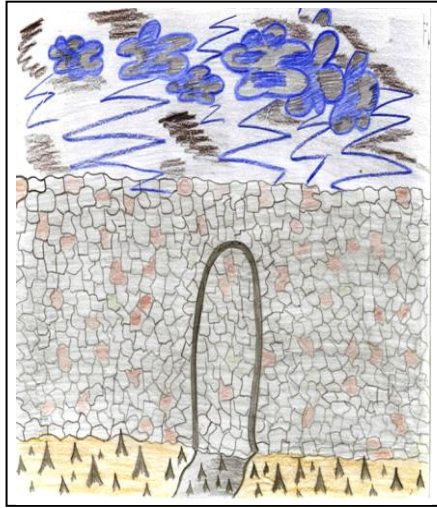

Рис. А. 3.24. Минуле, яке не можна виправити

Рис. А. 3.25. Минуле, яке не можна виправити

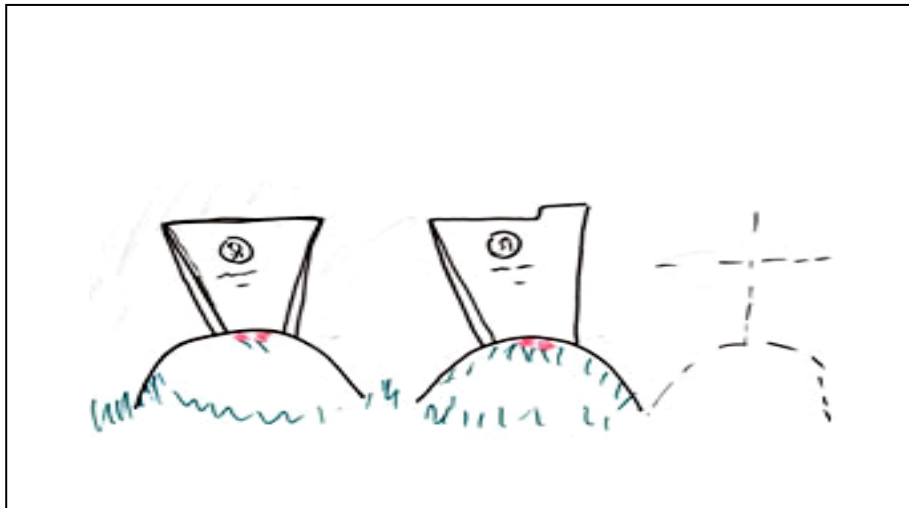

Рис. А. 3.26. Минуле, яке не можна виправити

Рис. А. 3.27. Минуле, яке не можна виправити

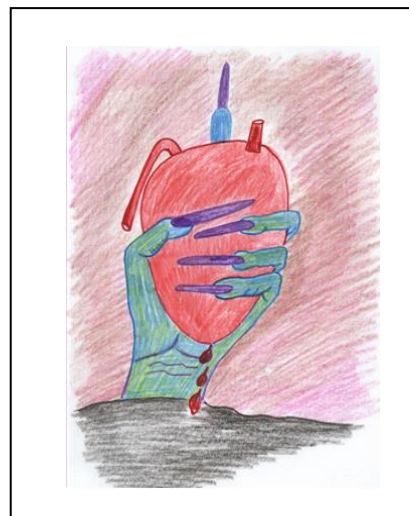

Рис. А. 3.28. Минуле, яке не можна виправити

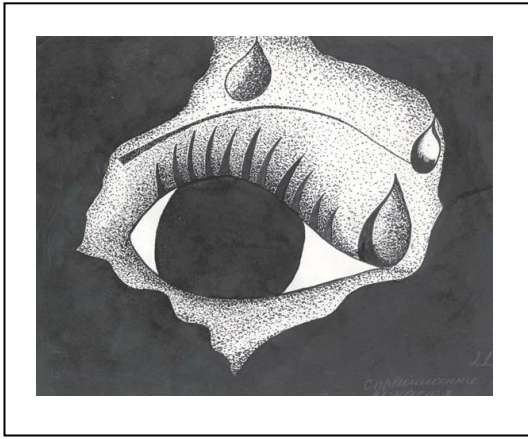

Рис. А. 3.29. Минуле, яке не можна виправити

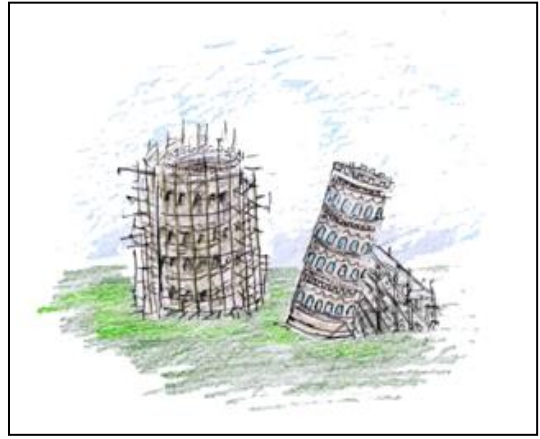

Рис. А. 3.30. Минуле, яке не можна виправити

Рис. А. 3.31. Мій страх

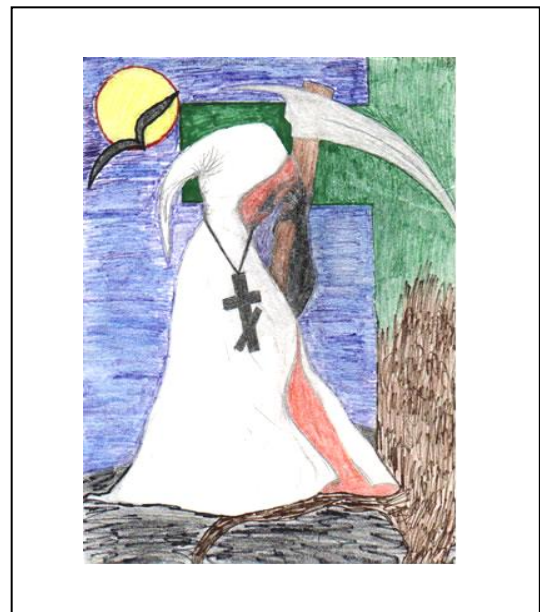

Рис. А. 3.32. Мій страх

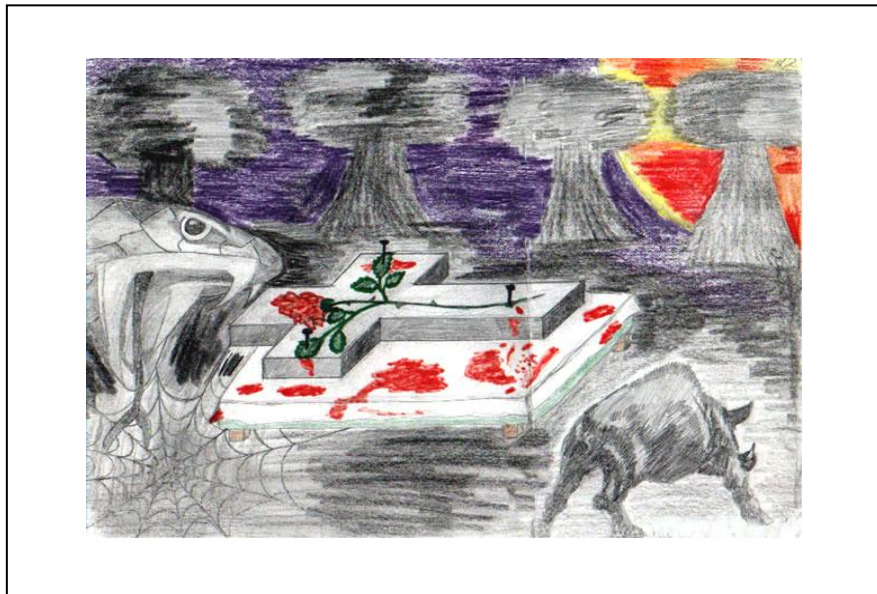

Рис. А. 3.33. Мій страх

Рис. А. 3.34. Мій страх

Рис. А. 3.35. Мій страх

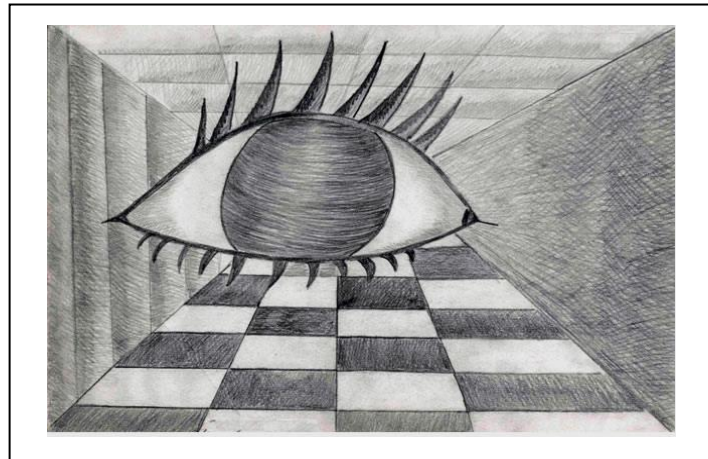

Рис. А. 3.36. Мій страх

Рис. А. 3.37. Самотність

Рис. А. 3.38. Самотність

Рис. А. 3.39. Самотність

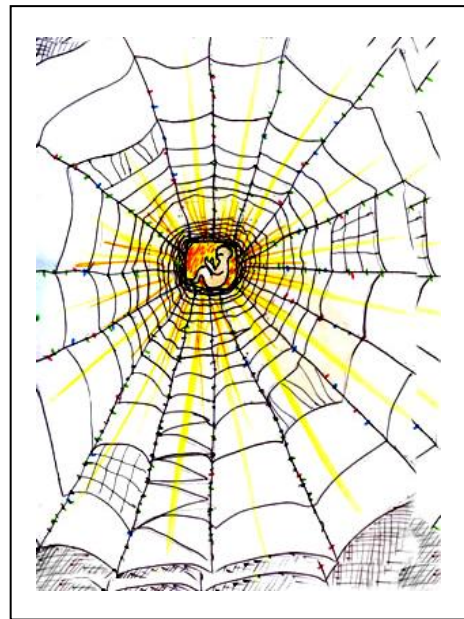

Рис. А. 3.40. Самотність

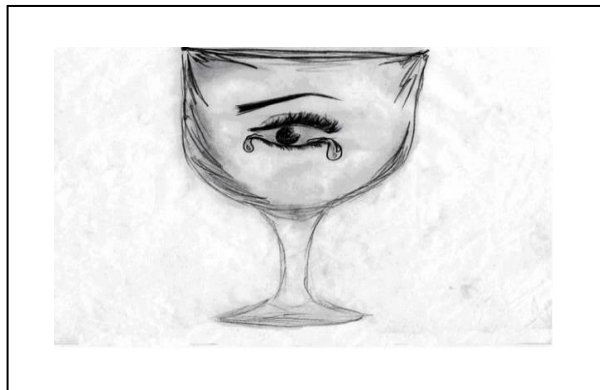

Рис. А. 3.41. Самотність

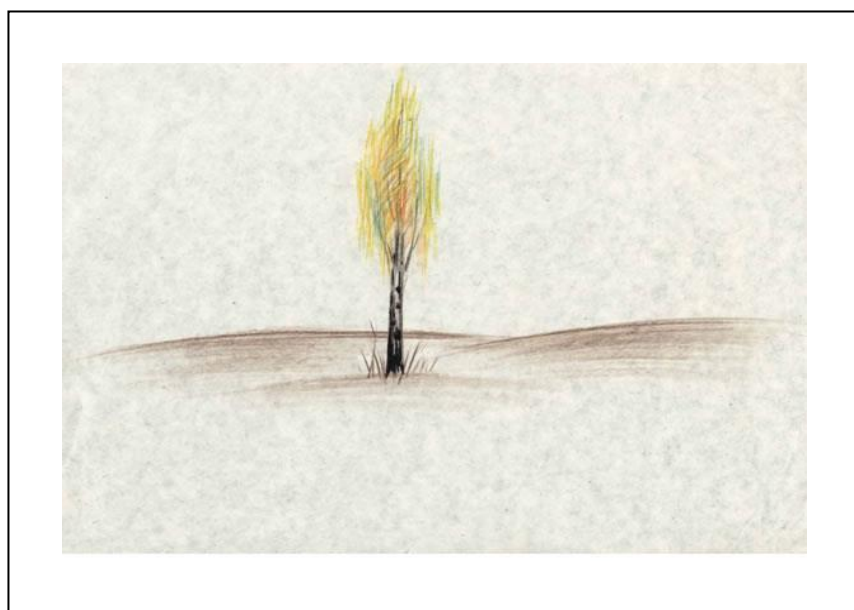

Рис. А. 3.42. Самотність

Візуальна презентація вияву тенденції до психологічної смерті у зображувальному мистецтві

Додаток Б. 1

Вияв тенденції до психологічної смерті у середньовічному жанрі "Танці смерті"
(гравюри, ксилографія, фрески Г. Гольбейна)

Рис. Б. 1.1. Танці смерті (гравюра)

Рис. Б. 1.2. Смерть та аборт (ксилографія)

Рис. Б. 1.3. Танці смерті
(гравюра)

Рис. Б. 1.4. Смерть
(гравюра)

Рис. Б. 1.5. Сцена танців смерті
в церкві Св. Петра (фр)

Рис. Б. 1.6.
Шляхетна
леді
(гравюра)

Рис. Б. 1.7.
Смерть
та жебрак
(гравюра)

Вияв тенденції до психологічної смерті у творах зображувального мистецтва

Рис. Б. 2.1. А. Мантенья "Святий Себастьян"

Рис. Б. 2.2. М. де Караваджо "Покладання в домовину"

Рис. Б. 2.3. П. Веронезе "Несіння хреста"

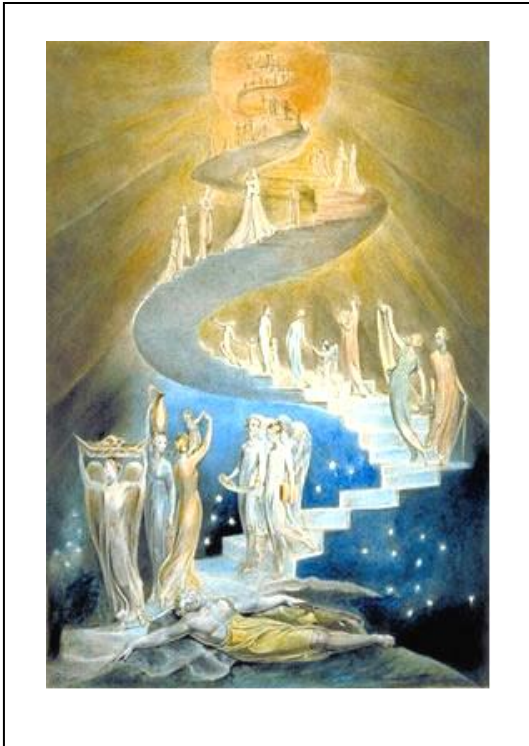

Рис. Б. 2.4. У. Блейк "Сходни Іакова"

Рис. Б. 2.5. У. Блейк "Вир закоханих"

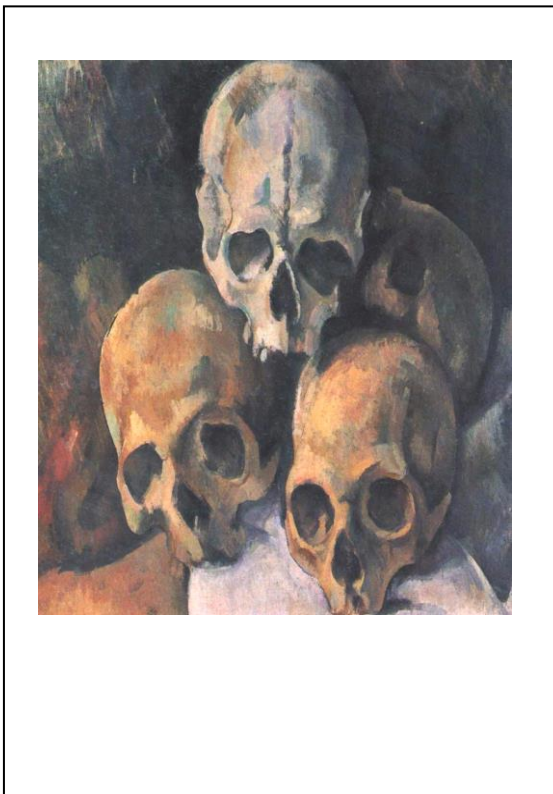

Рис. Б. 2.6. П. Сезан "Натюрморт із черепів"

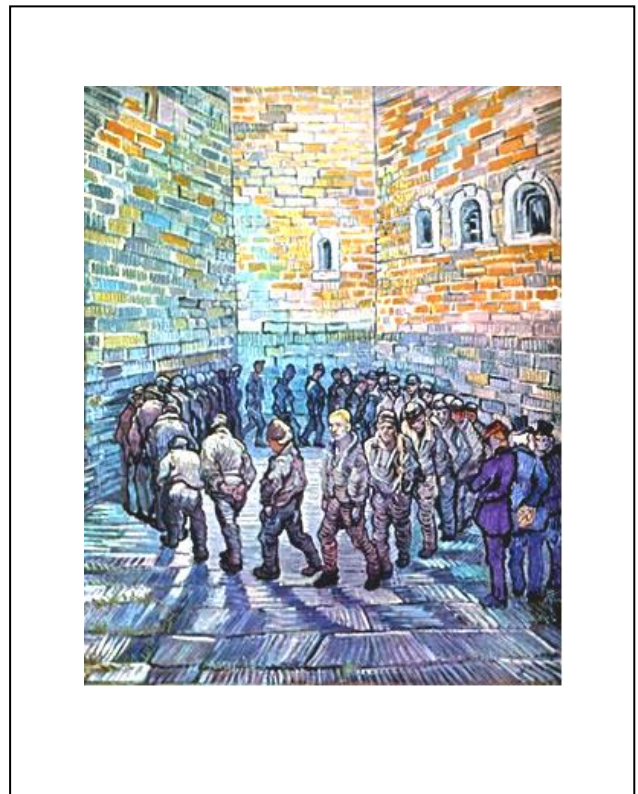

Рис. Б. 2.7. В. Ван Гог "Прогулянка ув'язнених"

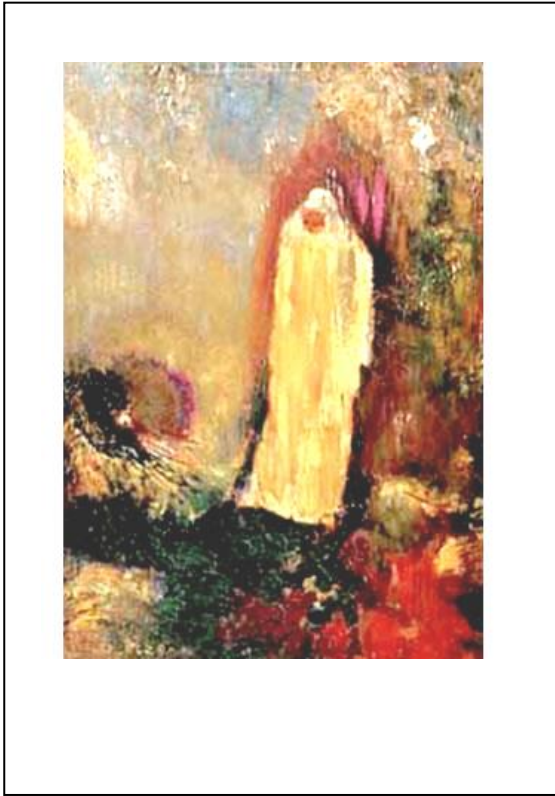

Рис. Б. 2.8. О. Редон "Невідомий"

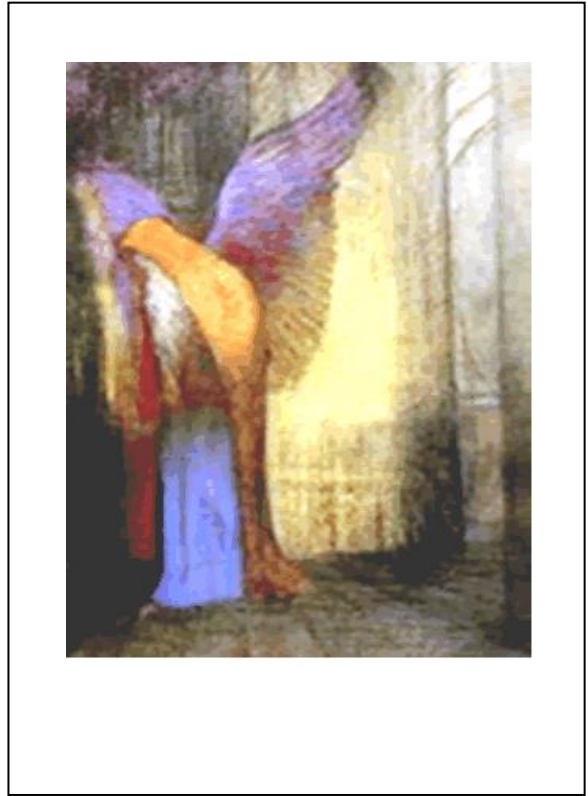

Рис. Б. 2.9. О. Редон "Старість"

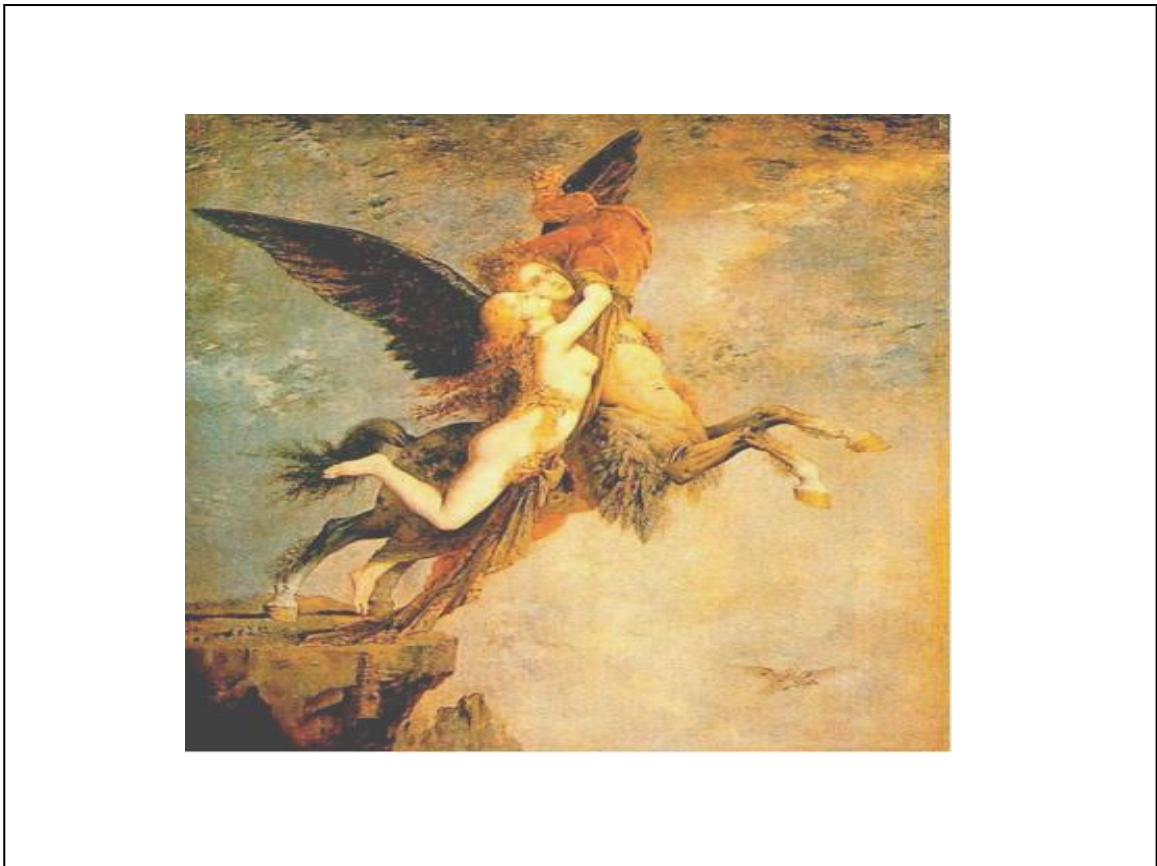

Рис. Б. 2.10. Г. Моро "Химера"

Рис. Б. 2.11. Д. Хо "Всередині"

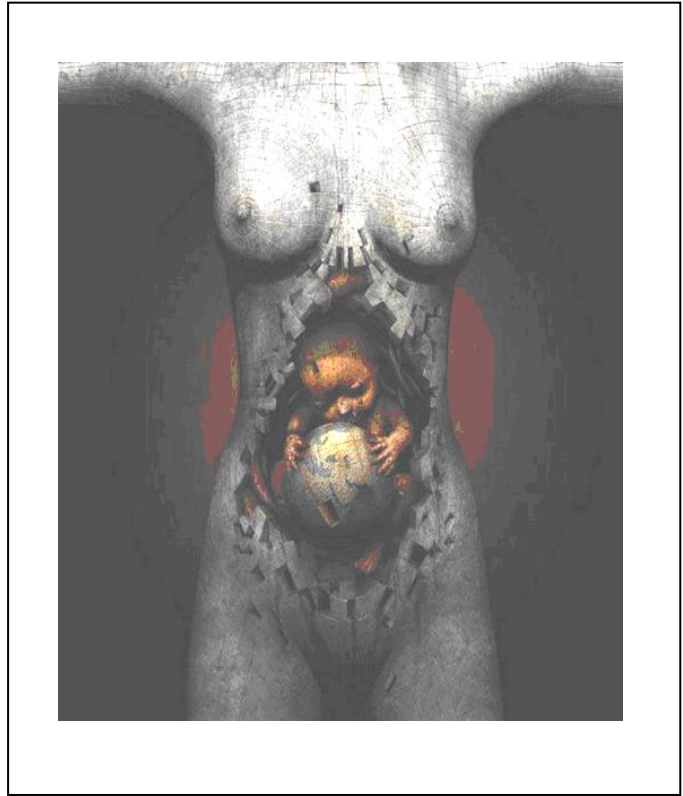

Рис. Б. 2.12. Д. Хо "До народження"

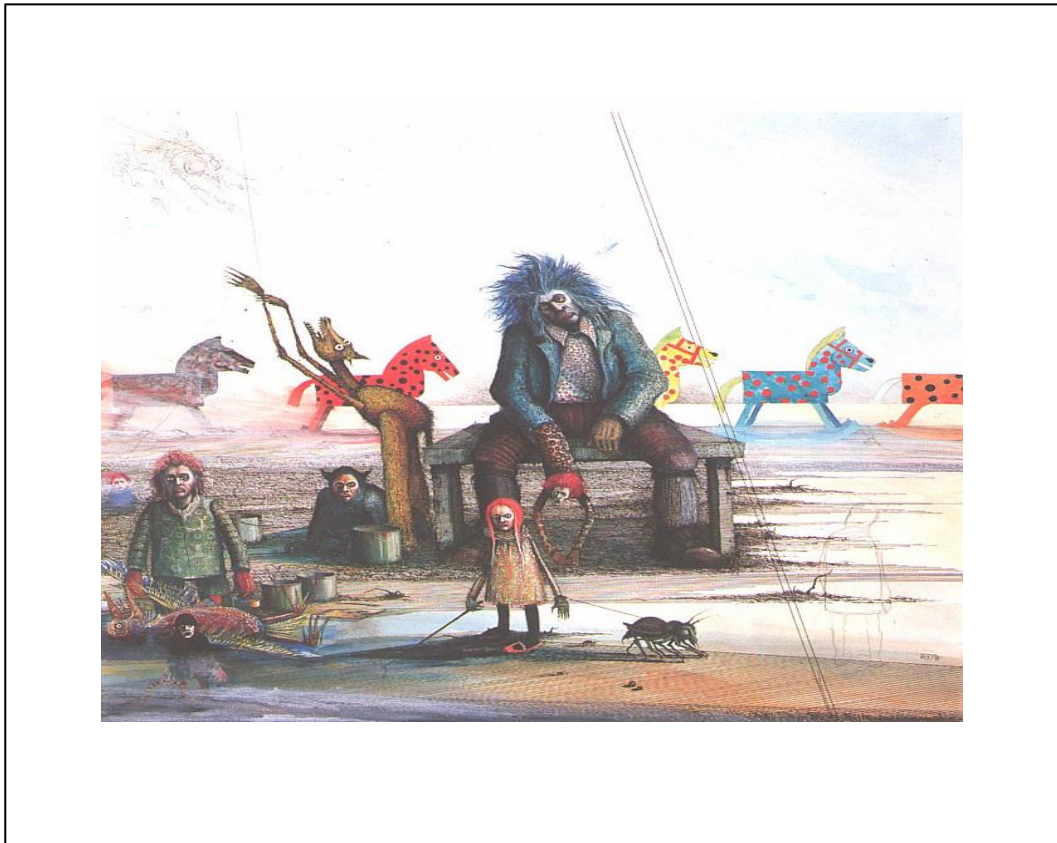

Рис. Б. 2.13. Й. Міллер "Смерть"

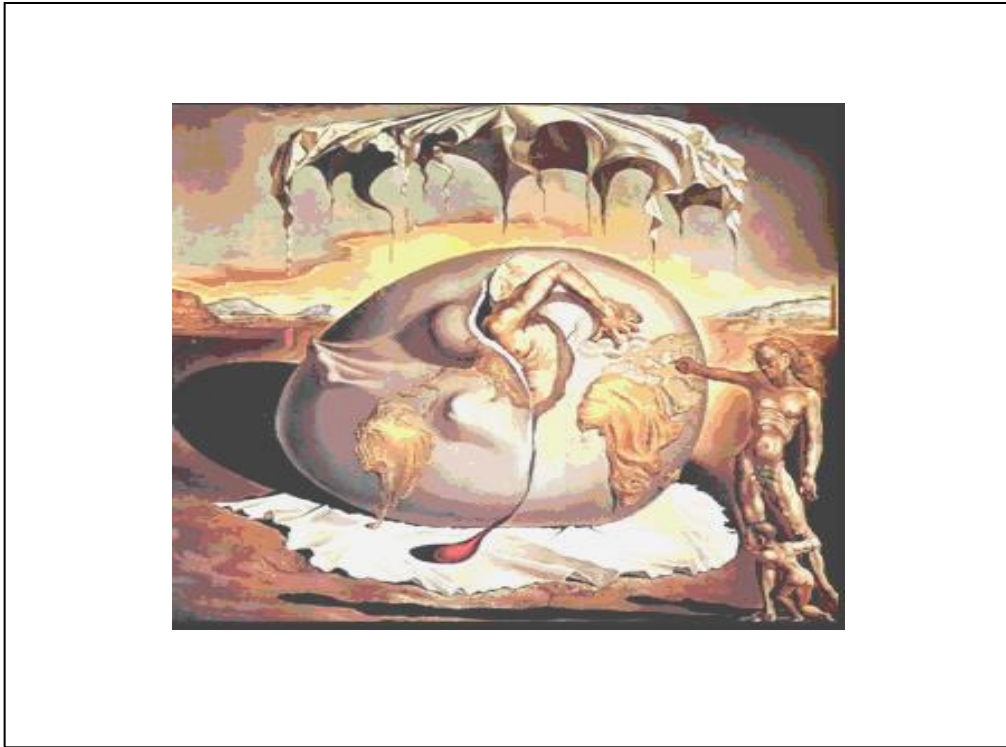

Рис. Б. 2.14. С. Далі "Геополітичне немовля"

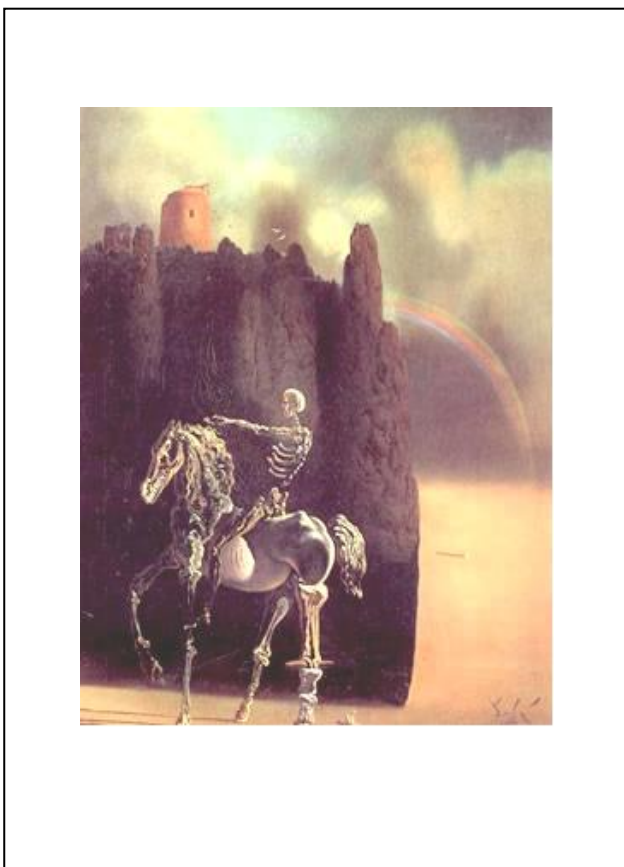

Рис. Б. 2.15. С. Далі "Вершник на ім'я Смерть"

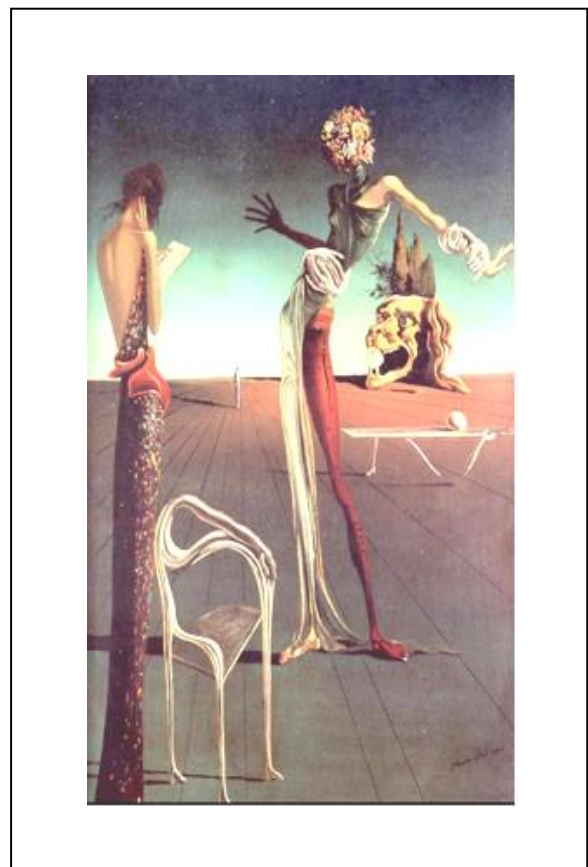

Рис. Б. 2.15. С. Далі "Жінка з головою троянди"

Рис. Б. 2.17. С. Далі "Лабіринт"

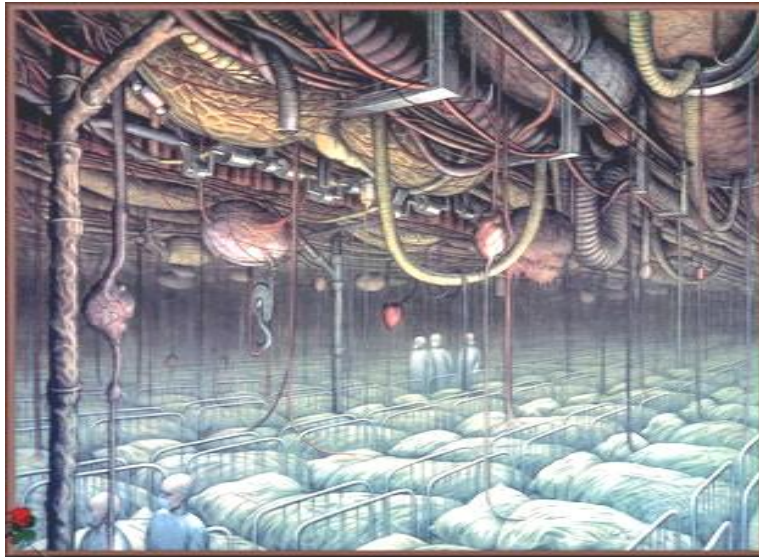

Рис. Б. 2.18. Я. Йерка "Internal inspection"

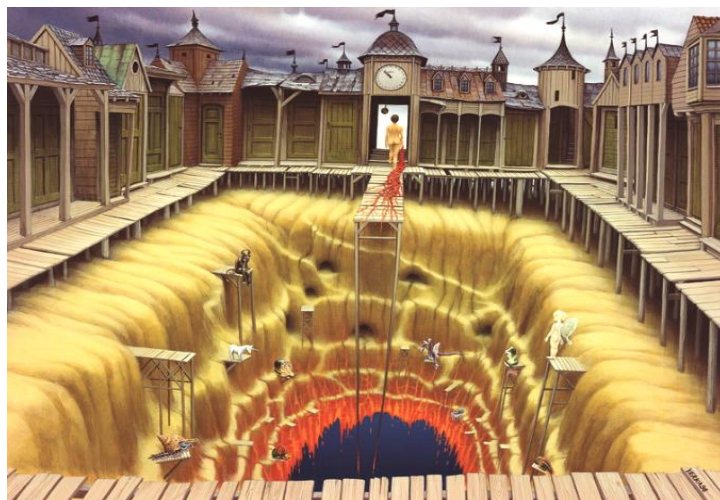

Рис. Б. 2.19. Я. Йерка "Kadiny"

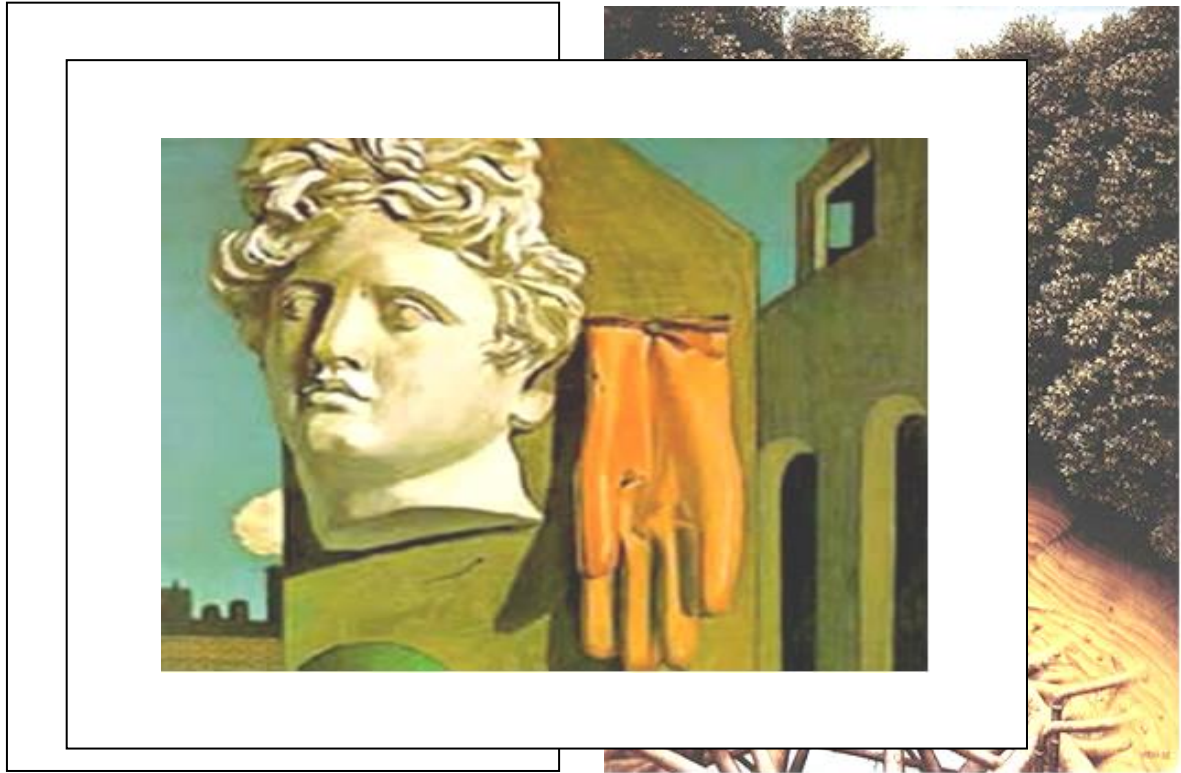

Рис. Б. 2.20. Я. Йерка "Wagary przy zrodle"

Рис. Б. 2.21. Я. Йерка "Пекло"

Рис. Б. 2.22. Дж. де Кірко "Пісня любові"

Рис. Б. 2.23. Дж. де Кірко "Андромаха"

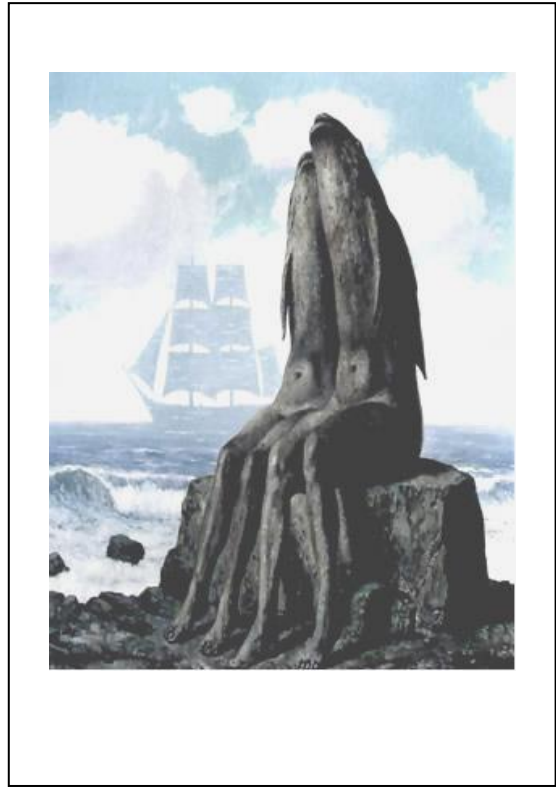

Рис. Б. 2.25. Р. Магрітт "Пісня любові"

Рис. Б. 2.24. Р. Магрітт "Закохані"

Рис. Б. 2.26. П. Дельво "Спяча Венера"

Рис. Б. 2.27. Т. Саломоні "Гра життям"

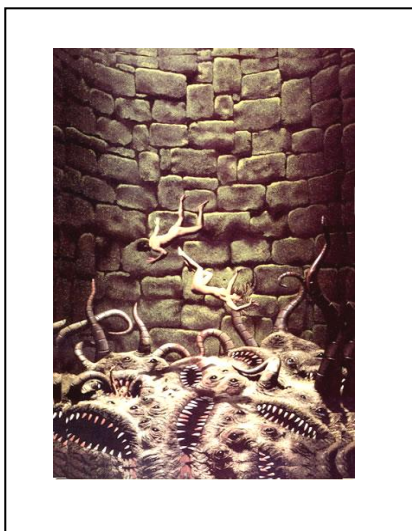

Рис. Б. 2.28. Т. Уайт "Безодня"

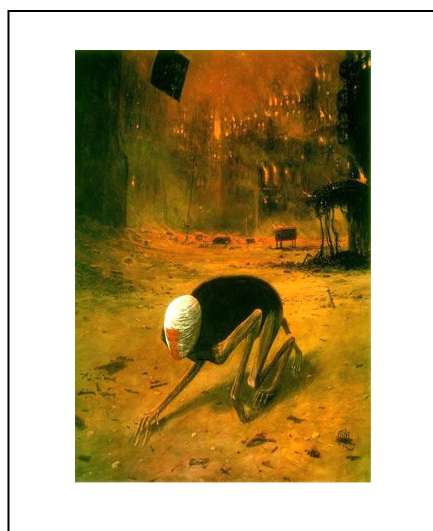

Рис. Б. 2.29. Е. Бекіски "Війна"

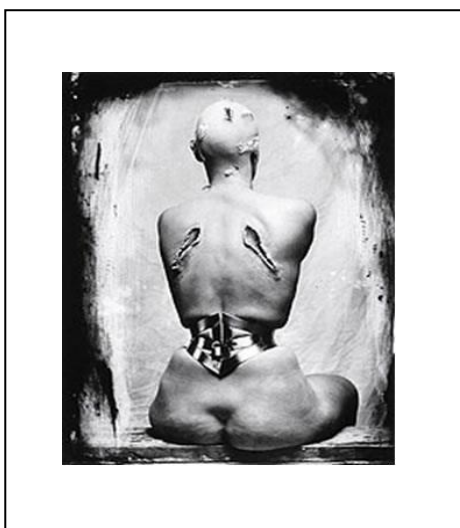

Рис. Б. 2.30. Дж.-П. Віткін "Витвір із трупів"

Рис. Б. 2.31. Н. Еденмонт "Голова живого кроля, з'єднана з тілом іграшкового ведмедя"

Рис. Б. 2.32. Н. Еденмонт
"Справжнє око у штучній квітці"Рис. Б. 2.33. Н. Еденмонт
"Голова живого кроля,
з'єднана із штучною квіткою"

Відображення тенденції до психологічної смерті в символіці татуювань

Рис. Б. 3.1. Смерть на мене чекає завжди

Рис. Б. 3.2. Злочинець не боїться смерті

„Живу одним днем.“ СМЕРТЬ ВСЕГДА РЯДОМ-ОНА ИЗБАВЛЕНИЕ ОТ ЗЕМНЫХ МУК.“ ВОРУ НЕ СТРАШНА СМЕРТЬ.”

Рис. Б. 3.3. Мені не страшна смерть

Рис. Б. 3.4. Під Богом ходимо

Рис. Б. 3.5. Я смерть невмируща

„Я УЖЕ ТРУП.“ ОТ МЕНЯ НЕ ЖДИ ПОЩАДЫ.“ Я СКОРО ПРИДУ ЗА ТВОЕЙ ЖИЗНЬЮ СУКИ.”

Рис. Б. 3.6. Я вже покійник

Рис. Б. 3.7.
Я народжений померти

Рис. Б. 3.8. Перевертень

Рис. Б. 3.9. Пам'ятай про смерть

Рис. Б. 3.10. Наперекір долі

Рис. Б. 3.11. Виправить тільки смерть

Рис. Б. 3.12. Злочинець не боїться смерті

Рис. Б. 3.13. Розчарування

Рис. Б. 3.14. Смерть жінкам

Фольклор Мексики в контексті проблеми смерті

Рис. Б. 1.8. Скелет – національний тотем у Мексиці, що задає особливе ставлення до смерті. Скелет в елегантному вбранні нагадує про те, що, незалежно від статусних відмінностей, перед обличчям смерті всі люди абсолютно рівні

Рис. Б. 1.9. Мексиканці прагнуть злити в єдину картину традиції переможців і переможених

Рис. Б. 1.10. Веселі скелети – національний міф Мексики, що втілюється в предметах і символах

Рис. Б. 1.11. Культ Святої Смерті: "Ми віруємо тобі, оскільки ти справедлива. Ти забираєш як бідних, так і багатих"

**Фрагмент стенограми психоаналітичної роботи з протагоністом С.
(на основі комплексу тематичних психомалюнків)**

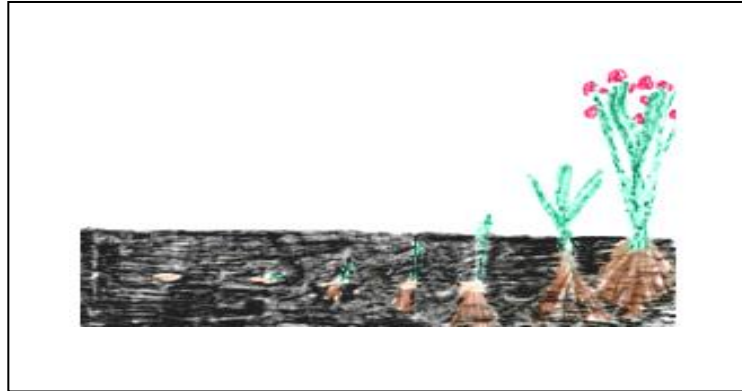

Рис. В. 1. Криза й етапи виходу з неї

П.: У чому ви бачите сутність кризи? Як представлений на малюнку (рис. В. 1) вихід із кризи?

С.: Криза – це зернина, що потрапила до сухої землі, яка не є життєдайною. Зернині потрібно знайти в собі сили, щоб прорости в такій омертвілій землі.

П.: **1** Що сприяло проростанню зернини, коли земля є такою нежиттєдайною?

С.: **1** Велике бажання цієї зернини існувати.

П.: **1** У чому полягає сутність кризи?

С.: **1** У неродючості землі.

П.: У яких із цих станів ви себе найбільше пам'ятаєте, де було найкраще, а де – найважче?

С.: У стані зародку.

П.: І в реальному житті?

С.: Так.

П.: Стани паростків вам знайомі? Якими почуттями вони супроводжувалися?

С.: Зернятко означає, що я маленька, нічого не значу, не варта уваги. Паросток – дуже хочеться уваги, я зможу домогтися цієї уваги за будь-яку ціну. Маленька травичка – я щось можу, навіть упевнена, що я зможу стати великою рослиною з такими квітами, як на малюнку (зліва).

П.: Чи знайомий вам такий стан великої рослини з квіточками, яку ви тут зобразили?

С.: Так.

П.: **2** У який період життя?

С.: **2** Раннє дитинство, коли я відчувала себе в центрі уваги. І ще рік – два після одруження.

П.: **2** Чи є циклічність у цих станах?

С.: **2** Так, є. Якщо оточуючі люди не бачать, що я в такому стані великої рослини, я починаю сумніватися, в мене підвищується тривожність, і я стаю подібною до того зародку (знизу справа).

П.: У вас є потреба відчувати ті стани, які були притаманні вам у перші роки життя? Ви залежні від цих відчуттів?

С.: Я над цим не замислювалася. Я думала, якщо буде так, то на все життя.

П.: Стан зародку зумовлює відчуття кризи, адже є бажання бути назавжди такою неперевершеною і не допускається, щоб це уявлення змінювалося.

С.: Так, я була небажаною дитиною і не повинна була з'явитися на світ.

П.: Ґрунт, у якому знаходилося зернятко, безводний, він не дає життя. Можливо, до матері у вас подвійне ставлення?

С.: **3** Так. Я не можу пробачити їй того, що я на неї схожа.

П.: **3** Можна сказати, що ви її фізично відторгаєте?

С.: **3** Так, не тільки фізично, а й психологічно.

П.: **3** І себе також не приймаєте?

С.: Так.

П.: Вам заважають такі відчуття в житті? Відчуття неприйняття себе відбувається поза вашим вольовим рішенням?

С.: Так, я розумію, що в цьому немає сенсу.

П.: Але розуміння беззмістовності цього і відчуття неприйняття себе існують паралельно?

С.: **4** Так, я не можу від цього позбавитися.

П.: **4** Які наслідки у сфері спілкування від такого стану зародку?

С.: 4 Підвищена чутливість до критики й небажання спілкуватися з оточуючими людьми взагалі. Мені завжди треба переступити через себе, зробити вольове зусилля, щоб піти на контакт.

П.: Вам видається, що оточуючі люди будуть сприймати вас так, як ви сприймаєте себе?

С.: Так. Оточенню, мабуть, видається, що я незграбна, не варта уваги тощо.

П.: Ви забуваєте про те, що люди зайняті своїми потребами, але не вами. Дистанціюючись, ви не могли зрозуміти, які потреби в оточуючих людей?

С.: Це, дійсно, так. Треба, щоб ця рослина усвідомила, що всі люди зайняті собою і вона може стати такою могутньою, як ця велика рослина. Це повинно бути внутрішнім відчуттям.

П.: Хто з близьких найчастіше заганяє вас у такий стан?

С.: Батько. У стосунках з ним я постійно знаходжуся в такому стані.

П.: Ви з ним спілкуєтесь?

С.: Так, іноді приїжджаю до нього. Він завжди нагадує, що я подібна до матері.

Рис. В. 2. Моє минуле, моє майбутнє

С.: 5 Минуле та майбутнє переплетені (рис. В. 2). Майбутнє росте з минулого. Минуле треба випалити, як випалюють траву, тоді на її місці виростає нова молода трава (інша).

П.: 5 Як правило, трава випалюється лише зверху, а коріння (минуле) залишається. Ви також своїми зусиллями намагалися прощатися з минулим, але завжди поверхнево. Воно проростає подібно до того, що було. Малюнок "Криза й етапи виходу з неї" (див. рис. В. 1) показує, як воно проростає із землі і, більше того, як його коріння заявляє про себе на поверхні.

С.: 5 Так, я це відчуваю. Я знайшла чоловіка, який, як мені здавалося, міг би піклуватися про мене все життя, а вийшло, що це лише ілюзія, мої бажання.

**Фрагмент стенограми психоаналітичної роботи з протагоністом О.
(на основі комплексу тематичних психомалюнків)**

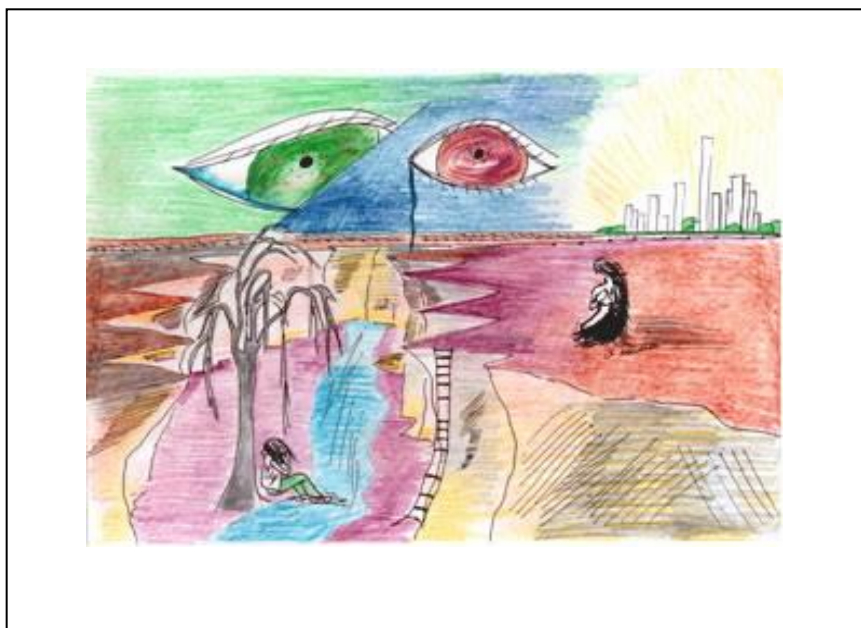

Рис. Д. 1. Як мене бачать батьки і я сама себе

П.: Як бачать вас батьки і як ви бачите самі себе?

О.: Я бачу себе фігуркою на дні прірви (рис. Д. 1).

П.: Фігурка – це фрагмент малюнка. Що означає інше зображення?

О.: Так бачать мене батьки.

П.: Тобто вони все бачать, окрім того, як почуває себе ця фігурка?

О.: Так, вони цього не помічають.

П.: Цю фігурку треба затушувати (себе)?

О.: Так. Її не існує, вона – тінь.

П.: 1 Проговоріть, яка різниця між тим, як бачать вас батьки і як ви бачите себе?

О.: 1 Батьки мене бачать маленькою, нещасною дівчинкою, яка нічого не може досягти сама. Я також бачу себе через призму їх сприйняття і не можу відмежувати власне бачення від батьківського.

П.: 1 Тобто їхнє бачення настільки більше, ніж ваше? Вашого бачення на малюнку не представлено – показано тільки бачення батьків.

О.: 1 Так. Ця фігурка на дні прірви бачить тільки небо.

П.: Візуально вона нічим не відрізняється від того, як її бачать батьки. Фігурка видається нещасною, пасивною. Але ви себе виокремили.

О.: Так. Виокремила, щоб показати драматичність життя з батьками.

П.: Який фрагмент малюнка найбільше розкриває сутність бачення вас батьками?

О.: До східців у прірві – їх бачення, а далі – моє.

П.: Далі ви промальовуєте перспективи?

О.: Так.

П.: 2 Що найбільше відображає бачення вас батьками: фігурка чи очі?

О.: 2 Фігурка разом із деревом.

П.: 2 З якого періоду вашого життя виносяться це дерево і ця фігурка?

О.: 2 З дитинства, коли почалися проблеми із здоров'ям. Це вибудувало певну призму бачення мене батьками. Коли я була маленькою, батьки відмовилися від мене й віддали мене на виховання бабусі. Мати завжди мені казала: "Навіщо ти мені така потрібна, мене тобою Господь покарав, тільки не знаю, за що?"

П.: Позиція матері була для вас стимулом, і ви хотіли чогось досягти в житті і щось їй довести?

І.: Ні, навпаки.

П.: Вона підривала ваші сили?

О.: Так, вона завжди вселяла в мене занепокоєння, бачила все в темному світлі. З батьком у мене ще гірші стосунки: я відчуваю велику дистанцію між нами. Мабуть, це засохле дерево символізує батька, показує мої почуття до нього.

П.: **3** Якщо до батька відноситься дерево, що знаходиться біля вас, то ви, мабуть, також відчували себе такою омертвілою й очікували, щоб батько оживлював це дерево. Коли він не міг вас підтримати, дати щось життєдайне, то видавався вам мертвим. Можна сказати, що ви переживали невпинні страждання з цього періоду, хоч ви були ще малою дитиною?

О.: **3** Так, мене били та сварили за найменші похибки. Мати ображала, жорстоко поводитися зі мною та казала, що в мене немає майбутнього і взагалі ніяких перспектив, що скоріше б я виросла та пішла і звільнила їх від себе.

П.: Вам видавалося, що така незначна провина була лише приводом для вивільнення агресії, оскільки потенційна готовність до неприязні в неї вже була?

О.: Так.

П.: Судячи зі стану фігурки, супутником вашого життя є смуток?

О.: Так. Особливо він виявлявся, коли я жила з батьками.

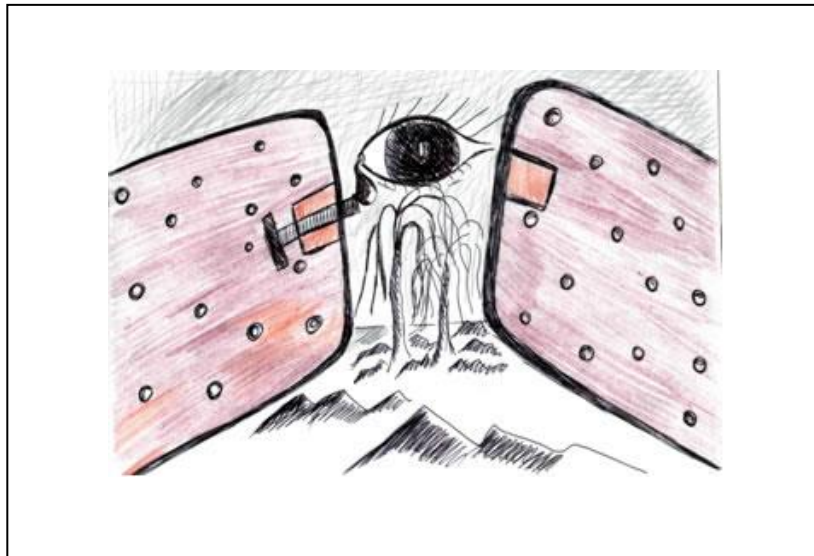

Рис. Д. 2. Моє минуле

П.: Засохле дерево і залізні ворота (рис. Д. 2) є символом ваших почуттів до батьків?

І.: **4** Так, дерево – це символ моїх почуттів до батьків: любові, якої я не змогла від них відчутти, а відтак і дати їм свою. Вони закриті залізними воротами, ніби знаходяться в капсулі. Там, за брамою, все сіре, омертвіле – тільки біль та смуток.

П.: **4** Можливо, несвідомо ви бажали батькам, щоб вони були в такому ж самому стані, як і ви. Цей малюнок може символізувати закритість перспектив розвитку для вас?

І.: **4** Так, мене це гальмує. Я не можу їм пробачити.

П.: **4** У вашій душі щось омертвилося. Таким шляхом ви від'єднуєтесь від батьків?

О.: **4** Так. У мене омертвилося відчуття, що батьки взагалі існують, особливо батько.

П.: **4** На якій підставі виникло таке відчуття?

О.: **4** Батька ніби не існувало: він ніколи не запитував, як мої справи, чи є в мене якісь труднощі. Я була в житті сам на сам.

**Фрагмент стенограми психоаналітичної роботи з протагоністом Н.
(на основі комплексу тематичних психомалюнків)**

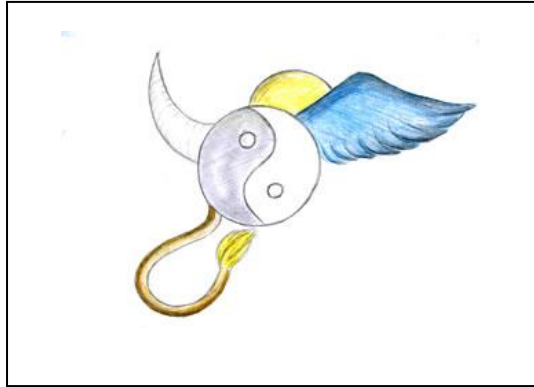

Рис. Е. 1. "Я-реальне", "Я-ідеальне"

П.: Це рiг (рис. Е. 1)?

Н.: Так. Я зобразила полярність стосункiв.

П.: Ви зобразили когось iз рiдних?

Н.: Нi, це коли у стосунках iз партнером домiнує мiй бiк.

П.: Крило вiдноситься до вас?

Н.: Це мої обидва боки: я виявляюсь i так як крило, i як рiг.

П.: Хвiст – це натяк на силу i свободолюбство?

Н.: Так, це щось чортяче.

П.: Тобто сонце i крило – високiсть, а хвiст i рiг – чортяче?

Н.: Так.

П.: **1** Це зображення вашої внутрiшньої сутностi? Вас бентежить така амбiвалентнiсть, адже доводиться приховувати ваше справжнє обличчя?

Н.: **1** Не завжди. Серед близьких я не намагаюся цього робити, вони приймають мене такою, якою я є.

П.: **1** У стосунках iз людиною протилежної статi ви намагаєтесь маскувати ваш темний бiк, демонструючи сонячний бiк, крила. Партнер повинен вам постiйно пiдтверджувати високiсть стосункiв. Якщо цього не вiдбувається, то розлука неминуча?

Н.: Так, це боротьба за те, щоб нiхто не бачив моєї слабкостi у стосунках, – для цього я буду виявляти себе в чортиному аспекті. Так я ховаю слабкiсть за мортiдною силою.

П.: Ми бачимо єднiсть мортiдо i лiбiдо: сонячнiсть, високiсть у поєднаннi з рогом та чортячим хвостом. Натяк на те, що "я виявляю силу, щоб уникнути вiдчуття меншовартостi".

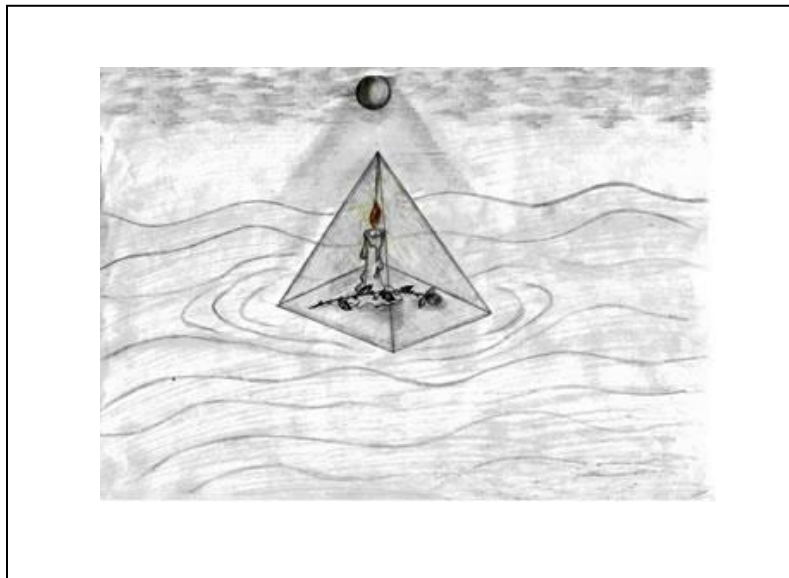

Рис. Е. 2. Сприймання близькими й оточенням мого неiснування

П.: Це піраміда, в середині якої знаходяться троянда та свічка?

Н.: Так.

П.: Чи не відчуваєте ви себе так, ніби знаходитесь під куполом?

Н.: Так, відчуваю.

П.: Ви самі оберігаєте цей вогонь у собі? Це, можливо, прагнення єднання з матір'ю, адже зображення є подібним до утроби. У піраміді зображено вогник, що є чоловічим символом, адже, з одного боку, "я відчуваю в собі чоловічий потенціал, а з другого боку, я є жінкою". Вогник досить маленький – усього лише свічка, а не вулкан, – тому "я потребую такого оберігання, яке забезпечувала мати".

Н.: 2 Так, але я не приймаю батьківської уваги, любові.

П.: 2 Так виявляється тенденція "в утробу" – "саме там я органічно єдналася з матір'ю і батьком". Там не було амбівалентності почуттів, від яких ви страждаєте. У вас заблоковано почуття любові, ви не можете його виявляти. "Я тільки сприймаю розумом, усе раціоналізую, а коли доходить до якихось почуттів, я все ламаю". Ви відчуваєте ризик, що втратите себе?

Н.: 2 Так.

П.: 2 Ви кажете, що сприймаєте тільки розумом. А оскільки ви є живою людиною, почуття можуть пробуджуватися, і ви тоді розриваєте стосунки?

Н.: 2 Так, кожного разу.

П.: Чи не ховаєтесь ви таким чином у піраміду?

Н.: Так.

П.: 3 Тобто цей малюнок можна переназвати: "Як я ховаю свою чуттєвість". "Я так кожного разу переживаю неіснування саме в інтимних стосунках: я їх ховаю і ставлю свічку". Це вам подобається?

Н.: 3 Це від мене не залежить.

П.: 3 Легше ховати?

Н.: 3 Так.

П.: 3 Скільки таких урн у вашому житті?

Н.: 3 Чотири, але різного розміру.

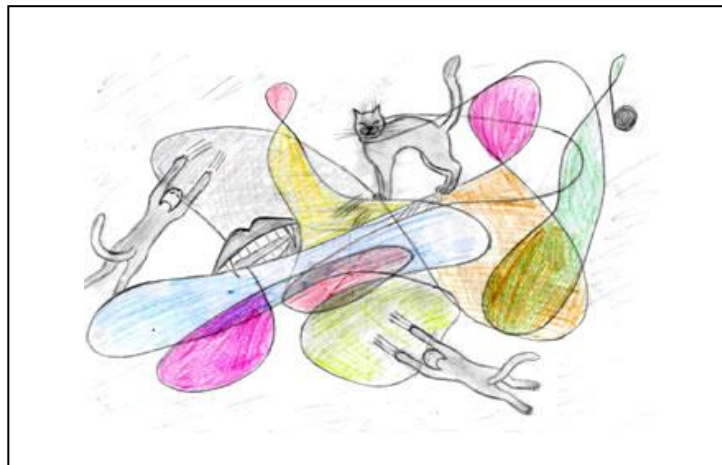

Рис. Е. 3. Мій звичайний емоційний стан

Н.: Кішки на душі деруть (рис. Е. 3).

П.: Усе заплутано пуповиною. Це може свідчити про те, що "все я несу зі своєї сім'ї". Губи на малюнку щось говорять чи кусають, адже намальовано ікла?

Н.: Вони п'ють кров.

П.: Свою чи чийсь?

Н.: Близьких.

П.: Якщо у вас так погано на душі, то ви можете занурювати в такий стан і тих, хто близький до вас?

Н.: Так, коли вони починають до мене чіплятися. Зокрема, коли мати виявляє ніжність, цілує.

П.: Ви опираєтесь виявам ніжності?

Н.: Так, я не можу цього терпіти, а мати ображається.

П.: 4 А самі ви виявляєте ніжність?

Н.: 4 Рідко.

П.: 4 Ви можете бути в образі цих котів, самі шкрябати свою душу?

Н.: 4 Так.

П.: 4 За що ви себе караєте?

Н.: 4 За слабкість.

П.: За почуття, які ви собі дозволили?

Н.: Так, за те, що я себе погано контролювала, що до чогось не дотягую. Треба себе так покарати, щоб нічого не відчувати.

П.: 5 Довести до межі?

Н.: 5 Так, спустошеність краще за біль.

П.: 5 Ви доводите почуття до "піраміди" (див. рис. Е. 2). Це краще, ніж живі, травмуючі вас почуття?

Н.: 5 Так.

П.: Ви їх ховаєте і повторюєте це кожного разу – "я ховаю сама себе"?

Н.: Так.

П.: Тенденція до психологічної смерті виявляється через імпотування, омертвіння почуттів.

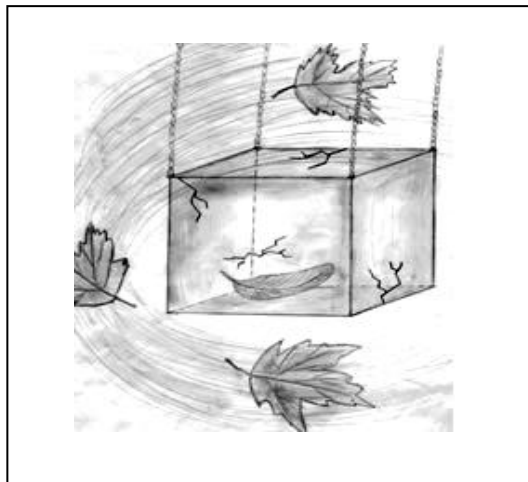

Рис. Е. 4. Людина, яку я не люблю

П.: 6 Ми бачимо на малюнку (рис. Е. 4) поховану пір'їнку. Ящик підвішений на ланцюги?

Н.: 6 Це крижана глина, в якій поховано пір'їнку.

П.: 6 Чи не доводите ви себе самі до такої "криги": кусаєте іклами, п'єте кров, шкребете, як кішка (див. рис. Е. 3). Омертвляєте себе і перетворюєте на кригу, яка означає заморожування своїх почуттів. Чотири пуповини на малюнку є натяком на зв'язок із сім'єю. Зображено засохле листя. За що ви не любите цю людину?

Н.: 6 За таку кригу.

П.: 7 Ви доводите себе до такого стану, що перестаєте любити, а потім повертаєте до чогось іншого?

Н.: 7 Мені доводиться заморожувати почуття, оскільки я їх не витримую.

П.: 7 Ви не витримуєте через ризик вияву власних почуттів і страх, що ви втратите розумовий контроль. У вас немає гармонії стосунків з людьми, бо кожного разу почуття заморожуються.

Н.: 7 Так, я не можу діяти інакше – це відбувається неусвідомлено.

П.: "Неусвідомлено" означає, що ви п'єте не тільки свою кров, а й інших?

Н.: Я так поведжусь, що люди не витримують і тікають від мене.

П.: Ви не любите це заморожування в собі?

Н.: Ні, але інакше я не можу.

П.: Це як фатум.

Рис. Е. 5. Сприйняття нещастя

Н.: Це дерев'яний кілок у серці (рис. Е. 5).

П.: **8** Хто його туди забив і хто так підставив своє серце?

Н.: **8** Не знаю. Мабуть, сама.

П.: **8** Ви в житті пережили драму, адже це заморожування відбулося не від добра?

Н.: **8** Воно заморозилося раніше.

П.: **8** Воно заморозилося раніше, ніж це трапилося, а малюнок – лише уява, що таке відбулося.

Тому ви упереджуєте такі інтимні стосунки шляхом заморожування?

Н.: **8** Так, я ніколи не відкриваюсь.

П.: Можливо, це те, що ви робите з іншими людьми?

Н.: Можливо, але собі я також це роблю, щоб не відчувати.

П.: Щоб не пережити високої закоханості, ви омертвляєте своє серце, тобто себе за це караете.

Мабуть, було важко заморозити, забити кіл – це емоційне самознищення. Серце не тільки ваше, а й тієї людини?

Н.: Так. Я закохалася більше, ніж він.

**Фрагмент стенограми психоаналітичної роботи з протагоністом Н.
(на основі комплексу тематичних психомалюнків)**

Рис. Ж. 1. "Я-реальне"

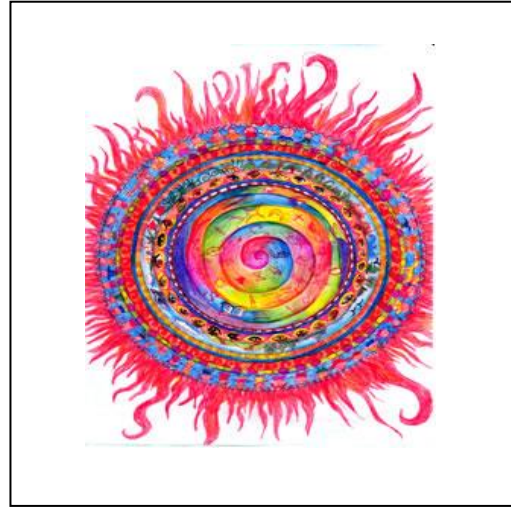

Рис. Ж. 2. "Я-ідеальне"

П.: Малюнки "Я-реальне" (рис. Ж. 1) і "Я-ідеальне" (рис. Ж. 2) вражають різні. "Я-реальне" представлено образом води, "Я-ідеальне" – барвистістю, рожевістю?

Н.: "Я-реальне" – вода, а "Я-ідеальне" – вогонь.

П.: Чи легко жити з таким різким перепадом?

Н.: Такі перепади відчутні. Вони бувають не завжди. Складно в певні періоди.

П.: Це виражається у вашому настрої? Коли буває так, як на малюнку "Я-реальне" (див. рис. Ж. 1), а коли – як на малюнку "Я-ідеальне" (див. рис. Ж. 2)?

Н.: Як на малюнку "Я-ідеальне" буває рідко. Усе залежить від певних подій.

П.: На малюнку "Я-ідеальне" багато орнаментів. Це прикраси вашого життя чи особисті гідності, які грають різними барвами?

Н.: Ними я хотіла передати різні аспекти особистості, до яких я прагнула, і зовнішні аспекти життя.

П.: Це ваша єдність, інтеграція із соціумом?

Н.: Так.

П.: Тут є тільки ви чи хтось із значущих людей, із якими ви тісно спілкуєтесь?

Н.: На малюнку не представлено жодного з близьких мені людей.

П.: Ні коханого – нікого?

Н.: Так, я зобразила себе з іншими людьми.

П.: **1** На малюнку "Я-ідеальне" зображено книжки, геометричні фігури, зірки. Що це означає для вас?

Н.: **1** Мене дуже ваблять люди, цікаво за ними спостерігати. Загалом, мене вабить скупчення людей.

П.: **1** Якщо це так, чому така діаметрально протилежна картинка на малюнку "Я-реальне": ви зображені під водою, відсутні люди, соціум, немає повітря і навіть вашу присутність на малюнку засвідчує тільки рука?

Н.: **1** Я спостерігаю за оточуючими людьми ніби з іншого світу.

П.: Як рифи чи підводне царство?

Н.: Більше схоже на підводне царство – це мій внутрішній світ, психічний стан. У ньому одночасно є і рука, і рибка.

П.: Водне середовище – це ви?

Н.: Так, це я.

П.: Якщо зображення на малюнку співвіднесли із зовнішнім поведінковим аспектом вашого життя, то що відбувається, коли ви є таким водним середовищем? Ви тоді немовби через призму відображаєте соціум чи, навпаки, є загадковою і маєте потребу в тому, щоб хтось проник у це внутрішнє середовище? Воно не відкрите для кожного?

Н.: Я ніколи й не думала, щоб хтось проник у підводне царство. Можливо, й хочу цього, але...

П.: Рука на малюнку належить вам чи іншій людині?

Н.: Це моя рука.

П.: А якби чиясь рука проникала у ваше водне середовище?

Н.: Воно змінилося б, але не обов'язково на гірший бік, у залежності від того, чия б це була рука.

П.: Якщо людина, якій ви довіряєте, вплинула б на це середовище, воно перетворилося б на малюнок "Я-ідеальне"?

Н.: Воно б стало ближче до поверхні, але не до неба.

П.: 2 Отже, все це є відображенням не реального життя, а чогось такого, що знаходиться над життям, у небі?

Н.: 2 Це щось символічне для мене.

П.: 2 Тобто в реальності такого ідеалу ще немає, а є лише ваше бажання. Тому його зображено символічно, над землею – як орієнтир для вас?

Н.: 2 Так.

П.: Де ви себе відчуваєте: під водою (див. рис. Ж. 1) чи в небі (див. рис. Ж. 2)?

Н.: Не знаю. Я прагну знайти себе, зайняти якесь місце – не обов'язково дертися вгору.

Рис. Ж. 3. Як я бачу сама себе

П.: На малюнку "Як я бачу сама себе" (рис. Ж. 3) показано не реальне зображення, а якась колба, ковпак. Цей ковпак, з одного боку, охороняє серце, а з іншого – відображає порушення фізичного ества, тому що в усьому фізичному естві і психологічному змісті на авансцену виходить серце, яке тримається на геометричній конструкції. Ковпак відіграє функцію захисту?

Н.: 3 Це вакуум, із якого я не можу вибратися. Захист теж є, але він смертоносний.

П.: 3 Цей ковпак причетний до такого стану, який зображено на малюнку "Я-реальне" (див. рис. Ж. 1, під водою)?

Н.: 3 Так, ці стани подібні між собою.

П.: Ми бачимо порушення життєдайності, живості, повноцінності життя, адже це серце може існувати лише штучно.

Н.: Ця підставка дзеркальна.

П.: Але само по собі серце жити не може. Це ненеаче символ того, що ви хотіли бути сердечною? Ваше серце страждає, і тому воно велике?

Н.: Воно велике, йому важко, і воно скоро трісне.

П.: Воно трісне від напруги? Серце прагне вибратися назовні?

Н.: Так.

П.: 4 Паросток чогось живого на колбі показує, що там є життя?

Н.: 4 Ці паростки зверху на ковпаку, вони його обплітають.

П.: 4 А в середині ковпака немає нічого живого – одне серце, яке не може вижити. Воно на межі?

Н.: 4 Так.

П.: Давно у вас такі відчуття?

Н.: Давно.

П.: З якого часу? Чи вони (відчуття) змінюються?

Н.: Так, вони змінюються: я намагаюсь компенсувати ці стани і втекти від них.

П.: З якого часу у вас такі відчуття?

Н.: Зі школи, 7 – 8 класи. Я пов'язую це із шкільними конфліктами.

П.: У вас там було почуття безвиході?

Н.: Так.

П.: Хто вас так затискав: учителі чи колектив?

Н.: Колектив.

П.: А вдома у вас була віддушину?

Н.: Ні.

П.: Хто відігравав основну роль у створенні ковпака?

Н.: Відсутність контакту з оточуючими людьми, до якого я прагнула, але не отримувала його.

П.: Ваші потреби залишалися неначе на підводному рівні?

Н.: Так, не знаходили адекватного відгуку в батьків.

П.: Нерозуміння з боку батьків виникало, оскільки йшло в розріз з їхніми думками? Можливо, їм було байдуже: у вас були надумані, нежиттєві потреби, які батьки не хотіли підтримувати?

Н.: З моєї точки зору, то були потреби, яким батьки не надавали особливої уваги.

П.: Щоб б вам хотілося змінити?

Н.: Вибратися з ковпака.

П.: Щоб хтось розбив ковпак?

Н.: Можливо, й розбив.

П.: А самі не намагалися його розбити?

Н.: Намагалася – не виходить. Я потребую сторонньої допомоги.

П.: Які наслідки виникли від таких прагнень розбити ковпак?

Н.: **5** Цей малюнок – "Сприймання минулого, яке не можна виправити" (рис. Ж. 4а). Малюнок

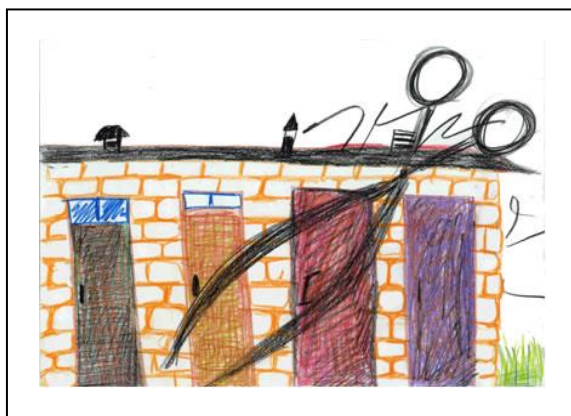

Рис. Ж. 4а. Сприймання минулого, яке не можна виправити

Рис. Ж. 4б. Сприймання минулого, яке не можна виправити

відображає, як я вибираюся з ковпака: я його забудовую стіною, немає переходної межі.

П.: **5** Забудовуєте, щоб не повернутися знову в ковпак?

Н.: **5** Так.

П.: **5** Чому ж тоді повертаєтесь, якщо то цегла, і що ви хочете відрізати?

Н.: **5** Такий стан, як під ковпаком.

П.: Це стан, коли ви виходите звідси (див. рис. Ж. 4а). Після виходу ви муруєте цегляну стіну, щоб не скотитися назад, – переходите в таку гармонійну райдужну сферу (рис. Ж. 4б). Ви відрізаєте минуле, але сюди потрапляє більша, райдужна частина малюнка, а в категорію реального потрапляє все темне, що не можна виправити.

Н.: Так, це бажання і прагнення, щоб була така барвистість.

Рис. Ж. 5. Дорога мого життя

П.: На малюнку "Дорога мого життя" (рис. Ж. 5) немає темних кольорів. Ваша дорога дуже райдужна і гарна. Як ви поясните такий дисонанс із вашим емоційним станом?

Н.: Я прагну, щоб так було.

П.: Для вас бажання і реальність плутаються: вони ніби єдине ціле? Вам настільки хочеться, щоб було так райдужно, що ви зображаєте такою дорогою вашого життя?

Н.: Так, це дві реальності, які я не можу поєднати. Реальність змушує мене повертатися в ковпак (див. рис. Ж. 3). Така невідповідність – якісь деталі зовнішнього життя...

П.: Надуманість, що ви не витримуєте випробування реальністю. Такий відступ від реальності дає тріщину, і ви скочуєтесь у цей ковпак на малюнку "Як я бачу сама себе" (див. рис. Ж. 3)?

Н.: Так.

П.: Вас щось лякає в тій реальності? Вона така ейфорична, і тут теж веселка подібна до ковпака. Чому ви кожного разу повертаєтесь до ковпака чи до підводного рівня?

Н.: До реальності життя.

П.: Ковпак і криниця на малюнку "Дорога мого життя" схожі. Можливо, ви туди ховаєтесь від об'єктивного світу?

Н.: Так.

П.: Стежинка жовтого кольору, яка пішла дорогою, і є шляхом життя? Чи ним є річечка, якою ви пливете?

Н.: Я збиралася йти жовтою дорогою, а річечка – декоративна прикраса. Потім я подумала, що не можу зрозуміти, яка дорога – моя.

П.: Але річечка може бігти з гори донизу, а дорога йде вгору?

Н.: Так.

П.: То дорога може йти і так, і так? Чи визначається одна дорога?

Н.: Хотіла, щоб це була жовта дорога, але не знаю.

П.: Коли ви потрапляєте в ковпак, то скочуєтесь по річці вниз?

Н.: **6** Можливо. Мене лякає та вершина коричневого кольору, гола і без трави – я б туди не хотіла потрапити, хоча дорога спрямована туди. Можливо, там я зможу відступити від буденності.

П.: **6** Але ж ви її намалювали як пік гори, на якому немає життя. Якщо туди дістатись, то життя ніби закінчується.

Н.: **6** Хотіла намалювати, щоб той пік був вище.

П.: **6** Висота – це соціальні досягнення?

Н.: **6** Не обов'язково соціальні, а й духовні.

П.: Що для вас означає райдуга? Це символ ковпака, тільки в найкращому варіанті? Гора нагадує виверження вулкану. Дорога йде до самого піку гори?

Н.: Коли я малювала, то думала, що то примісток, де можна зупинитися, – там спокійніше, – адже довга дорога вимагає сил.

П.: Можна думати, ви плутаєте дороги, але прагнете до тієї високої гори.

Н.: Тут одна дорога. Вона йде навколо гори і дуже заплутана.

П.: Ви сказали, що тут, де райдуга, є примісток, на якому ви можете зупинитися? Чому ви не зупиняєтесь біля людей, де є будинки?

Н.: Я боюся, що вони викличуть у мене незадоволення, дискомфорт.

П.: На малюнку "Сприймання нещастя" (рис. Ж. 6) романтичність єднається з трагізмом. Зображено спокій, благополуччя, вінок на голові дівчини. Водночас присутній образ стріли, яка з'являється невідомо звідки і пробиває голову. Це смертоносна стріла чи вона лише боляче вражає?

Н.: Вона вражає, але повільно.

П.: Вона призводить до смерті?

Н.: Не знаю, я поки що жива, але я не відчуваю стріли. Заважає спрямованість мого погляду в інший бік.

П.: Тобто є загроза для вас, яку ви не відчуваєте?

Н.: Так.

П.: Чи буває так у реальному житті, що ви не відчуваєте якихось проміжних етапів, які є для вас загрозливими?

Н.: Так, буває.

П.: І що трапляється, коли стріла вас усе більше й більше вражає, в який стан ви занурюєтесь? Чи вам треба ховатися під ковпак?

Н.: Я потрапляю в такий стан, як на малюнку "Минуле, яке не можна виправити" (див. рис. Ж. 4б), – така невимовна туга.

Рис. Ж. 6. Сприймання нещастя

П.: Тоді біль стає не таким відчутним? Тобто до якогось моменту ви не відчуваєте цієї стріли, а потім відбувається перехід до якогось іншого стану?

Н.: 7 Так, до підводного рівня, як на малюнку "Я-реальне" (див. рис. Ж. 1).

П.: 7 Якщо образ стріли ототожнити із впливами оточуючої дійсності, то це зрада, відчуття, що хтось вас не любить?

Н.: 7 Нерозуміння, відчуття безперспективності.

Рис. Ж. 7. Драматична подія життя нашої сім'ї

про неї, як про живу. Згадує якісь найменші деталі, що пов'язані з її смертю. Батько збирав гриби, і мати звинувачує батька в тому, що вона померла. Мати говорить, що "якби не ти...", а він мовчить або дуже обурюється. Мати розповідає, що гриби їли всі – і я, і батько, – а померла тільки вона.

П.: І саме від отрути?

Н.: Від бездіяльності батьків. Її можна було врятувати, але батьки невчасно звернулися за допомогою, бо вже розклася печінка і розійшлася жовч. Це була трагедія для всіх. Дідусь із бабусею її особливо ідеалізують: перебирають фотокартки, постійно про неї говорять.

П.: На малюнку присутня рука, і ви говорите, що це драматичний стан – безвихідь. Рука є натяком, символом того, що ви неначе западаєте у смерть. Якщо подивитися на цей ковпак (див. рис. Ж. 3), то, з одного боку, він неначе виконує захисну функцію, а з іншого боку, він є смертоносним, адже це серце не може там жити, воно знаходиться неначе в утробі.

Н.: Так, я це розумію.

П.: Але воно не має змоги там вижити. Можливо, вам шкода батька, якого звинувачують у смерті. Він ненавмисне те зробив, адже ви всі їли і нікому не трапився смертоносний гриб, а тільки їй. Ви співчуваєте батькові, що він також западає в такий стан, як і ви, але цього не розуміє. Скільки пройшло часу від смерті сестрички до народження другої дитини?

Н.: Чотири роки.

П.: За весь період, коли ви була одна в батьків, ви відчували, що образ тієї дитини присутній у родині?

Н.: Я пам'ятаю, як сестричку принесли з пологового будинку.

П.: А до цього часу був образ померлої дівчинки. Ви отримали все навантаження за померлу дівчинку в більш дорослому віці?

Н.: Швидше в той період: я отримала більшу опіку, бо я лишилася одна.

П.: То, можливо, батьки і створювали такий "ковпак"? Вони керувались лише позитивними намірами, а вам було занадто важко.

Н.: Можливо, тоді батько виявляв до мене підвищену увагу.

П.: 9 Це все скінчилося, коли народилася друга дитина?

Н.: 9 Це не був якийсь активний процес, воно періодично повторювалося: іноді мама плакала, згадувала. А коли народилася сестра, я стала дуже про неї піклуватися.

П.: 9 Тобто ви ідентифікувалися з матір'ю?

Н.: 9 Так, нами всі захоплювалися як сестрами. Зараз теж усі відзначають, що в нас такі дружні стосунки. Коли всі діти гралися, то я опікувалась сестрою, тобто відчувала особливу відповідальність.

П.: Тоді виникає питання. Якщо так, то чому ви залишаєтеся з вашими потребами сам на сам і до них ніхто ніяк не торкається? Якщо у вас є сестра, у стосунках із якою у вас така гармонія, то їй могли б бути знайомі ваші переживання, потреби, відчуття. Чому така повна ізоляція: в ковпаку, під водою?

Н.: Вона мене розуміє, а допомогти не може.

П.: На малюнку "Драматична подія життя нашої сім'ї" (рис. Ж. 7) ми бачимо руку і мухомор. Де тут ви?

Н.: Ця маленька ромашка.

П.: Кого тоді втілено в образи мухомора, руки? І що це за дівчинка?

Н.: Це моя сестра. Вона померла, коли мені був рік, а їй – п'ять років. Факту смерті я не пам'ятаю, але це яскраво уявлялося з розповідей батьків, близьких. Цей малюнок найбільш значущий для мене. Я не очікувала від себе такої реакції, але коли я його малювала, то почала плакати, – виникла образа.

П.: 8 Образа за те, що немає старшої сестри, чи на те, що є смерть, яка забирає життя, чи на щось інше?

Н.: 8 Сестра для нас нібито жива, хоч ми про неї мало говоримо. Мама розповідає

П.: Можливо, ви ревнуєте сестру до батьків, що вони її більше розуміють?

Н.: Вона просто інша. Вона виявляє свої емоції до батьків і, відповідно, більше отримує. У мене немає такої потреби.

П.: **10** Цей мухомор на малюнку "Драматична подія життя нашої сім'ї" схожий на шпиль (див. рис. Ж. 5). Ми визначили, що він є смертоносним. Смертоносним виявився мухомор, а гори на малюнку "Дорога мого життя" (див. рис. Ж. 5) також показують, що життя там немає, адже шпиль дуже високий.

Н.: **10** Так, я знаю, що чим вище збираюся, тим менше відчуваю реальність.

П.: **10** З раннього віку на вас вплинула проблема смерті. Адже скільки б людина не йшла, вона б усе одно не досягала так багато, як на цій горі. Ми бачимо натяк: низька гора і висока, тобто ви десь ідентифікувалися з померлою сестричкою. Ми бачимо два плани життя без переходу в реальність. Сонечко на малюнку "Я-ідеальне" (див. рис. Ж. 2) символізує померлу сестричку?

Н.: **10** Так, я згодна. Був такий образ, і його культивували і батьки, й інші люди.

Рис. Ж. 8. Чоловік, жінка і я

П.: Де ви на малюнку "Чоловік, жінка і я" (рис. Ж. 8) зобразили себе та чоловіка?

Н.: Чоловік – метелик, жінка – сонечко, я – кульбаба.

П.: Чоловік і жінка можуть літати, вони більш однорідні. Жінка більш домашня, чоловік літає, а ви неначе з іншого тіста. Ви внутрішньо відчуваєте, що є інакшою, ніж ваші батьки?

Н.: Так, я дуже сильно це відчуваю.

П.: Кульбаба легко облітає, неначе вказує на нестійкість у житті, швидкоплинність стосунків.

Н.: Прагнення свободи.

П.: Чи є ви у стосунках безвідповідальною, легкою?

Н.: Я взагалі боюся відповідальності.

П.: Боїтеся, що вас знищать, "дмухнуть – і не буде"?

Н.: Так.

П.: **11** Боїтесь закохатися без раціонального контролю?

Н.: **11** Мене лякає, що це назавжди і більше нічого не буде. Мені більше подобається мрія, ніж реальність.

П.: **11** В образах чоловіка і жінки є щось від ваших батьків?

Н.: **11** Коли я малювала цей малюнок, я вклала саме такий зміст.

П.: Батька змалювано образом метелика. Це може означати, що він нестійкий у стосунках, що може відштовхувати вас від чоловіків. Якщо він метелик, то раз і назавжди він може полетіти до іншої?

Н.: Йому властиві безвідповідальне ставлення до сімейних стосунків, байдужість.

П.: **12** Він існує в сім'ї й окремо від неї одночасно?

Н.: Так.

П.: **12** Образом кульбаби ви намагалися передати, що не виявляєте особливої ініціативи в налагодженні контактів із чоловіками. Кольором ви показали, що є близькою до батька: він більш рухомий, може до вас прилетіти. Ви можете піти комусь назустріч, але це буде тотожно самознищенню, оскільки тоді розлетяться зернята від кульбаби. Тобто вам складно йти назустріч своїм почуттям. Ви розповідаєте, що такий рух означає для вас балансування на рівні життя і не життя.

Н.: **12** Так, це мене дуже турбує, але я нічого не можу із собою вдіяти.

Психоаналітична робота з використанням методики "Казка про власне життя"

Додаток 3. 1

Психоаналіз казки про власне життя протагоніста С.

С.: 1 Я йду по зеленій траві. Трава дуже м'яка та ніжна – просто шовкова. Віє ніжний легенький вітерець, небо чисте й блакитне. Мені спокійно, тихо, затишно. Я почуваю себе щасливою. **2** *Раптом, незрозуміло як, довкола мене з'явилися великі кам'яні мури, труби, з яких ішов чорний дим.* **3** Не стало видно тієї зеленої трави, а небо перетворилося на фіолетово-червоне. **4** *Я відчувала себе самотньою та покинутою: хоч довкола мене були люди, але мені здавалося, що їх немає.* **5** Потім я поверталася до тієї трави, але в мене вже не було того відчуття, яке виникло відразу, – спокою, захисту, – адже я знала, що мені доведеться повертатися до тих труб і стін. **6** *Одного разу, коли я повернулася до трави, то побачила, що по ній їде велика залізна машина, яка своїми лопастями рунтає траву, перевертає землю та все руйнує. Я бачила, що траві боляче, але нічого не могла вдіяти.* **7** *Машина приїжджала все частіше і кожного разу все сильніше перевертала землю (плаче).* **8** Мені було боляче на це дивитися, але я не могла нічим зарадити, була безсила проти цього залізного громаддя! **9** *Врешті решт, на місці трави залишилася тільки чорна порунтована земля, а ця залізна машина зупинилася, зламалася, покрилася іржею та розсипалася.* **10** Я не знала, що мені робити далі, просто пішла кудись. Коли йшла, то відчула вітерець. Він був легенький та теплий і нагадав мені той, що був колись у дитинстві – тоді, коли була ще перша зелена трава. Я побачила, що цей вітерець віє від річки, коло якої росла зелена трава, а на другому боці взагалі було зелено. **11** Я зайшла у воду, занурилася туди з головою і вийшла на берег, де була та зелень. Мені стало набагато легше, і я пішла вперед. **12** *Я йшла, але мене щось турбувало, і я не могла зрозуміти, що саме.* **13** *Але потім зрозуміла: хоч я і зміла той пил, який був на мені зверху, але порунтана земля залишилася десь усередині мене. В мене з'явилося сильне бажання вишкребти, вирвати її із себе!* Я розуміла, що це неможливо: треба навчитися жити з цим тягарем, а минуле потрібно прийняти – тоді я зможу радіти життю, не думати про те, що залишилося на тому боці річки.

Аналітико-корекційний коментар психолога. У процесі аналізу об'єктивуються такі вияви тенденції до психологічної смерті: відчуття безперспективності життя, депресивність, страх реального світу, неприйняття себе та оточення. Внаслідок травмівної події життя у протагоніста відбулося знецінення почуття любові, виник страх агресії, руйнації.

П.: Що ви вкладаєте в образ трави та образи кам'яних мурів та труб?

С.: **14** *Для мене було великою радістю, коли я жила в селі з бабусею та дідусем. То для мене було як народження. А коли я поверталася в місто, до матері та батька, де я відчувала свою небажаність, це було тотожно смерті. Батьки не приймали мене, відсторонювали, і я відчувала, що заважаю їм, адже вони не бажали мого народження.*

П.: **15** У тій залізній машині присутня агресія, руйнація, яку ви відчули. Мабуть, така руйнація, як від машини, йшла від якоїсь близької людини?

С.: **15** *Так, я переживала вибух такої агресії, ненависті стосовно мене від мого діда, що в подальшому житті вплинуло на мої думки про здійснення самогубства.*

П.: **16** Тієї агресії не можна було уникнути?

С.: **16** Мабуть, ні, оскільки це було там, де я жила. Але все рівно краще, ніж у батьків, де мене не приймали та не любили.

Додаток 3. 2

Психоаналіз казки про власне життя протагоніста Н.

Н.: **1** В одній казковій країні, у великому лісі жила загадкова істота, яку важко назвати, тому що то було щось незрозуміле, таємниче. Важко відшукати щось подібне в цьому королівстві та країні. **2** Ця істота відчувала себе засмученою, самотньою, це штовхало її на пошук щастя. **3** *Вона непокоїлася, як її сприймають оточуючі люди, адже хотілося бути разом із ними, подібною до них.* **4** Спочатку істота думала, що для того, щоб бути щасливою, потрібно, щоб її всі любили. А щоб любили, необхідно стати досконалою. **5** Тому вона вирішила вдосконалюватися та йти до вершин, на що витрачала дуже багато зусиль. **6** Згодом істота зрозуміла, що це не приносить їй щастя, а лише віддаляє від інших людей. **7** *Тоді вона подумала, що для того, щоб бути щасливою, треба подібатись людям і бути схожою на них.* **8** *І почала вона набувати форм тих людей, з якими була поряд. Дивлячись на них, вона починала змінюватися, ставати подібною до люстєрка, яке відбивало інших людей. Оточення почало тягнутися до неї, але вона відчула, що подобається не вона, а лише відображення тих людей, яких вона постійно віддзеркалювала.* **9** *Це засмучувало її і спустошувало.* Вона вирішила, що для того, щоб стати щасливою, вона повинна знаходитись у колі тих людей, які будуть її по-справжньому цінувати за її власні риси та якості. **10** *Тоді вона почала відкривати себе певним людям. Так істота знайшла справжніх друзів. Але згодом створіння зрозуміло, що кожна*

людина в першу чергу переймається лише собою і менше турбується про інших. **11** Тоді створіння відчуло себе дуже самотнім. А що з ним трапилось далі – невідомо. Це казка з трьома крапками в кінці.

П.: **12** Ця істота спочатку жила в лісі, а потім почала страждати від нерозуміння? Де в неї взялося люстерко, що вона почала уподібнюватися людям?

Н.: **12** Вона – фантастична істота, в неї немає нікого з рідних. Ця істота володіє чарами: як вона захоче, так і буде. В неї була можливість змінюватися, вона могла йти до чогось, але не знала, до чого.

П.: **13** Вона підіграла інтересам людей. Що їм у ній не влаштувало? Чому вона відображала їх поверхнево?

Н.: **13** Люди були задоволені, а істота – ні.

П.: **13** Незадоволена, бо вона займалася людьми, а не самореалізацією?

Н.: **13** Так, вона витрачала на це багато енергії.

П.: **14** З нею відбувалися якісь трансформації?

Н.: **14** Так, вона вирішила бути ідеальною, потім сподоблялася за допомогою люстерка.

П.: **15** Вона хотіла бути ідеальною, щоб завоювати любов людей?

Н.: **15** Так, щоб бути щасливою.

П.: **15** Істота прагнула до цього ідеалу, а люди її не розуміли?

Н.: **15** Вона відчула, що це не те, за що її можуть любити.

П.: **15** Що людям не потрібно її ідеальність?

Н.: **15** Так.

П.: **16** Тоді вона стала більше прилаштовуватися до людей, перетворюючись на люстерко, яке буде відображати їх, а свій внутрішній світ закрила?

Н.: **16** Так, але й тоді відчула дискомфорт: її серце ніби опинилось у вакуумі – воно омертвилося.

П.: **17** А коли істота прагнула до ідеалу, серце в неї було ще живим?

Н.: **17** Так, але чим вище вона забиралася, тим більше воно омертвлялося.

П.: **18** Тому що вона не отримувала достатньої любові?

Н.: **18** У неї взагалі не було ніякого контакту з оточенням!

П.: **18** Тобто вона займалася самовдосконаленням?

Н.: **18** Так, але це створило вакуум, оскільки вона віддалялася від інших.

П.: **18** Тоді, щоб здолати бар'єр віддалення, вона капсулювала своє сердечко і лише за допомогою люстерка відображала оточення?

Н.: **18** Так.

Аналітико-корекційний коментар психолога. Об'єктивується бажання протагоніста отримати увагу та любов оточення, що призводить до втрати енергії, внутрішнього спустошення Н. Емоційна закритість батьків породила в Н. внутрішнє омертвіння та актуалізувала тенденцію до психологічної смерті.

П.: **19** Що саме не влаштувало цю істоту?

Н.: **19** Її сердечку було тісно, воно задихалося, а життя ніби проходило за склом. Тоді істота вирішила бути природною, самою собою, але серед певного кола людей.

П.: **20** Тобто вона обмежила коло спілкування?

Н.: **20** Але до повного щастя це теж не привело – можливо, лише до ейфорії, самообману.

П.: **21** Тобто відбулося певне селекціонування оточення. Тоді чого не вистачало для щастя?

Н.: **21** Так, істота селекціонувала оточення. Це обмежене коло також не розуміло її потреб. Вона відчула, що більше знає потреби цих людей, аніж вони її. Вона виявляється більш зацікавленою в тих людях, більше залежною від них, ніж вони від неї.

П.: **22** Її влаштувала залежність від них, тому що в неї є потреба в самотності?

Н.: **22** Так. Вона відчула обмеженість простору у спілкуванні з цими людьми.

П.: **22** Але ж вона сама прийшла до цього обмеження простору. Раніше такого обмеження не було.

Н.: **22** Раніше було люстерко, були інші люди.

П.: **22** Але вона відчувала самостійність, бо ніхто її не розуміє, ніхто нею не цікавиться – це вона багатограним люстерком відображає людей. Чому вона перейшла до наступних дій?

Н.: **22** Її сердечко відчувало себе затислим.

П.: **23** Коли ви говорите про люстерко, то воно неначе велике необмежене коло, і сердечко тут ніби ні до чого. Це вже далі було коло друзів, воно ближче. Чому ви відчуваєте близькість до тих людей?

Н.: **23** Коли стосунки більш глибокі, їх не треба віддзеркалювати.

П.: **24** Мабуть, ви колись відчували невдоволення вами з боку оточення? Хто підірвав віру в те, що ви гарна дівчинка? Чому казка почалася з образу створіння, яке сам на сам іде по життю?

Н.: **24** Мене завжди ображав мій дядько. В дитинстві я була товстою дівчинкою, і він наголошував мені на цій моїй ваді, що було дуже боляче для мене.

П.: **25** Тобто дитинство згадується через призму стосунків із дядьком?

Н.: **25** Так. Батьки мене майже не критикували, тому що вони, особливо мати, були занурені в горе через смерть моєї меншої сестрички. Це була велика трагедія для нашої сім'ї. **26** Мене для матері ніби не існувало – вона бачила мене через призму померлої дочки.

Семантика комунікатів, означених за стенограмами психоаналітичної роботи з протагоністами С., Н.

Таблиця 3. 1

Семантика комунікатів, означених за стенограмою психокорекційної роботи з протагоністом С. (див. додаток 3. 1)

№ з/п	Назва комунікатів психолога та протагоніста	Номер к-та за стенограмою
1	Натяк на залежність від батьків	1
2	Вплив травмивної події дитинства на зародження тенденції до психологічної смерті	2,3,6,7
3	Відчуття покинутості, непотрібності батькам	4
4	Травма розлуки з батьками	5
5	Вплив переживання загрози життю на імпотування психіки С.	6
6	Відчуття безвиході, безсилля перед агресією діда	7,8
7	Стах смерті	7,8
8	Трагедія втрати близької людини	9
9	Прагнення відродити лібідні почуття	10
10	Тенденція "повернення в утробу"	11
11	Внутрішня дисгармонія	12
12	Суїцидальні тенденції	13, 15
13	Відчуття самотності серед людей	4
14	Знецінення почуття любові	7, 8
15	Відстороненість, відчуття небажаності народження С. батьками	14
16	Деструктивна залежність від діда	14
17	Імпотування стосунків з лібідним об'єктом	15, 16
18	Відчуття меншовартості, ущербності	16

Таблиця 3. 2

Семантика комунікатів, означених за стенограмою психокорекційної роботи з протагоністом Н. (див. додаток 3. 2)

№ з/п	Назва комунікатів психолога та протагоніста	Номер к-та за стенограмою
1	Відчуження власного народження	1, 12
2	Відчуття внутрішньої дисгармонії	2, 6, 13, 20
3	Залежність від соціуму	3, 4, 7, 14, 21
4	Досягнення гармонії через внутрішнє омертвіння	7, 15, 17, 18
5	Втрата тотожності із собою	8, 21
6	Відчуття внутрішньої спустошеності	9
7	Імпотування стосунків з оточенням	10
8	Відчуття розчарованості життям, самотності	11
9	Відчуття безперспективності життя	12
10	Імпотування власного потенціалу	14, 18
11	Блокування вияву відчуття любові	15
12	Внутрішнє омертвіння	16, 17, 18
13	Самоізоляція, відчуження від оточення	18
14	Відчуття штучності життя	19, 20
15	Тенденція до самопокарання	22
16	Вимушене повторення драми дитинства	22, 23
17	Вплив рідних на зародження відчуття неповноцінності	24
18	Вплив травми дитинства на зародження тенденції до психологічної смерті	25

**Стенограма самоаналізу учасників психокорекційної групи АСПН
з презентацією результатів у малюнках: "Я до проходження групи АСПН",
"Я після проходження групи АСПН"**

Самоаналіз 1. А.: До проходження групи АСПН я відчувала себе ніби загнаною у глухий кут (додаток Л, рис. 1). Я годинами могла сидіти на самоті в кімнаті, загорнувшись у ковдру, та плакати. Моє життя здавалося нікчемним, безперспективним, я ніби психологічно постаріла. У процесі психокорекційної роботи я усвідомила травмівний вплив негативних подій дитинства на мою психіку. Жорсткі заборони, покарання батьків, які я переживала в дитинстві, заблокували мій внутрішній потенціал. Я не могла сприймати людину як індивідуальність, а очікувала від оточення лише агресію та неприйняття, нерідко змушуючи їх на такі самі реакції стосовно себе. Усвідомивши це, я побачила перспективи життя, розквітла як жінка, відчула впевненість, а такі відчуття, як самотність та депресивність, уже мене не турбують. Усе це я намагалася відобразити в малюнку "Я після проходження групи АСПН" (додаток Л, рис. 2). Сама постать указує на динаміку (а не на статику, як на рис. Л. 1). Мої руки розведені, що засвідчує відкритість та готовність до активності.

Самоаналіз 2. К.: На малюнку "Я до проходження групи АСПН" (додаток Л, рис. 3) показано, що я існувала, постійно втрачаючи життєві сили, життя мені видавалося похмурим та безбарвним. Моя пасивність, закритість від оточуючих людей породжували відчуття самотності, яке нині мені "зідало" мене зсередини. Я відчувала, що внутрішньо зламана і життя більше ніколи не буде барвистим. Проходячи групу АСПН, я відчувала, що до мене приходить розуміння того, як подія смерті матері вплинула на моє життя. Я довгий час знаходилась у трагедії втрати, але, потрапивши до групи АСПН, ніби народилася наново. До мене прийшло відчуття того, що я сповнена життєвих сил (додаток Л, рис. 4). Я відчула "грунт під ногами", стала більш активною, ніби знову засяяло сонце в сірій буденності і вказало мені дорогу до щастя. Стебло відновило свою життєдіяльність, розквітла квітка та сяє сонце, що вказує на задоволеність життям.

Самоаналіз 3. О.: Самотність, депресивність супроводжували мене досить довгий проміжок життя. Мені була властива пасивність, бездіяльність, я не міг знайти свого місця під сонцем (додаток Л, рис. 6). Пройшовши групу АСПН, я відчув, що більшість із моїх проблем були гіперболізовані мною через наявність страхів, підвищену тривожність (додаток Л, рис. 5). Розуміння витоків моїх проблем зумовило те, що я став більш відкритим, менш агресивним, а депресивність, яка так гальмувала мене, зникла.

Самоаналіз 4. Н.: До проходження групи я відчувала себе непотрібною, самотньою. Я ніби була відвернутою від зовнішнього світу (додаток Л, рис. 8), адже боялася нерозуміння з боку оточуючих людей, агресії від них та будь-якої критики до себе. Проходячи групу АСПН, я поволі поверталася до оточення обличчям (додаток Л, рис. 7), адже отримувала безцінні знання про себе. Відчула, що в мені з'явився потенціал досягнень, я стала привабливою для самої себе та оточуючих людей.

Самоаналіз 5. І.: Психокорекційна група АСПН повернула мене до життя. Я відчувала себе зламанною через нерозуміння та неприйняття оточуючими людьми (додаток Л, рис. 9). Їх відчуження ранило мене в саме серце, ніби забираючи життєву енергію. Група АСПН допомогла мені в розумінні самої себе, своїх відчуттів та вчинків. Це розуміння дало мені можливість відкрити в собі внутрішній потенціал, звільнитися від відчуття самотності, яке так мене навантажувало (додаток Л, рис. 10). Я змогла розквітнути як жінка, стати більш психологічно захищеною, міцною та бути опорою для близьких.

Самоаналіз 6. В.: До проходження групи АСПН я відчувала себе скутою, мене ніби зв'язував колючий дріт, який я не могла розірвати (додаток Л, рис. 11). Я була колючою, як троянда, яка знає, що її можуть зірвати. Група дала мені усвідомлення впливу пережитого мною досвіду дитинства на мої відчуття та дії. Таке усвідомлення дало мені можливість змінити себе, я стала відкритою та почала довіряти людям (додаток Л, рис. 12). Той чорний дріт ніби спав із мене, а замість троянди з колючими шипами з'явилася гарна квітка.

Самоаналіз 7. Т.: Відчуття себе непривабливою, нецікавою для оточуючих людей періодично занурювало мене у стан депресії, в якому я могла знаходитися досить довго. Мені видавалося, що я втратила шанс на щасливе життя і ніколи не зможу відчути довіру та любов до людей. Я почувалася так, ніби знаходилася на межі життя, була схожою на вазон із засохлими квітами, який ось-ось розіб'ється (додаток Л, рис. 11). Після групи АСПН у мене відродилася довіра до оточуючих мене людей. Я відчула, що люди не є такими ворожими та ненависними – вони, навпаки, можуть, надати допомогу у скруті (додаток Л, рис. 14).

* Відповідні малюнки представлено в додатку Л.

Малюнки на теми: "Я до проходження групи АСПН",
"Я після проходження групи АСПН"^{*}

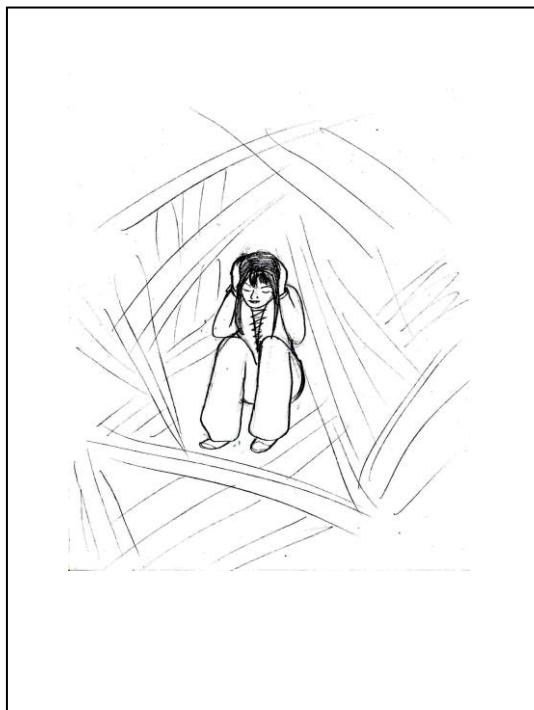

Рис. Л. 1. Я до проходження групи АСПН

Рис. Л. 2. Я після проходження групи АСПН

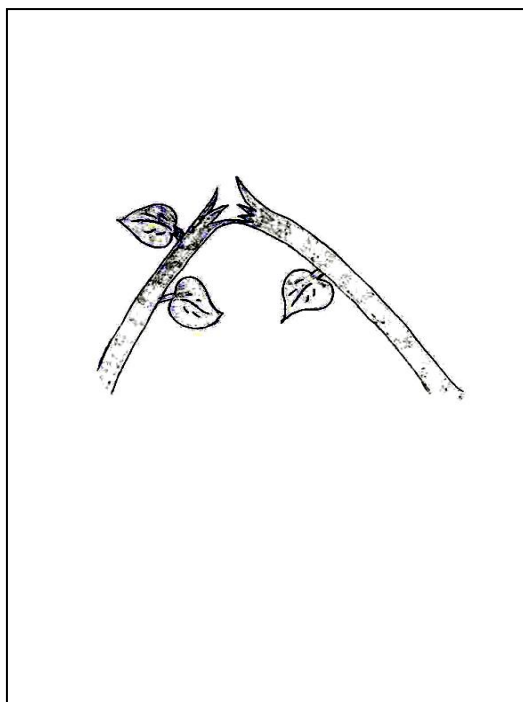

Рис. Л. 3. Я до проходження групи АСПН

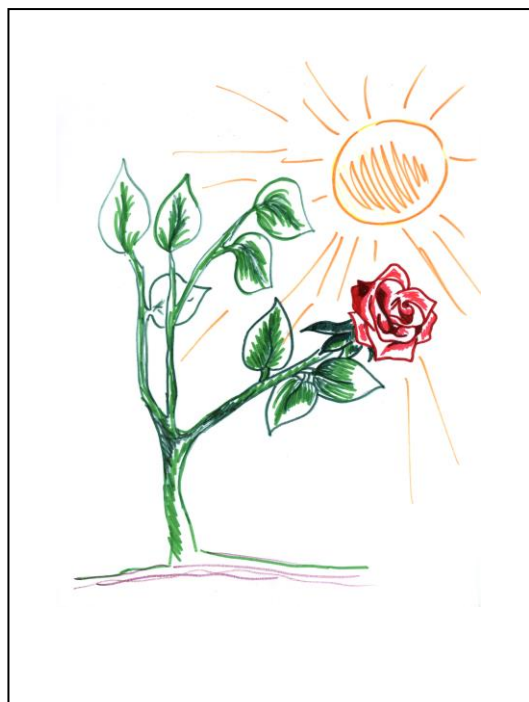

Рис. Л. 4. Я після проходження групи АСПН

^{*}Самоаналіз учасників групи АСПН представлено в додатку К.

Рис. Л. 5. Я до проходження групи АСПН
Рис. Л. 6. Я після проходження групи АСПН

Рис. Л. 7. Я до проходження групи АСПН
Рис. Л. 8. Я після проходження групи АСПН

Рис. Л. 9. Я до проходження групи АСПН

Рис. Л. 10. Я після проходження групи АСПН

Рис. Л. 11. Я до проходження групи АСПН

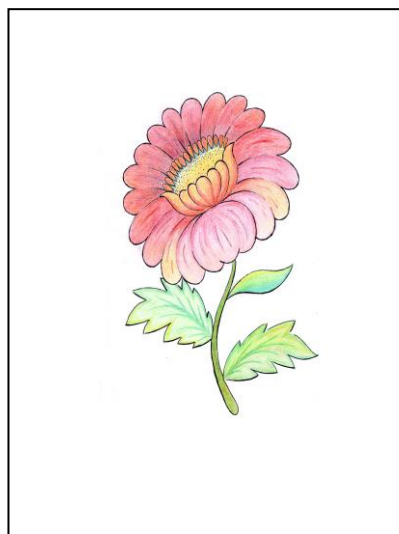

Рис. Л. 12. Я після проходження групи АСПН

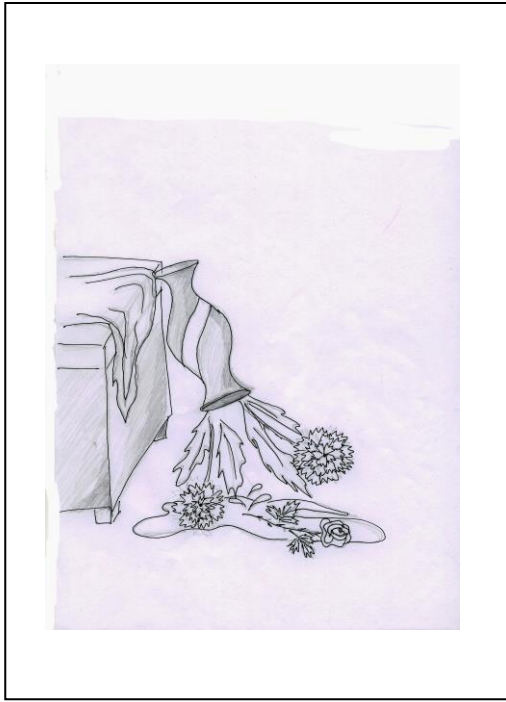

Рис. Л. 13. Я до проходження групи АСПН

Рис. Л. 14. Я після проходження групи АСПН

**Фрагмент стенограми психоаналітичної роботи з протагоністом К.
(на основі комплексу тематичних психомалюнків)**

Рис. М. 1. Мої бажання

П.: Якщо ця фігурка готується до польоту, то навіщо їй маска?

К.: Ця маска – захист від оточення, яке може бути ворожим, – вона їй необхідна в житті.

П.: Крила та маска невід’ємні одне від одного?

К.: Невід’ємні.

П.: Якщо прибрати маску або крила, які відбудуться зміни?

К.: Ця жінка буде не настільки симпатичною.

П.: Вона настільки критична до себе? Тобто "за рахунок того, що я щось приховую, можу злетіти"?

К.: Так, мені більш комфортно залишатися такою.

П.: Тобто, якщо в реальності немає крил, то є маска?

К.: Так. Легше бути в масці, ніж із крилами.

П.: Якби вам хтось сказав, що подарує вам крила, якщо ви скинете маску, то якою б була ваша відповідь?

Рис. М. 2. Людина, яку я відчужую

П.: Це жіноча фігура в масці (рис. М. 1)?

К.: Так.

П.: Вона має янгольські крила?

К.: Ні, в них немає святості. Вони призначені для польоту. Це засіб, за допомогою якого можна досягти свободи.

П.: 1 Ця фігура може злетіти чи це тільки її бажання?

К.: 1 Бажання. Вона ніколи не відчувала польоту, свободи.

П.: 1 А хотіла б?

К.: 1 Так. Такий політ швидше бажаний, аніж реальний.

П.: 1 Що дає вам політ? Чим відрізняються відчуття на малюнку "Мої бажання" від реальної приземленості в житті?

К.: 1 На малюнку представлена свобода, незалежність, можливість вибору.

П.: Якого саме вибору?

К.: Між буденністю та фантазією. Іноді хочеться відірватися від реальності.

П.: Мабуть, у реальності бувають випадки, коли ви відчуваєте, що у вас виростають крила?

К.: Можливо.

К.: Ні, я хочу залишитися з маскою.

П.: Вона для вас настільки значуща?

К.: Так, вона захищає, дарує мені спокій.

П.: Чому людина з крилами відчужується (рис. М. 2), адже вона подібна до тієї, яку намальовано на малюнку "Мої бажання"?

К.: Він має свободу та незалежність, а це мене лякає.

П.: Чоловік простягає назустріч руки, він має силу та незалежність, мужній, гарний. Чому ви його відчужуєте?

К.: 2 У нього є і руки, і крила, якими можна поранити. Його крила більше здатні до польоту, ніж мої (рис. 3. 1).

П.: 2 Вони несуть загрозу?

К.: 2 Так, загрозу та страх.

П.: 2 Страх тому, що притягує своєю бажаністю?

К.: 2 Так, тим, що в нього більше можливостей, ніж у мене.

П.: І ви боїтеся опинитися в його тіні, відчути самотність?

К.: Так, острах опинитися в тіні, відчути власну неповноцінність.

П.: 3 Ви його відчужуєте через відчуття неповноцінності? Він може її у вас породжувати, тому ви боїтеся зближення з такою людиною, відчуваєте острах розчинитися в ньому – зникнути?

К.: 3 Так, розчинитися в ньому. Він може зробити щось неприємне.

П.: Можливо, фігурка на малюнку "Мої бажання" така ж симпатична, але якщо вона вдягла на обличчя штучне тіло, то яким чином інші можуть щось під ним побачити? Чому вона відразу ставить бар'єр у спілкуванні, адже оточенню треба "пробиратися" крізь цю маску?

К.: Так.

П.: 4 У якому віці ви відчули цю "маску"?

К.: 4 Вона не була бажаною, а виступала засобом захисту від оточення. Вона в мене з дитинства.

П.: 4 Від кого вона вас захищала?

К.: 5 Від близьких людей.

П.: 5 Хто з цих близьких зробив найбільший внесок у виникнення маски?

К.: 5 Мати. У мене з нею були близькі стосунки, але потім переросли в більш віддалені.

П.: Ви побачили, що ви відверті, але ваші душевні пориви наштовхуються на щось омертвіле?

К.: Так, справжні почуття та бажання маскуються, вони ніколи не бувають у матері чистими. З певного моменту так почала робити і я.

П.: Ви страждали від цього, адже не відчували її душу?

К.: Так. Я потребувала любові, уваги з боку матері. Щоб наблизитися до неї, я повинна була стати подібною.

П.: Мабуть, важко догоджати, якщо ви не відчували її душу?

К.: Так, і я вирішила, що відчувати не буду, але буду подібною до неї – такою ж омертвілою.

П.: Подібною не через позитив, а через негатив.

К.: Так, мені байдуже, аби чимось бути подібною.

П.: З чим доводилось "прощатися"?

К.: З безумовною любов'ю, адже любов треба було заслужити через стриманість, лицемірство.

П.: Тобто щось омертвляти у своїй душі?

К.: 7 Так.

П.: 7 І це потрапляє в "Мої бажання". Навчитися не показувати свої бажання – "тоді я зможу реалізувати прагнення до переваги над іншими".

К.: 7 Так.

П.: Проблема сили, переваги над іншими є похідною від вашого виховання. До такої сили у вашій сім'ї прагнула мати?

К.: Так.

П.: Як до цього ставився батько?

К.: Приймав як даність, ніколи не чинив опір.

П.: Батьківська фігура не потрапить до тексту, що "я відчужую такого, як він"?

К.: Батька я приймаю.

П.: Вам імпонують піддатливі, м'які люди, якими можна маніпулювати?

К.: Ні.

П.: Тобто поведінка батька по відношенню до матері викликає у вас не однозначно позитивні відчуття?

К.: Так, я чекала від батька більшої активності.

П.: 8 Що ви хотіли передати цим малюнком (рис. М. 3)?

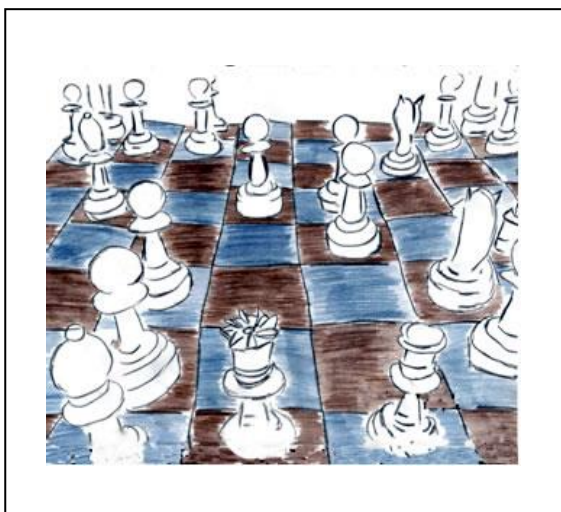

Рис. М. 3. Криза й етапи виходу з неї

К.: 8 У тому, напевно, і полягає конфлікт, що доводиться грати за правилами гри, якої не знаєш. Тобто конфлікт – це незнання. Щоб вийти з цієї кризи, вирішити конфлікт, треба грати. Треба якось навчитися грати.

П.: 8 Значить, привноситься щось штучне, через що ви страждаєте: що це – лише гра, що все розплановано. Тут присутній не емотивний аспект, а певні правила. Ви стверджували, що довелось формувати щось із себе, тому що ви вчилися грати за правилами. А тут показано, що ви потрапили в ситуацію – можливо, у своїй сім'ї, – коли треба грати за певними правилами, за не зовсім прочитуваним вами сюжетом.

К.: 8 Так. І в сім'ї батьків, і в моїй сім'ї присутня якась штучність.

П.: Тут представлена лампочка, патрон (рис. М. 4)?

К.: Це лампочка.

П.: До цієї лампочки довго не підходили, вона

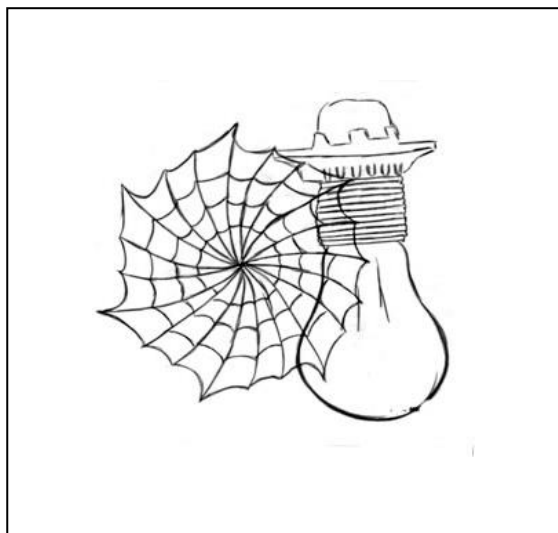

Рис. М. 4. Моє минуле

П.: 9 Але це ж ваше минуле. Що спричинило виникнення образу перегорілої лампочки?

К.: 9 Не знаю.

П.: 9 У якому віці перегоріли нитки в лампочці? Це сама лампочка віджила, або ж вона вимагає якогось навантаження, підживлення? Ви ще молода і квітуча. Ці два стрижні в лампочці повинні між собою щось сполучати. І тоді виникає контакт, а тут контакту немає. Неначе "із свого минулого я винесла драму, коли руйнується контакт". Щось перестало горіти у вашій душі.

К.: 9 Я намалювала минуле з павутиною, щоб показати, що це вже не дуже активний рух, що це вже минуле, і там спокійно може бути пил і павутина. Предмети, які залишаються в минулому, вже нефункційні, як ця лампочка, яка не може працювати.

П.: Тоді тут присутня сексуальна імпотенція. Лампочка не може працювати. Значить, ви "списуєте" свого батька в категорію "імпотентних" чоловіків. Тому, згідно з архетипним значенням, мати залишилася в інтимно-любковному аспекті незайманою. А оскільки ви ідентифікуєтеся з матір'ю, то, навіть одружившись, ви залишаєтеся в цьому аспекті стерильною. Хоч ви і маєте сексуальні контакти, але ще є психологія. Павутина зображена незайманою, в ній немає дірок. Усе перегоріло й затяглося павутиною. Лампочка не функціонує. Повний спокій. І це – незважаючи на вашу молодість і привабливість. Так виявляються тенденції до психологічної імпотенції і психологічної смерті.

Рис. М. 5. Людина, яку я поважаю

обросла павутинням?

К.: Це минуле, тобто багато пилу, павутиння.

П.: Павутина показує, що вам хочеться закрити минуле і до нього не повертатися. У той самий час образ лампочки передає, що вам хочеться щось побачити у вашому минулому.

К.: Лампочка не працює.

П.: Виникає питання, навіщо вам потрібна лампочка, що не працює. Вона може бути образом батька?

К.: Так. Фактично він повинен був світити, але не світив.

П.: А павутина – це ваш образ?

К.: Можливо. Через образ павутини я намагалася передати якусь занедбаність, відсутність активного руху.

П.: Але це ж ваше минуле? До чого ви не хочете торкатися?

К.: Так. Якщо це минуле, нехай ним і залишається – не особливо хочеться до нього повертатися.

П.: Серце перемістилося в живіт, в утробу.

К.: Спочатку я малювала листочок, потім мені здавалося, що це сердечко, потім – пуп, а потім – дірочка.

П.: 10 Кого ви все-таки поважаєте: того, хто зробив цю дірочку, чи цю жінку в дереві на малюнку?

К.: 10 Образ людини, якій важко.

П.: 10 Щоб людина заслужила пошану, треба, щоб було важко?

К.: 10 Так.

П.: Логіка несвідомого така: "Якщо мені в житті доводилося нелегко, то я моделюватиму такі ситуації, в яких мені буде важко. Це – моє середовище". Посмійтеся над собою: ви стоїте на п'єдесталі, з діркою в животі, імпотентні в сексуальному плані, тому що зв'язані". Образ дерева на малюнку – це натяк на зв'язок із батьками. Спробуйте розповісти про людину, яку ви поважаєте?

К.: Я поважаю цю людину за те, що, не дивлячись на складні життєві обставини, коли їй довелося до чогось природи, в неї залишився живий паросток.

Рис. М. 6. Самотність

П.: Значить, "для того, щоб поважати, потрібно омертвити; потрібно, щоб на тлі загального омертвіння залишився живий паросток. Але є небезпека, що у своїй сім'ї ви хочете змоделювати ці об'єктні відношення, але з більшою психологічною рентою для себе. І відбуватиметься постійна боротьба за це. Але ви повинні знати, що це нереально. Якщо на рівні живота зображено сердечко, то вами намальовано утробу, оскільки коли ви були в животі, то саме там існувала щирість, повна гармонія єднання з матір'ю, не було конфліктів. Якщо ж це дівка, то сенс такий: "З цією матір'ю я відчувала себе відсутньою як дитина, яку б любили, яку б цінували, як частину себе, як щось живе. Я цього не відчувала. Я завжди була поставлена в такі межі, з яких неможливо вийти".

К.: Це мій стан без маски (рис. М. 6).

П.: Коли ви знаходитеся без маски, то відчуваєте самотність?

К.: Так, і крила в цієї фігурки – паперові.

Психоаналітична робота з використанням предметних моделей

Додаток Н. 1

Психоаналітична робота з протагоністом О.
(на основі роботи з предметною моделлю)

Фото Н. 1.1. Чортеня

- О.: 2 Так, але без цього не виживеш.
 П.: Ви залишили б дітей у цій мушлі?
 О.: Ні, я б їх відпустила гуляти.
 П.: 3 А де б були ви?

Фото Н. 1.2. Мушля

- О.: 3 Я б наглядала за ними, товаришувала б із кожною дитиною. Я б ними керувала.
 П.: 3 Серед цих дітей є ваша дитина?
 О.: 3 Можливо, але ми б не були з ним на рівних. Лише я знаю, що краще для мого сина, – він повинен слухатися мене.
 П.: 4 Ви, мабуть, страждали в дитинстві від контролю матері?
 О.: 4 Так, вона керувала моїм життям, обирала мені друзів, обмежувала час спілкування з однолітками.
 П.: 5 Таке небажання бути на рівних з вашою дитиною зумовлено браком спілкування, який був у вашому дитинстві?
 О.: 5 Так.
Аналітико-корекційний коментар психолога 6. Уривок стенограми демонструє вияв тенденції до психологічної смерті через прагнення виховувати, контролювати.
 П.: 7 Чи має змогу ваша дитина формувати зручну для неї матір?
 О.: 7 Можливо, але навряд чи це в нього вийде.
 П.: 7 Мабуть, у нього немає перспектив?
 О.: 7 Швидше за все.
 П.: 8 Виходячи з вашої розповіді, у вас є деякі риси, які єднають вас із матір'ю?
 О.: 8 Так, я це відчуваю.
 П.: 9 Ви страждали від такого ставлення, а зараз бачите, що повторюєте матір? У яких рисах?
 О.: 9 В узурпаторській манері поведінки стосовно оточуючих людей.
 П.: 10 Ви від такої її поведінки більше за всіх страждали?
 О.: 10 Так, я намагаюся себе не поводити так, але це важко. Моя сім'я відрізняється такою манерою спілкування.
 П.: 10 Мабуть, таким чином мати намагалася виховати з вас таку піддатливу, підлеглу персону?
 О.: 10 Так, мої почуття заморожували ще в зародку, я не мала права на сльози чи на істеріку. Коли я намагалася порізати собі вени, то мати навіть не зреагувала.
 П.: 11 Тобто вийшла схожа на матір, демонстративна, норовиста персону, що, мабуть, перевершує матір?
 О.: 11 Так, у мене витонченіші методи поведінки. Якщо вона "кувалдою по голові", то я так само, ще й підставляю підніжку.

- П.: Оберіть іграшку із запропонованих.
 О.: 1 Я обираю чортеня (фото Н. 1.1). Воно мені подобається через те, що воно м'яке, хитре та трохи зле, як і я.
 П.: 1 Ця іграшка відображає вашу сутність?
 О.: 1 Так, цілком.
 П.: 1 Вона може виступати вашим символом, метафорою?
 О.: 1 Так, це моє внутрішнє "Я".
 П.: 1 Яке воно?
 О.: 1 Веселе, пустотливе, але в ньому більше агресивного та підступного.
 П.: Яким буде зовнішнє "Я"? Спробуйте його обрати.
 О.: 2 Мушля, в якій знаходяться діти, – це моє зовнішнє "Я" (фото Н. 1.2).
 П.: 2 Вам подобаються діти?
 О.: 2 Так, я не хочу зростати.
 П.: 2 Ви не бажаєте дорослішати?

Аналітико-корекційний коментар психолога 12. Можемо спостерігати, як відбувалося виникнення тенденції до психологічної смерті через емоційне заморожування, адже, як твердить О., вона не мала права на емоції, сльози. Тенденція до психологічної смерті набуває об'єктності, знаходячи вираження в деструктивній манері спілкування, агресивності, прагненні до влади тощо.

П.: 13 Чи можна говорити, що таке чортине сердечко є у вашої матері, в сина і в інших членів сім'ї?

О.: 13 Так.

П.: 13 А мати має добре серце?

О.: 13 Можливо, але воно закопане десь дуже далеко і про нього ніхто не знає.

П.: 13 Ви знайомі з маминим серцем?

О.: 13 Ні, тільки з його ілюзією.

П.: 14 А їй легко жити з таким серцем?

О.: 14 Ні, їй взагалі нелегко.

П.: 14 Ви якось пояснюєте, чому все так трапилось?

О.: 14 Життєві обставини. Я їй нерідко говорила, що в мене відчуття дитини з дитячого будинку, ніби я їй нерідна дочка. Інколи вона могла бути доброю, але це швидко минало.

П.: 15 Ви все ж таки відчували добре ставлення, чому у вас такі жорсткі форми поведінки?

О.: 15 Я не можу інакше, хоч розумію, що так не можна робити. Мабуть, так відбулося тому, що я не мала прикладу добрих, партнерських стосунків.

П.: 16 Але ви говорили, що все-таки було добре ставлення матері до вас? Можливо, доброта для вас гірка, бо ви знаєте, що вона тимчасова?

Фото Н. 1.3. Колобок

О.: 16 Так, я завжди спочатку їй довіряю, але потім – як холодною водою зверху (приниження, звинувачення).

О.: 17 Вона схожа на цього колобка (фото Н. 1.3), тільки зла, може швидко змінювати ставлення. Таким людям, як колобок, важко жити – він надто добрий.

П.: 17 Його б з'їли?

О.: 18 Ні. Я не погоджуюся з кінцем казки про колобка, де лисиця його з'їла. Мені здається, що він пішов би і від неї.

П.: 18 Чи йдете ви від людей, які вас не влаштовують?

О.: 18 Я до них навіть не наближаюсь.

П.: 18 Щоб, як лисиця, вас не з'їли?

О.: 18 Ну, якщо вони будуть відразу такими, то я до них не підйду.

П.: 19 Може, ви в цьому повторюєте свою матір?

О.: 19 Можливо, але її не влаштовували ті люди, які, на мій погляд, були добрими, нормальними. Мені в дитинстві хотілося спілкуватися за інтересами, а мати завжди намагалася зробити, щоб я контактувала із забезпеченими дітьми багатих батьків, які були

про себе дуже високої думки і неприємні у спілкуванні.

П.: 20 У вас щось залишилося зараз із цієї диференціації дружби?

О.: 20 Мабуть, я прискіпливо ставлюся до людей. Мені не хочеться підтримувати стосунки з будь-ким. Цікаво товаришувати з тими, в кого не все відразу видно, але тенденція поведінки помітна, – щоб не обпектися. Якщо це буде людина-розмазня, то з ним теж нецікаво, нудно.

Фото Н. 1.4. Соняшники

Аналітико-корекційний коментар психолога 21. Ми можемо спостерігати недовіру до добра, адже доброта вважається або безглуздою, що притаманна людині-розмазні, або підступною. Колобок не влаштовує: він надто веселий, можливо, приховує щось під маскою доброзичливості.

П.: 22 Де ви себе бачите в цій моделі (фото Н. 1.4)?

О.: 22 Я бачу себе крапельками. Це мама, це дідусь з бабусею, це дитина, а я – крапельки.

П.: 22 Тоді можна говорити, що вам потрібна основа?

О.: 22 Так, важливо, щоб була моральна підтримка.

П.: 23 Крапельки знаходяться на маминому соняшнику. Можна думати, що маму ви внутрішньо любите, приймаєте?

О.: 23 Так, я не можу її не любити, якою б поганою вона для мене не була. Вона народжувала мене шість діб у муках. Вона завжди нагадує мені про це і каже, що я невдячна. Мати виховувала мене сама та тяжко працювала. Тому я не можу її не любити.

П.: **24** Можливо, у вас відчуття провини перед матір'ю?

О.: **24** Так, за погані думки стосовно неї. У мене таке відчуття, що вона заслуговує на покарання. Я намагалась покарати її, вбити себе, але зрозуміла, що це тільки на користь їй.

П.: **24** Вона покарана?

О.: **24** Так, її покарало саме життя, незалежно від мене.

П.: **25** Чи думає ваша мама, що найбільшим покаранням у її житті є донька?

О.: **25** Саме так вона каже. Твердить, що я зіпсувала все її життя і що краще б я не народилася, але на публіку демонструє свою любов до мене і називає мене янголом. У неї є серце десь глибоко всередині, потім чорт, а є ще одне серце, розташоване на поверхні, – для демонстрації.

П.: У неї такий демонстративний вираз доброти?

О.: Так, особливо після того, як вона почала відвідувати церкву.

П.: **26** Там вона присмирила "демона"?

О.: **26** Так, присмирила, але частково.

П.: **26** Чи може її приклад такого "зрошення" серця над тим бісом слугувати для вас стимулом?

О.: **26** Так, можливо. Я багато чого зрозуміла. Мабуть, буду намагатися "зрошувати" справжнє серце – не таке, як у неї для демонстрації. Дякую. Я відчуваю полегшення. Мені здається, що тепер я зможу виражати свої почуття до оточуючих людей більш щиро.

**Психоаналітична робота з протагоністом І.
(на основі роботи з предметною моделлю)**

Фото Н. 2.1. Півник і курочка

П.: 1 Чи нагадує ця модель (фото Н. 1.2) вашу сім'ю: батько, мати, двоє курчаток – ви і ваша сестра?

І.: 1 Так, схоже. Але було б краще без одного курчати.

П.: 1 Без кого саме?

І.: 1 Без мене.

П.: 1 А де були б ви?

І.: 1 Десь окремо.

П.: 2 Коли в сім'ї було лише одне курча, то було добре? Виникло бажання зникнути, коли з'явилося друге курча?

І.: 2 Батьки мене постійно десь залишали: то у знайомих, то в сусідів, а більшість часу я проводила з бабусею та дідусем. З батьками я не жила до трьох років, а потім їх не пам'ятаю – вони, мабуть, працювали і їм не вистачало на мене часу. Пізніше я відчула, що любов батьків мені не потрібна.

Аналітико-корекційний коментар психолога 3. Ми можемо спостерігати виникнення тенденції до психологічної імпотенції та смерті. Протагоніст омертвляє свої почуття до батьків та стверджує, що краще б не з'являлися на світ. Це є виявом психологічної смерті.

П.: 3 Ви відчули, що вам не потрібні батьки, приблизно з

трьох років?

І.: 3 Так. Він молока матері я відмовилася одразу після народження. Воно недобре. Тому те курча у гніздечку зайве – його не повинно там бути.

П.: 3 Ви пам'ятаєте смак материнського молока?

І.: 3 Ні, але я здогадуюсь. Я взагалі ненавиджу груди.

П.: 3 Не любите, як до них торкаються?

І.: 3 Так, не люблю.

П.: 4 Півник і курочка завжди разом? Чи можете ви звернутися до когось із батьків окремо?

І.: 4 У мене є бажання спілкуватися з кимось одним, сам на сам. Коли вони разом, то не мають окремої думки.

П.: 4 Їхня думка постійно не співпадає з вашою, і це вас дуже ранило від самого дитинства?

І.: 4 Так, вони ніколи не цікавилися моєю думкою. Я перестала поважати батьків ще з дитинства, коли вперше почула, що вони займалися коханням. Я була змушена тихенько лежати і слухати все це.

П.: 4 Вони робили це у вашій присутності?

І.: 4 Так, не намагаючись упевнитися в тому, що я сплю. Тому це курча дуже страждало: воно було самотнім та нікому не потрібним, прагнуло відсторонитися від оточення, забитися в темний куток, щоб не бачити цього світу.

Аналітико-корекційний коментар психолога 5. Тенденція до психологічної смерті виражається у відторгненні матері та всього, що пов'язано з материнством. Отже, протагоніст також відторгає себе як жінку, втрачає самототожність.

Уривок стенограми демонструє травмівний вплив на психіку протагоніста ситуації дитинства, коли батьки не приховували статевих стосунків.

П.: 5 Ось курочка, вона у гнізді з яйцями (фото Н. 2.2). Уявіть, що це ваша мати і, якщо можете, висловіть їй вдячність.

І.: 5 Мені хочеться її викинути з гнізда, взяти за хвіст і вдарити об стіну. Звісно, я ніколи їй такого не скажу, але я можу сказати це батькові.

Аналітико-корекційний коментар психолога 6. Слова протагоніста випукло демонструють вияв енергії мортідо відносно матері. Відчуття ненависті також є виявом тенденції до психологічної смерті.

Фото Н. 2.2. Яйце

П.: 7 Скажіть ці слова татові.

І.: 7 Тату, передай, будь ласка, своїй жінці, що я на неї не серджусь, це стало можливим завдяки твоїй допомозі. В першу чергу дякую тобі та їй за те, що я самостійна. Не питай, яким чином я досягаю цієї самостійності, але в мене, наперекір їй (матері), щось виходить.

П.: 8 У вас є бажання дошкулити батькам. Пробивається почуття вдячності. Видно, що ви не хочете визнавати матір навіть біологічно. Ви вважаєте її мачухою?

І.: 8 Так, вона відібрала в мене батька, ми були б разом із ним. Я б прийняла до себе ще одну жінку, тобто сестру, зробила б її такою, якою схотіла б.

П.: 8 Це якби ви були півнем, а вона – курчам?

І.: 8 Так, якби я була на місці матері.

П.: А зараз ви не спілкуєтеся із сестрою?

І.: Спілкуємося. Вона така слухняна, безхарактерна, їй потрібна сильна рука. Це є в мені.

П.: 9 Чому ви кажете батькові: "Передай жінці"? Ви не визнаєте, що це ваша мати, що вона вас народила?

І.: 9 Я не хочу перед нею показувати свою слабкість. Це принизливо. Я ненавиджу її.

П.: 9 Тобто, якщо ви будете виражати матері вдячність, це буде принизливо. Тільки агресія, сила є прийнятними?

І.: 9 Мати мене народила завдяки батькові. Батько є посередником і знаходиться до мене ближче.

П.: 10 Коли ви були маленькою і бачили їхні інтимні стосунки, чи не хотілося вам бути на місці матері?

І.: 10 Ні, в мене відразу від неї та інтимних стосунків.

П.: 10 Чи не впливало це на ваше сприйняття батька? Можливо, ви намагалася його врятувати від матері?

І.: 10 Я так і не змогла врятувати і пішла сама.

**Семантика комунікатів, означених за стенограмами психоаналітичної роботи
з протагоністами І., О.**

Таблиця Н. 1

**Семантика комунікатів, означених за стенограмою психоаналітичної роботи
з протагоністом О. (див. додаток Н. 1)**

№ з/п	Назва комунікатів психолога та протагоніста	Номер к-та за стенограмою
1	Домінування мортідо над лібідо	1, 15
2	Небажання дорослішати	2
3	Тенденція до маніпулювання, підкорення	3, 9, 11, 15
4	Імпотування психіки О. матір'ю через контроль та обмеження	4, 10, 16, 25
5	Тенденція до вимушеного повторення	5, 7, 9, 19
6	Ідентифікація з матір'ю	8, 11
7	Блокування вияву лібідних почуттів	10
8	Недовіра до любові, добра з боку оточення	13, 17, 25
9	Дистанціювання від оточення	18
10	Відчуття невпевненості в собі, потреба в підтримці	22
11	Прагнення вираження почуття любові	23, 26
12	Прагнення покарати матір через знищення себе	24

Таблиця Н. 2

**Семантика комунікатів, означених за стенограмою психоаналітичної роботи
з протагоністом І. (див. додаток Н. 2)**

№ з/п	Назва комунікатів психолога та протагоніста	Номер к-та за стенограмою
1	Відчуження батьків	1, 9
2	Тенденція до неіснування	1
3	Вплив емоційної відчуженості батьків на виникнення тенденції до психологічної смерті	2
4	Відчуження матері, ненависть	3, 5
5	Вплив травми дитинства на омертвіння психіки І.	4, 10
6	Домінування мортідо над лібідо	5, 9
7	Суперництво з матір'ю	7
8	Вияв едіпової залежності (прагнення бути на місці матері)	8, 9

Психоаналітична робота з використанням неавторського малюнка

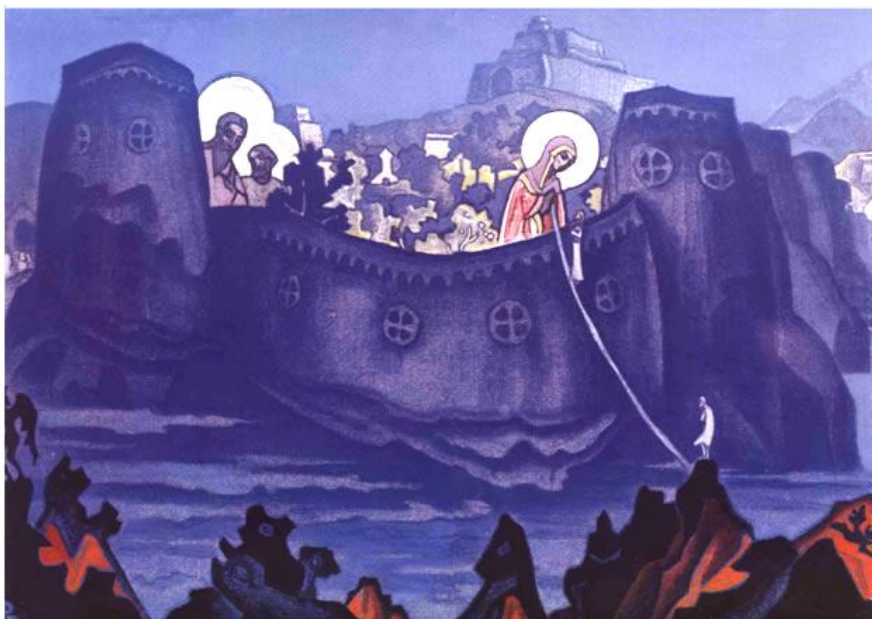

Рис. Р. 1. М. Реріх "Мадонна Лаборіс"

Додаток Р. 1

**Психоаналітична робота з протагоністом Н.
(на основі роботи з неавторським малюнком)**

П.: 1 Куди б ви себе помістили на цій картині (рис. Р. 1)?

Н.: 1 Я асоціюю себе з тими душами, що виходять із пекла.

П.: 1 У яку саме фігурку ви втілилися б?

Н.: 1 У фігурки, що знаходиться біля Мадонни.

П.: 1 Що б ви сказали Мадонні, адже ви лише на підході до раю?

Н.: 1 Я б сказала, що втомилася бути в пеклі, що я хочу відродження.

П.: 2 Але в пеклі ви вже щось робили із собою, щоб це було справжнім відродженням, щоб ви могли потрапити до раю? У чому ви покаялись?

Н.: 2 Можливо, в гордині, заздрощах, жадібності. Це основне.

П.: 3 Невже ви думаєте, що коли переступите поріг раю, то ці риси вас полишать?

Н.: 3 Я впевнена, що вони залишаться. Мало того, в мене з'явиться сила-силенна сумнівів. Але я вважаю, що зможу з цим жити.

П.: 3 То, можливо, вам краще з цими сумнівами поки що залишитись у пеклі?

Н.: 3 Я вже насиділася в пеклі.

П.: 4 Чи не думаєте ви, що, прийшовши до раю, ви будете створювати пекло у своїй душі? Чи переживаєте ви пекло в душі в реальності?

Н.: 4 Так.

П.: 4 За рахунок надто суворого ставлення до себе?

Н.: 4 Так.

П.: 5 Хто з батьків так високо піднімав для вас планку?

Н.: 5 Важко сказати, батько чи мати.

П.: 5 Якщо подумати, хто швидше: батько чи мати?

Н.: 5 Мати.

П.: 6 З якого часу ви стали відчувати, що ти навантажуваетесь такими сумнівами? Можливо, ви заздрили тій людині (братові чи сестрі), до якої ваша мати, яка виставляла перед вами високу планку, гарно ставилася?

Н.: 6 Так, такою людиною була моя сестра.

П.: 7 Мати хвалила її?

Н.: 7 Так, мати завжди порівнювала нас, казала, що любить однаково. Але я відчувала, що більше вона любить сестру.

П.: 7 Тобто подвійний стандарт і ви відчували, що саме ви програєте?

Н.: 7 Так.

Аналітико-корекційний коментар психолога 8. Травма, яку пережила Н. у спілкуванні з матір'ю, зумовила виникнення тенденції до психологічної імпотенції, яка знаходить вираження у відчутті меншовартості, а також на рівні спілкування у ревнощах, заздрощах, що руйнує стосунки з оточуючими людьми.

П.: 8 Ви несете в собі почуття заздрощів, як інтроєкт. Як ви думаєте, чи не достатньо ви пережили в дитинстві, адже ви вже доросла людина і не живете з матір'ю?

Н.: 8 Я ще до цього часу живу з матір'ю.

П.: 8 Як ви думаєте, чому ви несете в душі це почуття?

Н.: 8 Я несу його тому, що воно було болючим, довготривалим.

П.: 8 Ви думаєте, що зіграв роль кількісний фактор: почуття було повторюваним і закарбувалося?

Н.: 8 Більше вплинув якісний фактор, інтенсивність.

П.: 9 Чи не питали ви в себе: "Можливо, досить, Н., так переживати, адже ти вже вже настраждалася, заплатила певну ціну"?

Н.: 9 Я ставила собі це питання дуже довго, але в мене таке відчуття, що я не можу "зістрибнути".

П.: 10 Інакше кажучи, ви з чимось не можете змиритися?

Н.: 10 Так, не можу відпустити.

П.: 10 Проговоріть, із чим ви не можете змиритися. Я буду вам казати, а ви повторюйте або перефразуйте по-своєму. Я не можу змиритися з тим, що мати більше любила сестру, ніж мене.

Н.: 10 Я не можу змиритися з тим, що моя мати більше любила мою сестру, ніж мене. Я не можу з цим змиритися, оскільки дитина, яка народжується, вже заслуговує на любов, якою б вона не була. На мою думку, в цьому і полягає сенс бути батьком чи матір'ю, приймати її і дозволяти її розквітати так, як вона хоче.

П.: 11 Мати каже: "Я, Н., так і намагалася, щоб тебе любити, я весь час повторювала, що люблю вас однаково".

Н.: 11 (*звертаючись до матері*): Мені здавалося, що то був самообман. Мамо, коли я слухала про те, що ти любиш мене, то мені ставало ще важче, я не відчувала перспектив, не бачила реальності. Ти, мамо, закрила такою гарною завісочкою, що "я вас люблю однаково". Тоді ти надаєш собі санкції робити так, як ти хочеш. І це дуже мене вражало, а ти робила по-своєму. У мене було таке відчуття, що я постійно натикаюсь на стіни. Дійсно, немає відчуття перспективи, неначе потрапляєш у пустелю і не знаєш, куди йти.

П.: 12 Якщо це стіна, що б ви з нею хотіли зробити: пхнути, зламати чи так і сидіти в куточку?

Н.: 12 Розбити. Якщо б не розбила, то перелізла, тобто вирватися за будь-яку ціну.

П.: 12 Ви сказали про бажання, а що вам уже вдалося зробити?

Н.: 12 Намагалася з'ясувати стосунки. Було таке відчуття, що я боролася зі стіною. Але, за великим рахунком, кардинальних змін немає.

П.: 12 (*звертаючись до матері від імені Н.*): "Ти мамо, ніколи мене не розуміла, лише засуджувала мою поведінку і ніколи не замислювалась, чому я така, чому виникають ті конфлікти".

Н.: 12 (*до матері*): Мені дуже прикро, що ти не хотіла побачити далі, ніж твої проблеми, робила сама собі боляче для того, щоб вирішити свої власні проблеми".

П.: 12 Тобто ви постійно відчували, що за поведінкою матері стояли її особистісні проблеми.

Аналітико-корекційний коментар психолога 13. Капсулювання на інфантильності породжує психологічну імпотенцію та тенденцію до психологічної смерті, для яких характерна втрата мажорних, лібідних стосунків, натомість вони набувають мортідного відтінку, породжуючи виснаження, апатію, депресію.

Н.: 14 Так, стан відчаю мені знайомий.

П.: 14 Як ви думаєте, чому при апатії, відчаї все це повторювалося? Ви поїхали дуже далеко, стали самостійною. Вже треба поставити крапку, але вам важко це зробити. Чому, на вашу думку, ця крапка не могла поставитися?

Н.: 14 Тому, що я вважала, що мушу довести матері.

П.: 14 Ви вважали, що повинні очистити свій образ, що колись повинні доторкнутися до них душею, і ви зможуть побачити, якою ви є. Весь час у стосунках ви йдете по лінії мортідо. Вас тримало те, що ви не можете зреалізувати ту любов до матері, яка у вас є і до сьогодні. Натомість у вас була така агресія, що вам, можливо, хотілося її зруйнувати.

Н.: 14 Так, неначе превтілення любові в ненависть.

**Психоаналітична робота з протагоністом Л.
(на основі роботи з неавторським малюнком)**

І.: 1 Не бачу сенсу підніматися до раю (див. рис. Р. 1).

П.: 2 Якщо так, то ви добре знаєте пекло. Опишіть, як там живуть, чим воно вас приваблює?

І.: 2 У пеклі погано. Там темно. Я люблю темряву, відчуваю себе там вільніше. У темряві мене взагалі ніби не існує.

П.: 3 Ви обожнюєте темряву, але жити доводиться вдень?

І.: 3 Символічно я існую вдень – це є необхідність фізичного існування, – а живу вночі.

П.: 4 Ви не спите вночі?

І.: 4 Ні, я насолоджуюся самотністю.

П.: 5 Уночі є любов?

І.: 5 Я не знаю, що таке любов. Мене ніколи не любили і я не здатна на це.

П.: 6 Для вас ніч і день – різні речі. Краще ви відчуваєте себе вночі?

І.: 6 Так.

П.: 6 Тоді за яких обставин вам краще, а за яких – гірше?

І.: 6 Уночі ніхто нікого не бачить, там чорні кольори, як у пеклі (*показує на картину*).

П.: 7 Можливо, ви зацікавлені знаходитися в пеклі, бо ви не будете виділятися з-поміж тих людей?

І.: 7 Так, пекло – це певний емоційний стан. А світло – необхідність роботи, навчання. Якщо я буду внизу, то цієї необхідності не буде, я не буду прагнути до світла.

П.: 8 Тоді буде все чорне?

І.: 8 Так, все зовсім чорне, як у пеклі.

П.: 8 Тоді ви зовсім не будете вирізнятися?

І.: 8 Так, я буду малесенькою, спокійною, мені нічого не буде потрібно. У світлі раю людей багато, а в темряві пекла кожний сам по собі, нікому ні до кого немає діла. Я прагну до такої самотності.

П.: 9 У пеклі кожен сам по собі. Це вас влаштовує?

І.: 9 Влаштовує.

П.: 10 Але ви від цього страждаєте?

І.: 10 Так, страждаю від цього з дитинства. Але я зробила висновок, що мені так краще. Спокійніше.

П.: 11 Спокійніше, бо ви від чогось позбавляєтесь?

І.: 11 Так, від себе самої.

П.: 12 Від необхідності переживати, що ви не така, що вас не так сприймають, засуджують. Чи буде в пеклі якась близька вам людина?

І.: 12 Там, у пеклі, я нічого не відчуваю: мене ніби не існує, я порожня всередині. Там немає близьких мені людей. У мене взагалі немає близьких, а батьків я ненавиджу, як і вони мене. Я живу уявою. Спілкуюсь із вигаданими персонажами на такі теми, на які я не можу ні з ким говорити.

**Семантика комунікатів, означених за стенограмами психоаналітичної роботи
з протагоністами Н., І.**

Таблиця Р. 1

**Семантика комунікатів, означених за стенограмою психоаналітичної роботи
з протагоністом Н. (див. додаток Р. 1)**

№ з/п	Назва комунікатів психолога та протагоніста	Номер к-та за стенограмою
1	Відчуття внутрішньої дисгармонії	1
2	Тенденція до самопокарання	2, 4, 5
3	Внутрішня суперечність (прагнення звільнитися від внутрішньої дисгармонії та небажання виходити з драми)	3
4	Залежність від батьків	3
5	Відчуття "внутрішнього пекла"	4
6	Імпотування психіки Н. матір'ю	5, 7, 8,
7	Відчуття меншовартості	7
8	Деструктивна залежність від матері	8, 13
9	Блокування лібідних почуттів до матері	11
10	Прихована агресія на матір	12, 13

Таблиця Р. 2

**Семантика комунікатів, означених за стенограмою психоаналітичної роботи
з протагоністом І. (див. додаток Р. 2)**

№ з/п	Назва комунікатів психолога та протагоніста	Номер к-та за стенограмою
1	Відчуження батьків	1
2	Відчуття безперспективності існування	2, 3, 12
3	Залежність від батьків	3,6
4	Блокування чуттєвої сфери батьками	5
5	Єднання з батьками через страждання	7
6	Домінування енергії мортідо над лібідо	7, 8
7	Тенденція "повернення в утробу"	8, 18
8	Прагнення до самотності	4, 8
9	Вплив травмівних переживань дитинства на імпотування психіки І.	10
10	Тенденція до самоізоляції	9
11	Неприйняття себе	11
12	Тенденція до психологічної смерті, що зароджується в сім'ї	12

Психоаналіз комплексу тематичних малюнків протагоніста О.

Додаток С. 1

Стенограма психоаналізу комплексу тематичних малюнків протагоніста О.*

Рис. С*. 1. Дорога мого життя

О.: Це дорога мого життя. Я йду цією дорогою і зустрічаю людей.

П.: 1 Де на цій дорозі життя знаходитеся ви?

О.: 1 Не знаю, я себе не зобразила. Ця дорога схожа на долю, яку вже визначено наперед.

П.: 2 Дорогу зображено понівеченою, з вибоїнами. Такі деформації є відображенням якихось життєвих негараздів?

О.: 2 Так, це люди, які втручаються в моє життя. Але якщо людині визначена така дорога, то вона повинна нею йти – це доля.

П.: 3 Коли ви так кажете, то ніби знімаєте із себе відповідальність за те, куди підете, в якому напрямку – життя визначено наперед?

О.: 3 Так, я в цьому переконана.

П.: 4 Усе негативне приходить ззовні. Дорога понівечена, увігнута, ніби хтось може заподіяти шкоду. На дорозі не намальовано людей, які б вам допомагали?

О.: 4 Я не хочу, щоб мені хтось допомагав, – така доля.

П.: 5 Але ми не можемо реалізувати себе без взаємодії з оточуючими людьми. Чому ви маєте такий страх стосунків із цими людьми? Це те, що зупиняє вас на шляху, і ви будете оберегати свою дорогу від оточення замість того, щоб асимілювати себе з людьми та досягати мети?

О.: 5 Так, я оберегаю свою дорогу.

П.: 5 Від кого йде така загроза?

О.: 5 Поки що не від кого, але такі люди можуть зустрічатися та заважати.

П.: 6 Чому ми не бачимо на малюнку людей із дружньо простягнутою рукою?

О.: 6 У кожного – своя дорога і різне ставлення до мене.

Аналітико-корекційний коментар психолога 7. Можемо спостерігати закритість для нового досвіду: автор відсікає все, що йде від оточуючих людей, оскільки вбачає в їхніх діях недобррозичливість.

Рис. С. 2. Людина, яку я відчужую

О.: 8 Це слабкість. Я не поважаю та не люблю слабких людей.

П.: 8 Що ви відчужуєте в собі?

О.: 8 Дитину. Я зобразила слабку людину (квітку, з якої падають пелюстки).

Пояснення 9. Ви відчужуєте в собі дитину, до якої маєте амбівалентні почуття: "З одного боку, цю дитину не можна не любити, а з іншого – я її в собі відчужую. Якщо я її відчужую, то не завжди бачу, коли я по життю дію, як маленька дитина, – тоді мої дії від цієї дитини будуть викривлено інтерпретуватися". Оточуючі люди деформують дорогу (див. рис. С. 1), а ви витрачаєте енергію, щоб вирівняти ці деформації, – це ілюзія сили, ви не посуваєтесь уперед до поставленої мети, а витрачаєте енергію. Ви докладаете зусиль, щоб вирівняти оболонку свого "Я", тобто на те, щоб закрити можливість побачити, що "мої вчинки – це вчинки маленької дитини".

О.: 10 Так, я часто картаю себе за це.

П.: 10 Тому немає можливості уникнути конфлікту, упередити його виникнення?

О.: 10 Так, я його не бачу, а потім караю себе за це.

П.: 10 Ви бажаєте перетворювати на таку квітку іншу людину? Якщо вам вдасться це зробити, це буде свідченням вашої сили?

О.: 11 Так. Ці люди самі винні, що я можу з ними так чинити.

П.: 11 У цьому полягає ваша захищеність: люди самі винні, що йдуть із цією стрілкою (див. рис. С. 1). Якщо повернути цю стрілку, то вона влучить просто в серце людини, яку ви відчужуєте, – вона несе загрозу. Тут намальовані крила (див. рис. С. 1). Згідно з архетипною символікою, вони означають людей протилежної статі. Метелик є символом сексуальності, тому люди протилежної статі прагнуть вашої прихильності, але відчувають загрозу.

О.: 12 Так, я не виношу залежності від чоловіків – відчуваю себе нікчемною.

* Примітка:

Зображення малюнків представлено в додатку С. 2.

П.: **12** Якщо ви відчужуєте це в людях, то відчужуєте таку надламаність і в собі? Тому людина, яка буде поряд із вами, повинна пройти випробування на міць – вона радше отримає відмову, ніж прийняття.

О.: **12** Так, щоб потрапити в моє життя, мій обранець повинен відповідати моїм вимогам.

П.: **12** Тобто відбувається селекціонування: ви повинні перевірити, на якому рівні знаходиться ця людина.

О.: **13** Так, я розглядаю стосунки через перспективу спільного життя, а слабкі партнери мене не цікавлять. Я надто багато пережила в дитинстві, завдячуючи батькові. Тепер відчуваю, що не дозволяю собі любити, доки не впевнюсь у психологічній силі партнера.

Рис. С. 3. Будинок – дерево – людина

О.: **14** Це казковий будинок. Поряд із ним я намалювала місце для людини: вона є і водночас її немає – від неї залишився лише слід. Дерево нібито живе, але сухе всередині, квіти штучні.

П.: **14** Біля будинку є людина?

О.: **14** Ні, це слід від людини, яка колись тут сиділа.

П.: **14** Це крісло, що від неї залишилось?

О.: **14** Так.

П.: А яка це була б фігурка: чоловіча чи жіноча?

О.: Чоловіча.

П.: **15** Це мудрець, тобто людина зріла, розумна?

О.: **15** Так.

П.: **15** Така фігура могла бути близькою до вашого батька?

О.: **15** Ні, радше до брата.

П.: Чому більше до брата?

О.: **16** Він створює власну сім'ю. Це і моя мрія. Я прагну до цього, але в мене є страх, що я не зможу.

П.: **16** Ця мрія не зовсім реальна, тому людина – лише слід?

О.: **17** Так, ця людина є та водночас її немає.

П.: **17** У назві малюнка "Дім – дерево – будинок" ми бачимо лише слід від людини. Ви змінили сюжет малюнка?

О.: **17** Я намалювала людину-мумію: вона порожня, як статуетка.

Аналітико-корекційний коментар психолога 18. Спостерігається тенденція до психологічного омертвіння, адже людина зображується порожньою, подібною до статуетки – омертвілою. Образ людини представлено у вигляді сліду: вона є і її водночас немає, що вказує на боротьбу тенденцій життя та смерті.

П.: **19** Якщо пофантазувати й уявити, що тут жива людина, то що зміниться? Можливо, краще, коли людина омертвіла і її нібито немає?

О.: **19** Коли її немає, все впорядковано, оскільки це тільки символ людини. Якщо б людина з'явилася, то малюнок став би яскравим, живішим, але тоді був би хаос. Люди – це хаос.

Аналітико-корекційний коментар психолога 20. Тенденцію до психологічної смерті представлено через статичність, омертвілість, адже життя сприймається, як хаос, що вносить небажану динаміку.

П.: **21** Ви б хотіли жити разом із братом?

О.: **21** Ні, хотіла б спілкуватися ближче, але зараз це неможливо, він живе не сам.

П.: **22** Я говорю про те, чого, мабуть, вам би хотілося: щоб ваш майбутній чоловік був не нижчим за брата. Це може бути перпоною у виборі партнера. Ваш партнер повинен прирівнятися до фігури брата. На малюнку зображено драбину, як у казці, тобто партнер повинен дотягтися до вас, бути принцем на коні, пройти крізь певні випробування. "Тільки після таких перепон я зможу визначити, підходить мені ця людина чи ні". Дорога на малюнку веде до дерева. Чи не вказує це на тісний зв'язок із родиною?

О.: **22** Так.

П.: **23** Чому тут зображено квітку? Сухе дерево – і раптом квітка?

О.: **23** Я б хотіла мати власну родину, але не втрачати зв'язку з батьками.

П.: **24** Що символізує ця квітка?

О.: **24** Дерево сухе – його висушила ця штучна квітка. Ця квітка – мій батько, який живе за рахунок матері. Він страждав на алкоголізм.

П.: **24** Батько живе за рахунок матері?

О.: **24** Так, він залежить від неї.

П.: **24** Тобто без матері не було б родини?

О.: **24** Так.

П.: 25 Тому на трон ви зводите брата – він є критерієм чоловічої сили. Чи не буде ваш майбутній чоловік жити за ваш рахунок? З одного боку, ви не дуже сподіваєтесь, що будете жити за рахунок чоловіка, а з іншого боку, він повинен бути опорою в житті, і в цьому полягає суперечність.

О.: 25 Так, я не бачу себе залежною від когось, я йду в житті сама.

Інтерпретація психолога 26. Спостерігаємо суперечність: "З одного боку, я інтроєктувала від матері таку цінність, як самостійність, а з іншого – чоловік повинен бути подібним до брата. Отже, обранець є лише тінню брата, оскільки по-справжньому я можу любити лише брата". У вашого обранця буде завдання зробити цей слід живим та повноцінним, а ви будете омертвляти його якості, що дисонують із якостями брата. Омертвляючи ці риси, ви не зможете відчувати партнера. Це омертвіння пов'язане з батьком: усе, що йде від нього, є мертвим. Той період вашого життя поставив акцент, і його не повернеш. Такий нахил на малюнку вказує на те, що батько зламлюється під натиском проблем. Це дерево схоже на фігуру матері, якій, мабуть, довелося виконувати чоловічі функції. Цей паросток схожий на фалічний (чоловічий) образ, на якому росте квітка.

Рис. С. 4. Мій найбільший недолік

О.: Я намалювала гардину, руку і ногу, що стоїть на підвіконні. Губи підвішені на мотузках. Головна деталь малюнка – карти, які все об'єднують.

П.: 27 Чому тут зображено одне око?

О.: 27 Достатньо того, що людина може бачити одним оком. За людьми все рівно постійно хтось спостерігає, і когось завжди доводиться плакати. Життя – це фатум.

П.: 28 Чия це нога?

О.: 28 Це опора для руки, яка тягнеться до сліз.

П.: 28 Вона збирає сльози для того, щоб пити?

О.: 28 Так, вона п'є власні сльози.

П.: 29 Так, ваш найбільший недолік сягає корінням у те, що пережила ваша родина. Тобто така згубна звичка батька – це трагедія. Фактично батько пив не вино, а сльози – ваші і матері?

О.: 29 Так, і я тепер роблю те саме.

П.: 30 Ви стоїте на вікні, що може означати падіння або підйом. Це може свідчити про схильність до асоціальної поведінки (азартні ігри тощо). Малюнок показує певну циклічність: "Я часто п'ю власні сльози".

О.: 30 Так, я саме це намагалася зобразити. У мене є схильність до асоціальної поведінки, від чого я часто страждаю.

П.: 31 Тоді залишається такий відтінок: фігура на малюнку "Людина, яку я відчужую" (рис. С. 2) є лише слідом від цього аспекту життя (рис. С. 4), що вас такої ніколи не було.

О.: 31 Так, можливо. В мене часто виникає відчуття неіснування – я живу ілюзією.

П.: 32 Цей недолік так і залишається?

О.: 32 Так, я живу у своє задоволення, але для мого подальшого життя це буде недоліком.

П.: 32 Якщо ви живете у своє задоволення, то чому ви не змінюєте мій текст стосовно того, що ви п'єте власні сльози?

О.: 32 Мені це подобається.

П.: 33 Ви караєте себе і самі щось робите для власного розп'яття? Ви розпинаєте самі себе?

О.: 33 Так, я стою перед шпорою, а за нею знаходиться цей хрест, на якому розп'ято Ісуса. Я страждаю подібно до нього.

П.: 34 Ніби ви самі себе караєте за асоціальні нахили батька, часткою якого ви є.

О.: 35 Так, я погоджуюсь, але, переживаючи страждання, я стаю сильнішою.

Аналітико-корекційний коментар психолога 36. Тенденція до самопокарання виявляється у відчутті задоволення від страждань. Страждання сприймаються протагоністом як мужність, переживаючи які, О. (ілюзорно) набуває сили.

П.: 37 Якби з малюнка прибрати карти, це б його змінило?

О.: 37 Так, не було б азарту, ризику.

П.: 37 Це виправданий азарт. Чи в цьому є недолік, що виправдовується назвою?

О.: 37 Якщо це реалізується, то буде недоліком.

П.: 37 Це тільки наміри?

О.: 37 Так, це мені властиво, я люблю ризик.

П.: 38 Чому ця нога така напружена?

О.: 38 Вона непорушна, як статуетка. Це тверда опора, не дивлячись на те, що вона стоїть на носку. Вона сильна, тому що багато пережила.

П.: 39 Батьківська поведінка провокувала у вас таку реакцію, що ви плакали і сльози скапували. Ви пили ті сльози, і це для вас було джерелом?

О.: 39 Це було горе (плаче).

П.: 40 Неначе чаша горя?

О.: 40 Так. Батько зробив усе, щоб звільнитися від алкогольної залежності. Він став пити через брак уваги до себе з боку дітей – ми спілкувалися тільки з матір'ю. Маму це влаштовувало, а батька – ранило.

П.: 41 Ви навчилися омертвляти свої почуття до батька, ненавидіти його?

О.: 41 Так, я навчилася омертвляти свої почуття. Батька для мене як не існувало.

П.: 42 Наскільки ви допомагаєте батькові в його самостворенні? Можливо, відчуваєте, що ви його десь призупиняєте?

О.: 42 Так, іноді мені здається, що я зацікавлена в тому, щоб батько був таким нещасним. Тоді я можу бути емоційно близькою до нього.

Рис. С. 5. Мій портрет

О.: 43 Це стан розчарування. Я посварилася з близьким другом. Ми з ним товаришували, але він хотів більшого. Я відмовила йому через те, що не сприймала його як сексуального партнера і боялася втратити як друга. Я не була готова до такої пропозиції і замкнулася в собі. Коли через певний час я дозріла до таких стосунків, він відмовився. У нас нічого не вийшло: ми перестали спілкуватися, що й викликало розчарування, відчуття безперспективності існування. Я відобразила цей стан через образ троянди, яку пробило серце.

П.: 44 Інтимний аспект ваших стосунків відображають опущені донизу листочки? Вони для вас символізують смуток чи надію?

О.: 44 Омертвілість, відсутність динаміки.

П.: 45 Відтінками показується глибина темряви, смутку?

О.: 45 Так, драма, відчуття неіснування.

Аналітико-корекційний коментар психолога 46. Відчуття безперспективності життя, розчарованості вказує на тенденцію до психологічної смерті. Інтимний аспект у стосунках з чоловіками представлено через омертвілість, блокування чуттєвості, що свідчить про тенденцію до психологічної імпотенції.

О.: 46 Він не зміг би реалізувати себе зі мною як чоловік. Я не хотіла його втрачати як товариша.

П.: 47 Він у чомусь нагадував вашого брата?

О.: 47 Ні, повна протилежність.

П.: 47 Не все у братові вас влаштовувало? Ви знайшли протилежність, яка вам імпонувала?

О.: 47 Так, ми з ним ніби окремі частини. Він – людина, до якої я прагну.

П.: 47 Можливо, ви прагнете до того, щоб ваші батьки були вами задоволені так само, як і вашим братом?

О.: 47 Так, я цього хочу.

П.: 48 Ви часто промальовуєте краплі? Що вони для вас символізують?

О.: 48 Я малювала кров, а тепер думаю, що це сльози. Коли я втратила свого друга, це для мене було неначе психологічна смерть. Я відчула, що мої почуття омертвіли, що я ніколи не зможу любити.

П.: 48 Тому так намальовано тулуб (як смерть) – він не може існувати. Щось омертвилося – надії, мрії?

О.: 48 Так, я пережила таке омертвіння.

П.: 49 Чуттєво закрита, а платонічний аспект – символічний. Троянда не може дати життя цьому серцю, це як пам'ять. Троянда – символ інтимних чоловічо-жіночих стосунків, а серце – душевний, нижній сектор відносин. Пелюстки схожі на краплі – уособлення мрій, надій, що омертвилися.

О.: 49 Так, залишилась тільки пам'ять про стосунки, які вже не можна відродити.

Рис. С. 6. Мій ідеальний партнер у спілкуванні

О.: 50 Я зобразила себе у вигляді великої квітки. Поряд – мій друг. Він надихав мене душевно, був моїм натхненням.

П.: 50 Ви намальовані міцною, яскравою, а він ближчий до зламаної квітки. Одну пелюстку зображено у вигляді обличчя. Він повернутий до вас. Мабуть, вашому другу було непросто: він зорієнтований на вас, а ви закриті.

О.: 50 Так.

П.: 51 Це вода на малюнку?

О.: 51 Калюжа. Вона говорить про мої почуття. Душевно ми були разом, а тепер він не зі мною. Він боготворив мене, а зараз цього немає – залишилась лише калюжа.

П.: 51 Ніби ви отримали досвід, але не той, до якого прагнули. Ви розчарувалися в цій людині, оскільки він не витримав іспит на силу.

О.: 51 Так, не витримав. Я вважала, що він повернеться.

Рис. С. 7. Людина, яку я не люблю

П.: 52 Квітка – це людина, яку ви не любите?

О.: 52 Людина самотня, не дивлячись на те, що світить сонце. Я часто відчуваю себе самотньою серед людей. Я зобразила знайомого, з яким у мене відбувся конфлікт через неспівпадіння поглядів.

Аналітико-корекційний коментар психолога 53. Відчуття самотності серед людей виступає однією з форм психологічної смерті.

П.: 54 Навіщо вам "підвішувати" цього знайомого догори ногами? Якби він у вас запитав: "За що ти так зі мною?"

О.: 54 Так буває, я їх "підвішую" для перевірки їхньої відданості мені.

П.: 54 Після таких випробувань стосунки зберігаються?

О.: 54 Ні, вони руйнуються, не почавшись.

Рис. С. 8. "Я-реальне", "Я-ідеальне"

О.: 55 Це зображено мене в гармонії із собою. Птах їсть корм, який дає йому рука. Це колоберт, ходіння колом. Птах сам себе підгодовує.

П.: 56 А підкормка якого роду – досвід?

О.: 56 Не лише досвід. Люди створюють навколо себе ситуації, живуть у них. Ці ситуації їх годують, а люди роблять висновки.

П.: 57 Чому намальовано саме голуба? Як натяк на пуповину, залежність від батьків?

О.: 57 Так, я відчуваю залежність.

П.: 58 Що символізує ця змія? Вона має відношення до реального чи ідеального?

О.: 58 До реального, це символ хитрощів.

П.: 58 Хитрощі – це компенсація розумових недоліків?

О.: 58 Для мене це вміння приховувати почуття.

П.: 59 Чому дерево зображено таким сухим, омертвілим – ви молода, сильна? Якби дерево завітло, ви б зраділи?

О.: 59 Не знаю, мабуть.

П.: 59 Чому важко намалювати такий ідеал?

О.: 59 Листя – це як прикриття. Я зобразила колоберт, він повинен бути оголеним.

П.: 59 Це як "хибне коло"?

О.: 59 Так, воно влаштовує мене на даний момент.

П.: 59 Ви не можете вийти з цього кола чи не хочете?

О.: 59 Не хочу, адже у цьому – моя сила.

П.: 60 Не хочете тому, що ви створюєте, нехай ілюзорну, але самодостатність. Водночас це постійна залежність від соціуму.

О.: 60 Так, залежність від соціуму.

Аналітико-корекційний коментар психолога 61. Руйнування стосунків, агресія, ненависть – дефекти поведінки, для яких характерна повторюваність – сприймаються протагоністом як сила, неповторність, самодостатність, що є виявом психологічної імпотенції.

П.: 61 Від батьків також?

О.: 61 Фінансово – ні.

П.: 61 Що сприяло вашій незалежності?

О.: 61 Я хочу, щоб у батьків було власне життя.

П.: 61 Чим більше ви зайняті: своїм життям чи батьківським?

О.: 62 Не знаю, мабуть, життям батьків. Це пов'язано з братом. Він живе з батьками, але не залежить від них. Я також цього прагну.

П.: 62 Щоб не поступатися братові?

О.: 62 Так, це головне.

П.: 62 Ви відчуваєте конкуренцію?

О.: 62 Так, я взяла таку позицію, що повинна бути на рівних, хоч він і старший. У мене так у житті: конкуренція та заздрість присутні завжди в усіх стосунках.

П.: 63 Цей птах на малюнку зрісся з пальцем?

О.: 63 Так.

П.: 63 Руки представлені такими, ніби щось омертвило. Сухе дерево, чорна земля. Яка ви реальна, а яка – ідеальна?

О.: 64 Якщо я щось роблю, то бажаю взаємності. Якщо її немає, то й спілкування не буде. На цьому малюнку все взаємопов'язане, це все – я.

П.: 64 Ця залежність, про яку ви кажете, відноситься до реальності чи до ідеалу?

О.: 64 До реального ідеалу.

П.: 64 Те, що ви робите в житті, є ідеальним?

О.: 64 Так. Якщо це не ідеально, то навіщо йти до цього?

П.: 65 Для вас достатньо, щоб оточення сприймало вас як ідеал?

О.: 65 Так. Для всіх доброю не будеш, але для тих, із ким я спілкуюся, цього достатньо.

Пояснення 66. Ви маєте прагнення до високості (сонце, дерево), але водночас ми бачимо приземленість (птаха, який вріс, калюжу (див. рис. С. 5), корм для птаха на землі). За вашою розповіддю, ви прагнете до високої духовності. У той самий час наперед виходить матеріальний аспект. Ми бачимо луну, сонце, палиць переходить у птаха, гілка – в корінь, все нерозривно пов'язано. Це все – батьківські символи.

П.: 67 Ви відчуваєте прив'язаність до батька?

О.: 67 Так, відчуваю.

П.: 68 Ця рука ніби мертвої людини, вона просто висить у повітрі?

О.: 68 Ця рука годує птаха, тобто саму себе. За рахунок сонця мертво оживає. Дерево мертво, а сонце допомагає проростати, оживати.

П.: 68 Якщо від'єднати птаха від пальця, він би ожив?

О.: 68 Так, птах ожив би і відлетів.

П.: 69 Це неначе пуповина, яка прив'язує його до батьків, і він не може відлетіти?

О.: 69 Ноги – це опора, а людина без ніг не існує.

П.: 69 Це вказує про те, що ви знаходите опору в батьках. Ми можемо спостерігати прив'язку до землі, що є батьківським архетипом (пуповина). Навіть якщо нога народжується, то пуповина не обривається.

О.: 69 Так.

Аналітико-корекційний коментар психолога 70. Суперництво, конкуренція, заздрощі, ревності унеможливають партнерські стосунки, що є виявом психологічної імпотенції. Ми можемо спостерігати боротьбу життя та смерті. Омертвіле дерево, рука, нога, що виглядає з-під землі та намагається народитися, сонце, що оживлює мертво. Амбівалентне ставлення, прив'язаність, неусвідомлене тяжіння "в утробу" (в землю), як у материнське лоно. З іншого боку, О. має бажання самонародитися: із землі виходить нога – символ сили. Подібні ноги ми бачимо на малюнку "Мій найбільший недолік" (див. рис. С. 4).

Рис. С. 9. Мій звичайний день

О.: 71 Я – це ця людина із стрілами, що споглядає, як зникає звичайний день. Я зобразила корзину, в якій знаходиться яйце на підставці. Це все відлітає – корзина та кришка, що біля неї.

П.: 71 Яйце – це те, що допомагає вам самонародитися? Можливо, ви до цього прагнете, але не можете досягнути?

О.: 71 Мабуть, так. Я вклала у цей малюнок такий зміст: кожного дня народжується дитина, але, незважаючи на те, що дитина залишається, день зникає.

П.: 72 Хто відкрив кришку нового дня?

О.: 72 Сам день відкриває, а коли він закінчується, кришка закривається.

П.: 72 У вас таке відчуття, що це ви так зникаєте, ніби не можете народитися із власної шкаралупи. Ви відчуваєте потенціал, і тому в центр вашої уваги ставите азарт, який би вам допоміг народитися?

О.: 73 Так, у мене є відчуття "капсули". Ризик допомагає мені відчути життя.

Аналітико-корекційний коментар психолога 74. Ця корзина подібна до утроби, вона не життєдайна, в ній немає поживних речовин, що вказує на бажання самонародитися. Таке бажання виявляється у прагненні до ризику, азарту, що створює ілюзію життя.

П.: 75 Ви переросли той період, коли вас підживлював такий зв'язок, тепер намагаєтесь відірватися від батьків.

О.: 75 Так, я більше не відчуваю потреби в такому єднанні.

П.: 75 Ви відчуваєте, що це може вас згубити, тому руки із стрілами штовхають цю корзину вгору?

О.: 75 Так, руки хочуть повернути ці почуття, але не можуть цього зробити – почуття втрачені назавжди.

П.: 75 "Кожного дня я намагаюсь щось зробити, щоб відірватися від батьків, самонародитися, але водночас відчуваю, що дуже прив'язана і не можу цього зробити".

О.: 75 Так, я ніби сиджу на місці.

Аналітико-корекційний коментар психолога 76. Відчуття пасивності (сидіння на одному місці) свідчить про те, що відірив від батьків залишається на рівні бажань. Руки є натяком на перепони,

що заважають вийти за межі цієї дороги (див. рис. С. 1). У протагоніста є передбачення того, що там будуть такі стріли, неприйняття, це вказує на готовність до руйнування контактів.

Рисунок С. 10. Криза та етапи виходу з неї

О.: 77 Я йду від проблем, не люблю їх вирішувати, іноді просто опускаю руки. За цим завжди хтось спостерігає. Наприклад, ця людина-дерево вросла і стоїть. Я зображувала себе як омертвілу людину, в якій відсутні всі почуття. Вона нагадує чистий лист, що готовий до нових переживань.

П.: 78 Це ви йдете? Що за вами тягнеться?

О.: 78 Так, я йду і тягну за собою чобіт, він як пуповина.

П.: 79 Ця людина, яка вросла, є кимось із ваших близьких?

О.: 79 Можливо, батько. Він завжди розчаровував мене своєю пасивністю. А можливо, і я.

П.: 80 На малюнку зображено сліди. Звідки вони?

О.: 80 Це сліди з минулого, яке я тягну за собою.

П.: 80 Тоді ту підкормку для птаха (див. рис. С. 7) ви отримуєте з цих кроків на малюнку. Це як замкнена система, де виявляється сила: "Я можу залишити після себе глибокі сліди".

О.: 80 Так, я завжди залишаю слід і завжди керуюся девізом: "Я зможу сама".

Аналітико-корекційний коментар психолога 81. Дерево на малюнку "Людина, яку я не люблю" (рис. С. 7) є символом прив'язаності до батьків. Воно врослає в землю, що породжує проблему неможливості чуттєвих стосунків та вказує на едіпову залежність. Відбувається знецінення чуттєвого аспекту, що підтверджується словами О.: "Сяйво буде блідим, якщо відбудеться чуттєвий контакт", – тому інтимні стосунки нівелюються. Аналізанд вступає у стосунки з готовністю залишити слід (омертвити) почуття партнера, що приносить задоволення та відчуття сили. О. бореться з жіночим та чоловічим початками в собі: з жіночим – зображує себе у вигляді врослого омертвілого дерева, статично прив'язаної ноги, сірої безжиттєвої дороги; з чоловічим – через омертвіння чуттєвості, вияв мужності, сили, що є вираженням психологічної імпотенції.

О.: 82 Так, я все рівно залишаюся на висоті, із сльозами.

П.: 83 Тому що ви через власне прагнення до самозбереження омертвили бажання тієї людини? Можливо, водночас у вас залишається надія, що та людина вас не забуде, поновить стосунки?

О.: 83 У мене немає більше почуттів, я взагалі не спроможна відчувати. Я ніби те дерево, що вросло.

П.: 84 Ви на малюнку представлені в людині, що йде, та в людині-дереві, яке вросло. У вас є надія, що буде товариш, який допоможе вам вийти з цього стану?

О.: 84 Ні, я ніби померла за життя.

Аналітико-корекційний коментар психолога 85. Відчуття неіснування, смерті за життя, відсутності переживань та почуттів є однією з форм психологічної смерті.

Рис. С. 11. Людина, яку я люблю

О.: 86 Це те, що я відчувала до тієї людини. Але я відпустила ті почуття і більше не можу нічого відчувати.

П.: 86 На малюнку показано подібність вас до цієї людини – ви неначе дві половинки одного цілого.

О.: 86 Так.

П.: 87 Це ніж?

О.: 87 Так, він розрізав серце навпіл.

П.: 87 Цей ніж – інша жінка?

О.: 87 Ні, доля.

П.: 88 Можливо, щось потрібно розрізати у вас самій?

О.: 88 Так, я сама до цього прагну, доводжу стосунки до такого.

П.: 88 Можливо, в цьому ви відчуваєте силу? Вас полюбили, а ви – ножом по живому. З'являється відчуття сили: "Я з цим впоралась, а ти зможеш?"

О.: 88 Так, саме це я роблю і відчуваю задоволення.

П.: 88 Багато таких жертв?

О.: 88 Не так багато, але є.

Аналітико-корекційний коментар психолога 89. Відчуття задоволення від спричинення страждань собі та іншій людині вказує на тенденцію до самопокарання. О. карає себе, руйнуючи стосунки з коханою людиною, що спричиняє страждання. Протагоніст отримує ілюзорну силу через відчуття влади та страждання іншої людини.

П.: 89 Ви були як єдине ціле?

О.: 89 Так, це був мій товариш.

П.: **89** Товариш – над вогнем, а ви – остронь?

О.: **89** Це відчуття після розриву стосунків, до якого я сама ж і призвела.

П.: **90** Він знаходиться над вогнем, а ви – поза ситуацією. Так виявляється ваша сила?

О.: **90** Я не знаю, звідки береться ця влада, я з нею нічого не можу вдіяти.

П.: **91** Брат у вашій сім'ї має владу над кимось?

О.: **91** Не знаю, чи можна це назвати владою. Він шляхом маніпулювання досягає всього, чого забажає.

П.: **91** Ви хотіли, щоб біля вас був брат, і отримали те, що хотіли. Ви вимагаєте від свого партнера, щоб він не відставав від вашого ідеального образу, а якщо так трапляється, то відбувається розрив стосунків.

О.: **92** Так, я потрапляю в колооберт. Можливо, краще відпустити, ніж бігати за своїм хвостом. Якщо я вимагаю від обранця одного, а він не реалізує моїх планів, то це означає крах, розрив стосунків.

П.: **92** Вслухайтеся в цей текст: "Вимагаю від людини одного, а він не реалізує моїх планів". А якщо він скаже, що це ви не реалізуєте його планів?

О.: **92** Він повинен коритися моїм вимогам, його планка повинна бути нижчою за мою планку.

П.: **93** Чому ви обираєте таких партнерів, щоб їхня планка була нижче?

О.: **93** Я спочатку ставила душевність на перше місце, але зрозуміла, що, окрім цього, повинні бути соціальні успіхи. Якщо в людини немає прагнень, то її душевність мною упускається. Краще бути самодостатньою. Я не можу дарувати любов. Можливо, я не здатна любити просто за душевність.

П.: **93** Можливо, краще відразу шукати соціально успішного чоловіка і залишатися самозбережливою?

О.: **93** Поки мені вистачає такого підживлення (див. рис. С. 6).

П.: **93** Хто розклав це багаття?

О.: **94** Я сама. Люблю такий стан більше, ніж цю людину.

П.: **94** Той стан, коли відповідно до своїх планів можна розбити серце і відчутти силу?

О.: **94** Так, я люблю робити іншим боляче, створювати собі труднощі та долати їх.

П.: **95** Партнери потрапляють у колооберт, вони вас підживлюють (меч, полум'я). Ви навчилися такому з братом?

О.: **95** Мені батьки все дозволяли, я могла ними маніпулювати, а з братом це було особливо виражено.

Аналітико-корекційний коментар психолога 96. Тенденція до психологічної імпотенції знаходить вираження в тенденції до самопокарання. Протагоніст створює ситуації, від яких вона страждає, не усвідомлюючи глибинно-психологічних передумов таких станів.

Рис. С. 12. Чоловік, жінка і я

О.: **97** Я зобразила чоловіка (мого друга) – він стоїть на колінах – і жінку (себе), за якою тягнеться пуповина. Вони знаходяться під землею. Це троянда, яка проростає із жінки. Вона в'яне та помирає без мого друга, а він дивиться на мої страждання.

П.: **97** На малюнку показано залежність від батьків, ви навантажені чоловічо-жіночими стосунками ще з батьківської сім'ї.

О.: **97** Так, я настраждалася з раннього дитинства.

П.: **98** У житті ви ніби тягнетесь до чогось високого, але були схильні опуститися до рівня цього чоловіка?

О.: **98** Так, мені було необхідно це зробити, щоб покарати себе.

П.: **99** Троянда стала в'янути через те, що ви опустилися до його рівня?

О.: **99** Так, пелюстки, що падають – це мої омертвілі почуття.

П.: **100** На малюнку більше страждає чоловік, адже він стоїть на колінах.

О.: **100** Чоловік спостерігає за жінкою та не бачить, як в'яне троянда.

П.: **100** Це важливо, щоб бачили?

О.: **100** Ні, вона сама не дасть, щоб бачили її слабкою.

П.: **101** Чому бажання жінки мати стосунки з цим чоловіком пов'язані з приниженням?

О.: **101** Їй подобається таке приниження.

П.: **102** Чому в нього така недієва поза? Це жінка поставила його на коліна?

О.: **102** Так.

П.: **103** Чи задовольняє вас цей малюнок? Можливо, є бажання щось змінити?

О.: **103** Так, я б намалювала себе біля входу, а чоловік був би не в такій понурій позі. Я зобразила той період, коли він спостерігав, як мені було погано. Мій друг поставив умову, щоб я платила йому чуттєву плату, а я відмовила. Коли пройшов час і я дозріла до цих стосунків, то відмовився він.

П.: **104** Чому пелюстки троянди почали падати?

О.: **104** Троянда почала в'янути та чорніти.

П.: **104** Під впливом чоловіка, який від неї відмовився? Ця жінка пожалкувала, що загнала його у такий стан?

О.: **104** Так, від того, що відмовився. Я не пожалкувала, що він у такій позі. Нехай так і сидить – я теж у такому стані.

П.: **105** Певна самодостатність: "Я для себе чоловік і жінка в одному. Він теж щось втрачає, я не можу бути в цьому одна".

О.: **105** Я сама себе ставлю на коліна, караю за те, що я сама створюю такі стосунки, в яких він опадає так само, як і я.

П.: **105** Коли ви його до такого доводите, то страждаєте разом із ним. Є прагнення до страждань: "Я їх створюю для іншого і сама стражаю".

О.: **105** Я звеличуюсь за рахунок його страждань.

Аналітико-корекційний коментар психолога 106. Можемо спостерігати різновид психологічної імпотенції та психологічної смерті, коли імпотуються стосунки, омертвляються почуття (опалі листя, сухі дерева), з'являється відчуття приниженості, ненависті, бажання покарання. Маніпулювання також виступає формою психологічної імпотенції, оскільки почуття іншої людини не беруться до уваги. Інша людина може "підвішуватися догори ногами" (див. рис. С. 6), як приховане бажання матері зробити так із батьком за випивку, сльози. Отже, виникає бажання посадити інших людей на полум'я, приставити ніж (див. рис. С. 10), що вказує на ідентифікацію з матір'ю.

П.: **107** Мати карала батька?

О.: **107** Так, вона придушувала його бажання спілкування з нами (дітьми).

П.: **107** Ізоляція від дітей була покаранням?

О.: **107** Так, для нього та для нас.

Рис. С. 13. Якби життя можна було б почати спочатку

О.: **108** Людина народжується як чистий аркуш паперу, але все рівно проходить через страждання. Людина не хотіла б від цього звільнитися.

П.: **108** Сльози, страждання – це підживка для голуба (див. рис. С. 7), нагорода за страждання. Книга – це символ страждання, без неї немає життя.

О.: **108** Ні, його не буде без книги.

П.: **109** Той, хто дав вам життя, приніс страждання. Це безпосередньо сам батько?

О.: **109** Так, ми страждали разом.

П.: **109** Якби почати життя спочатку, ви б покинули тих, від кого страждаєте?

О.: **109** Ні, це досвід. Я не була б такою сильною, не переживши все це.

Аналітико-корекційний коментар психолога 110. Страждання виступають як еталон життя та спосіб єднання з батьком. Він дав життя та страждання, від яких немає бажання звільнитися, адже це єдиний спосіб душевного єднання.

П.: **111** Це зображено чоловічу фігуру?

О.: **111** Так, це людина, яка збирає опалі сторінки з тієї книги та отримує знання про життя.

П.: **111** Ми бачимо взаємозалежність між минулим та майбутнім: ця фігурка схожа до тієї, з чоботом (див. рис. С. 9).

О.: **111** Так, є такий зв'язок.

П.: **112** Схоже на те, що ваш друг залишив у вашому серці глибокий слід?

О.: **112** Так, залишив. Коли я стану на ноги, тоді він зрозуміє, що втратив.

Рис. С. 14. Моя головна проблема у спілкуванні

О.: **113** Я – тінь у спілкуванні з оточуючими людьми.

П.: **113** Як на малюнку "Будинок – дерево – людина" (див. рис. С. 3): не людина, а слід?

О.: **113** Так, мене ніби не існує. Я не можу розкритися до кінця. Одягаю багато масок, мене реально ніхто не знає. Я зобразила себе в образах птаха і цього сліду від нього. Я боюся самотності – це тотожно смерті. У мене таке відчуття, ніби мене немає на цьому світі.

Аналітико-корекційний коментар психолога 114. У такій замаскованій формі виражається тенденція до психологічної смерті в ситуації спілкування: "Мене наче не існує, я – лише слід". Можемо спостерігати амбівалентність у спілкуванні: "Я присутня не повністю, але водночас самотність для мене дорівнює смерті".

П.: **115** Змагаються дві тенденції: "Водночас мені хочеться бути на цьому світі та померти".

О.: **115** Так, я часто думаю про смерть. Я боюся її.

П.: **115** Можливо, тому, що вам не вдається піти (відлетіти). Замість того, щоб сказати, що це ілюзія, ви кажете, що "мене тут немає, я – лише слід".

О.: **116** Так, я погоджуюсь, це стан самотності серед людей. Я з друзями досить комунікабельна, але постійно відчуваю самотність, ніби мене немає. Хоч водночас я люблю самотність.

Рис. С. 15. Моя мрія

О.: **117** Це зображена я у своєму світі з картинами. Вікно зашторене. Ідеальне життя.

П.: **117** Це ваша мрія?

О.: **117** Я не знаю. Боюсь самотності, але водночас прагну її.

П.: **118** А як же птах у польоті (див. рис. С. 13)?

О.: **118** Це не птах, а тінь.

П.: **118** Тобто на малюнку (див. рис. С. 13), де ви спілкуєтеся, це лише тінь? Ми говорили, що це лише ваші бажання – бути "над", – і тому цей птах зверху є лише тінню вашої мрії. Таким чином, "якщо це лише тінь моєї мрії, то її легко здійснювати, фантазуючи в такій кімнаті сам на сам".

О.: **118** Я боюсь самотності, але в даному випадку це можливість краще пізнати себе.

Аналітико-корекційний коментар психолога 119. Можемо спостерігати таку форму психологічної смерті, як тенденція "в утробу", на що вказує бажання самотності, відчуття себе ненародженою. Зображення на малюнку кімнати, корзини, лампочки, картин, де представлені фрагменти рук, доріг також є натяком на утробу та пуповину. Картинки на стінах схожі на аркуші з книги (див. рис. С. 12). Ніби "я починаю життя спочатку". Важливо самонародитися, проростити себе. Це мудрість, якої потрібно набути. У цій мудрості виключається чуттєвість, є тільки розум як утрата: "Я відчужую чуттєвість, оскільки не можу впоратися з цими коренями, вроценістю (див. рис. С. 7) – тоді я все омертвляю". Це форма психологічної смерті – залишається знання, а ество зникає.

Рис. С. 16. Як мене бачить оточення

О.: **120** Я повернута до них потилицею, спиною, як тінь.

П.: **121** Обличчя теж ніхто не може побачити, оскільки ви закриті рукою?

О.: **121** Так, такої людини немає. Оточуючі люди не такі, як мій друг, якого я втратила, тому відкриватися їм не варто.

П.: **122** Якщо ви знаходитесь серед людей, то вас усе рівно не покидає відчуття самотності?

О.: **122** Так, воно ніколи мене не полишає.

П.: **123** Для кого ви у своїй родині є таким слідом?

О.: **123** Не знаю. Якщо намалювати такий малюнок, то родина була б довкола мене.

П.: **123** Тобто краще, ніж у сім'ї, не може бути ніде. Про це свідчить зображення пуповини.

О.: **123** Так, коли я не вдома, присутнє відчуття дискомфорту. Я постійно думаю, що ми живем не вічно.

П.: **124** Вам так хочеться змінитися, щоб життя було вічним?

О.: **124** Так. Годі навіщо ми народжуємося, вдосконалюємося – щоб померти? У таких думках виявляється відчуття самотності.

П.: **124** Тому краще одразу бути ніби тінь, адже вона непідвладна смерті?

О.: **124** Так, мене як не існує.

Аналітико-корекційний коментар психолога 123. Таким чином вирішується проблема життя та смерті – ми самі себе омертвляємо: "Я – слід, я вже не живу на цьому світі". Депресивність, пасивність, песимізм, відчуття самотності, непотрібності, які ми спостерігаємо в аналізі, є відображенням тенденції до психологічної смерті.

П.: **125** У цієї дівчинки банти, ніби вона маленька. Ця дівчинка чогось соромиться?

О.: **125** Так, удома в неї були постійні бійки, сварки. Вона не хоче ні з ким спілкуватися.

П.: **125** Ця дівчинка не хоче, щоб її бачили? Вона недооцінює свою красу?

О.: **125** Вона не хоче, щоб її бачили, оскільки кожна людина зайнята своїми переживаннями. Якщо вона піде до людей, вони все рівно не побачать її. Кожна людина така за своєю природою, вона може бачити лише себе. Для того, щоб підійти до іншого, потрібні знання. Я сприймаю людей як щось поверхневе, мені цього досить. Даю їм стільки уваги, скільки їм достатньо.

Рис. С. 17. Сприймання щастя

О.: **126** Вихід один: у пізнанні себе через книги. Там немає людей.

Рис. С. 18. Що мене засмучує

О.: **127** Пустота, самотність, відчуття непотрібності.

Рис. С. 19. Моя мрія (уявлення про себе)

О.: **128** Я уявляю, що буду жити у великому місті.

П.: **128** Так намальовано, ніби дорога звужується, закінчується. Ви неначе туди прагнете, але вас це лякає?

О.: **128** Так, мене це лякає, адже я хочу цього і водночас – ні.

Рис. С. 20. Самотність

О.: **129** Навколо мене зображено людей, а я – догори ногами.

Інтерпретація психолога 130. Показано прагнення відійти від батьків, від їх коренів: "Я можу робити це на самоті". Життя вас лякає, довкола загрози, стріли (див. рис. С. 1). Тому "коли я виходжу із стану самотності, то повинна чіплятися за ці корені; я ніби всередині, а оточення – довкола мене". Прагнення до неординарності, певний егоцентризм. Самотність для вас смерті подібна, оскільки тоді "я донизу головою, без коренів, без опори". Ви відчуваєте самотність навіть за умов присутності оточуючих людей: "Я особливо відчуваю самотність, коли є люди, які перевершують мене у своїй значущості, – тоді я лише слід". Як тільки ви відчуваєте себе меншовартою (маленькою), відсторонюєтесь і оточуючі люди втрачають для вас значущість, тоді "я є тільки слідом".

О.: **130** Так воно і є.

П.: **131** Ви стверджували (див. рис. С. 13), що є лише слідом, зобразили себе в декілька разів меншою, ніж інші фігурки, а "в реальності я видаюся такою великою, прагну до високості, сили".

О.: **131** Навіть в аудиторії я сідаю так, щоб мені ніхто не дивився у спину.

П.: **131** Недовіра до інших людей, їх добрих задумів, що може бути породжено намірами цієї маленької пташки (див. рис. С. 13). Ви самі готові створити ситуацію підживлення для цього пташеняти. Ця омертвіла рука насипає їжу з тих драматичних ситуацій, а "я, людина гуманна, занурюсь у цю шкаралупу і нікому не буду приносити ніякого смутку, це все рівно, що бути в тій кімнаті" (див. рис. С. 14).

Аналітико-корекційний коментар психолога 132. З одного боку, ми бачимо велику залежність від батьків, з іншого – бажання відірватися, самонародитися, про що свідчить яйце на підставці (див. рис. С. 8). Реальне ставлення до батьків амбівалентне: бажання відірватися, самонародитися через пізнання життя, але водночас є страх відкритого спілкування з людьми через готовність до таких стріл зі свого боку (див. рис. С. 8) та від оточення (див. рис. С. 1). Отже, "якщо я не буду слідом, то є страх, що стосунки з оточуючими людьми будуть руйнуватися, омертвлятися". Тому в О. є прагнення до пізнання пережитих ситуацій з метою посилення раціонального аспекту, своєї життєвої мудрості.

Рис. С. 21. Людина, якої я боюся

О.: **133** Я зустрічалася з хлопцем, що займався окультизмом, мені було це цікаво.

П.: **133** Він теж був символом самотності?

О.: **133** Так, був подібним до мене.

П.: **133** Вам, мабуть, хотілося оволодіти такими ж самими знаннями, як і він?

О.: **133** Так, мене дуже це приваблювало. Я зобразила спиритичне коло, де ставляться свічки та викликаються духи.

Аналітико-корекційний коментар психолога 134. Автор говорить, що вона є лише слідом, закрита для оточення, відчуває, що щось заважає у спілкуванні, оскільки "я присутня у спілкуванні тільки з тими, з ким зв'язана пуповиною, але водночас цього не існує". Усе це вказує на тенденцію до психологічного неіснування, тому що "для мене самотність – смерть, але я існую тільки в ньому". Віра в надприродне також є однією з форм психологічної смерті, адже реальність сприймається у викривленому відбитті: "Я знаходжусь поза буденністю, володію знаннями для обраних".

Рис. С. 22. Як мене бачать у службовій ситуації

О.: **135** Це зображено фаланг, а це – собаку, яка бачить психічно хворого. Я прохожу практику у психіатричній клініці і коли бачу хворого, то не знаю, що з ним робити. Я спілкуюся з ними на одному рівні, діагностую, консультую, але вони думають зовсім про інше. Я зобразила окорок як символ відстороненості думок. Мене бентежить те, що я почуваю себе вищою за цих людей, можу маніпулювати ними. Я не хочу, щоб це розвивалося далі.

П.: **135** Права частина малюнка відноситься до вас (фаланг). Ви показуєте, що самі є такою деформованою. Рука чомусь чоловіча, а собака може її відкусити. Ви єднаєтеся з хворими через пережиті страждання?

О.: **135** Так, можливо. Мені подобається мати над ними владу.

П.: **135** Нехай вони виглядають собаками, але ними можна керувати, відчувати силу?

О.: **135** Так, щоб не бути нижчою.

Рис. С. 23. Людина, яку я поважаю

О.: **136** Я зобразила спіле яблуко як уособлення людини, що багато досягла в житті. Нога – це опора, на якій стоїть яблуко.

П.: **136** На одній нозі довго не встоїш, це сумнівна опора. Малюнок виражає сумнів у тому, що у вас є така сила.

О.: **136** Так, я дійсно в цьому сумніваюся, але в мене є велике бажання мати таку силу.

Рис. С. 24. Я в сім'ї батьків

О.: **137** Я хочу, щоб батьки жили окремо.

П.: **137** Ви намалювали себе серед інших сердець. Ви цінуєте душевність?

О.: **137** Так, душевність я ціную в першу чергу, але не дозволяю собі її виявляти.

П.: **137** Сила вам потрібна для відчуття сили. За її відсутності не буде що різати: живого, люблячого (див. рис. С. 10). Мабуть, це те, до чого ви самі прагнете – до такого єдиного серця?

О.: **137** Ні, мені це не потрібно – я самодостатня. У мене гармонія із собою, навіть коли я руйную стосунки. Я омертвляю частину себе.

П.: **138** Ви відчуваєте себе в родині?

О.: **138** Так.

П.: **138** Ви намагаєтесь не бачити ідилію батьків?

О.: **138** Так, це не моя ідилія. Я хочу відокремитися, щоб мати своє життя.

П.: **139** Чому такі ваші бажання потрапили до теми "Я в сім'ї батьків"? Намальовано порожні очі та одне ваше сердечко з очима. Отже, "коли я хочу цієї ідилії і вона є, то я її як не помічаю – батьки як окремо". Можливо, ви так на них впливаєте, що вони неначе роз'єднані. На малюнку ми бачимо, якщо ви є, немає такого єднання, тобто воно для вас не є нейтральним. Вам потрібно, щоб бути з кимось єдиною, тому ідилія стосунків батьків може реалізуватись тільки через ваше від'єднання?

О.: **139** Так.

Аналітико-корекційний коментар психолога 140. Протагоніст вносить конфлікт у батьківську родину, адже коли О. знаходиться в сім'ї, єднання батьків неможливе. Спостерігається ідентифікація О. з матір'ю, що виявляється у створенні ідилії з батьком. Тому коли, за твердженням протагоніста, вона приїжджає додому, то знаходиться в центрі уваги, як це робить мати.

Рис. С. 25. Мої бажання

П.: **141** Бажання, щоб були всі разом?

О.: **141** Окремо, але щоб була повна гармонія.

П.: **141** Одне одному не заважає.

Рис. С. 26. Моя сім'я тепер

П.: **142** Це хмаринки?

О.: **142** Вода, рибки, такий поділ. Раніше, коли батько пив, у сім'ї були переживання, сварки, травмивні ситуації, а зараз усе добре.

П.: **142** Ця печера на малюнку схожа на фортецю, куди можуть запливати рибки. Ви "ховаєте" свою залежність під водою, тому постійно декларуєте, що "я залежна від батьків"?

О.: **142** Так.

Аналітико-корекційний коментар психолога 143. Риби, згідно з архетипним значенням, є чоловічими сперматозоїдами, що вказує на залежність від батька і матері (на малюнку промальовано печеру – утробу).

П.: **144** Що б ви хотіли змінити у вашій власній сім'ї, на відміну від батьківської?

О.: **144** Щоб було більше гармонії, душевності.

П.: **145** Партнеру, що з вами, потрібно платити вагому психологічну ціну, оскільки він повинен відповідати вашим ідеальним планам: "Я хочу гармонії – хіба це погано для партнера, – але де руйную таку гармонію, не бачу". Гармонія для вас полягатиме у вільному маніпулюванні людиною, оскільки готового партнера немає, над ним потрібно попрацювати, щоб привести до гармонії із

собою. "А працювати я буду в тому напрямку, щоб зробити з нього брата". Чуттєвість підміняється маніпуляцією, що є виявом тенденції до психологічної імпотенції.

О.: **145** Так, я омертвляю почуття, адже тоді я можу вільно ним маніпулювати.

Рис. С. 27. Мій звичайний емоційний стан

П.: **146** У вас є щось співзвучне з цією хмаринкою, із сонцем. Можливо, прагнення до високості?

О.: **146** Це мій недолік, але я прагну такої високості.

П.: **146** Недолік полягає у прагненні до високості. Через це виникають тривожність і засмучення. Дійсно, це приносить засмучення: якщо ми прагнемо бути високими, то це комусь треба підтверджувати, окрім нас самих.

Рис. С. 28. Людина, якої я боюся

П.: **146** Це люди з підв'язаним волоссям?

О.: **146** Так. Зараз я не хочу гармонії. Якщо з'явиться така людина, я її відштовхну або приведу до вогнища (див. рис. С. 10). На даний момент я самодостатня, мені ніхто не потрібний.

П.: **146** Ви декларуєте, що повинна бути стійкість, але промальовуєте одну ногу, що вказує на хиткість і потребу, щоб хтось вам щось компенсував: "У мене – одна нога і в нього – теж одна". Отже, "я знаходжу таких хитких, а мені потрібна людина сильна, стійка. Але оскільки я відчуваю, що хитаюсь на одній ніжці, то я не можу бути із стійким партнером: він мною маніпулюватиме і займатиме високу позицію. Я шукаю подібного до себе".

О.: **146** У нас через це – конфлікти.

Аналітико-корекційний коментар психолога 147. Маніпуляція партнером, прагнення позбавити його сили, небажання розуміти його, змінювати себе (адже це можна зробити тільки з іншою людиною) вказують на закритість для отримання нового досвіду.

П.: **147** Чому ви боїтеся цієї людини?

О.: **147** Я самодостатня, хочу жити собі на втіху, стосунки мені не потрібні.

П.: **147** Ви прагнете до іншої людини (ваша фігура нахилена), водночас ви боїтеся гармонії. Так, з одного боку, у психіці є прагнення опускати цей ніж, а з іншого – страх це робити. Людини, що потрапляє в категорію бажаної, ви боїтеся через те, що вона може порушити ваш спокій.

О.: **147** Так, я боюсь цього.

Рис. С. 29. Психічний стан близьких мені людей

П.: Це око, яке плаває у глечичку?

О.: Так, воно виглядає.

П.: **148** З глечика проростає квітка?

О.: **148** Так, це ручка від глечика і рука, яка його повинна підняти.

П.: **148** Оскільки квітка проростає з глечика, всередині рідини немає. Утроба матері для вас перестає бути життєдайною: якщо немає рідини, то вона не дуже корисна для вас, – ви відійшли від матері. Око неначе інтимний жіночий орган, що говорить про залежність від матері і підтверджується малюнком "Мої бажання" (див. рис. С. 25, вода, печера).

О.: **148** Так, я відчуваю таку залежність. Я промальовувала два світи: зовнішній і внутрішній.

П.: **149** Що вас лякає з цього світу – незрозумілий хвіст?

О.: **149** Так.

П.: **150** А ці дві квіточки?

О.: **150** Це одне ціле, замкнене. Куди не підеш, усе рівно дійдеш до одного й того ж самого. Я завжди повертаюсь у сім'ю.

П.: **150** Це свідчить про залежність від батьків: "Як далеко я б не пішла, усе рівно прийду назад".

Рис. С. 30. Я йду назустріч біді

О.: **151** Порізаний папір – це біда.

П.: **151** Біди вже немає?

О.: **151** Є, ось висить інший аркуш.

П.: **152** Біда йде за бідою. Ви спостерігаєте, а хтось долає біду?

О.: **152** Це сама біда, вона ріже папір.

П.: **152** Якщо взяти тільки за одне кільце, то лист не можна порізати, оскільки хтось ріже фактично своїми пальцями. Неначе "я б хотіла запобігти нещастю, яке в мені самій, – я можу розрізати щось цілісне на шматочки".

О.: **152** Так, можливо.

Пояснення 153. Ви неначе знаходитеся над бідною, у вигляді янгола – така високість, чистота, святість, німб над головою. Ніби "в мені дві людини, я руйную якусь цілісність і сама створюю бідну".

Рис. С. 31. Драматична подія мого життя

О.: **154** Це пов'язано з моїм другом. Коли ми перестали спілкуватися, було таке вогнище.

П.: **154** Які відчуття ви пережили?

О.: **154** Мені подобалося переживати страждання.

П.: **155** Яку функцію виконує ця рука?

О.: **155** Вона розриває щось цілісне.

П.: **156** Цілісне в чому?

О.: **156** Гармонію.

П.: **157** Чиї листочки облітають?

О.: **157** Мої.

П.: **157** А його листочки зберігаються?

О.: **157** Ні, теж опадають. Відмінність полягає в тому, що я через страждання ніби наново народжуюся, а він – гине.

Аналітико-корекційний коментар психолога 158. Відчуття самонародження через страждання, негатив, агресію є виявом тенденції до психологічної смерті.

П.: **157** Чому ці почуття відлітають?

О.: **157** Він спостерігав, як я "опадаю", а зараз наші позиції змінилися – я спостерігаю за цим.

П.: **158** Рука виходить із серця?

О.: **158** Так, вона руйнує єдине ціле.

П.: **158** Це серце відлітає і рука разом із ним?

О.: **158** Так.

П.: **158** У малюнку зображений той стан, коли ви залишилися одна?

О.: **158** Це я і він, як єдине ціле.

П.: **159** Він віддає належне.

О.: **159** Я хочу помститися.

П.: **159** Відчуття незавершеності?

О.: **159** Так, я хотіла б довести справу до кінця.

П.: **159** До кінця – це як?

О.: **159** Щоб не залишалось ніяких незавершених справ.

П.: **159** Ущемленості, що "не моє – зверху"?

О.: **159** Так.

Рис. С. 32. Шлях життя

О.: **160** Це моя рука.

П.: **160** Ваша рука маніпулює дівчинкою?

О.: **160** Якщо говорити образами, то це доля, все визначено наперед. Я вірю в те, що коли людина народжується, все вирішено за неї наперед.

П.: **160** Рука – це доля?

О.: **160** Так, це рука долі.

П.: **161** Тобто ви застосовуєте таку руку до людей. Тоді в ній може з'явитися такий ніж (рис. С. 10). Він як з небес, доленосний.

О.: **161** Так, я сама довожу стосунки до такого.

П.: **161** Ви можете визначати долю? Так це і ваша рука?

О.: **161** Так.

Аналітико-корекційний коментар психолога 162. Відчуття визначеності долі, бажання влади та підкорення іншої людини, відчуття себе вищою за оточення, маніпулювання є виявами психологічної імпотенції, адже "я підміню чуттєвість на рацію".

П.: **163** За яких умов виникає цей ніж (див. рис. С. 10)? Він має відношення до цього малюнка?

О.: **163** Так, якщо могла маніпулювати, то виникав цей ніж.

П.: **163** У нього немає іншого вибору, ніж потрапляти в систему маніпулювання: він повинен бути на місці ляльки – вашому дитячому місці.

О.: **163** Так.

П.: **163** Тоді для вас дуже важливо мати біля себе дитину?

О.: **163** Так, щоб я могла робити з нею те, що схочу.

П.: **163** Тоді "я втілюю в себе цю дитину, затакую в тенета". Партнер має змогу бути в цьому райському місці?

О.: **163** Так, до певного моменту.

П.: **163** Він потім тягнеться за цим, це є для нього цінністю.

О.: **163** Насправді це може бути й моє місце.

П.: **164** Це винесено з дитинства, коли ви маніпулювали батьками?

О.: **164** Так, у мене було все, що я хотіла.

П.: **164** Ви "смикали" батьків за мотузки, а вони відповідали?

О.: **164** Так, брала істериками та сльозами.

П.: **164** Чому до цього звівся шлях життя – це так важливо?

О.: **164** Так, важливо. Через це у мене є прагнення володіти іншою людиною та відчувати себе вищою за інших.

Інтерпретація психолога 165. Тоді можна говорити про комплекс меншовартості. Ви – маленька дівчинка, яка намагається від нього врятуватися, занурюючи іншого у стан маніпулювання. Якщо він не співпадає з вашими очікуваннями і не підтверджує ваше володарювання, то ви руйнуєте стосунки. Тобто "я буду володарювати над тобою, тільки в такому варіанті, як на рис. С. 10". Логіка така: "Тобі видавалося, що я тебе люблю, а я тобою маніпулювала. Я знаю, як це робити, і робила з дитинства". Залишається відкритим таке питання: чому там сидить дівчинка, хто подарував їй такі відчуття?

О.: **166** Мати.

П.: **166** Вона давала собою маніпулювати?

О.: **166** Так, вона була люблячою матір'ю.

П.: **166** Ви в ній бачили слабкість, вона ототожнювала себе з вами?

О.: **166** Так, вона хотіла мені дати все, чого не було в неї. Вона подарувала мені прагнення до сили, самостійності.

П.: **167** На вашому шляху життя ми не бачимо кінця й початку, все йде по колу, а тут (лялька) – призупинка, зацикленість на якомусь моменті життя.

О.: **167** Поки я ходжу цим колом, намагаюся знайти в ньому сенс. Я пройшла його не до кінця.

П.: **168** Якщо ця дитяча ситуація була для вас такою зручною, то чому намальовано сльозу? Психіка знає, що це достатньо сумно для вас. Це може бути пов'язано з братом?

О.: **168** Так, прагнення наблизитися до його рівня. Між нами завжди буде відстань і моє прагнення досягти його рівня.

П.: **169** Мабуть, батьки завжди хвалили брата – звідки ви знаєте, що він такий успішний, адже це може дарувати батьківський погляд, а не дитячий. Чому брат має переваги у ваших очах?

О.: **169** Хлопець, із яким я зустрічалася, був нижчий за статусом, і я намагалася підтягнути його.

П.: **169** Ви не казали своєму другу, що хочете бачити біля себе брата?

О.: **169** Так, я їх постійно порівнювала та цим пригнічувала свого друга.

П.: **169** Ви йому вказували, яким він повинен бути?

О.: **169** Так, духовні цінності, які для мене важливі, були знівельовані у наших стосунках.

П.: **169** На самому початку зустрічей у вас усе нівелювалося?

О.: **169** Так, спочатку так і було.

П.: **170** Потім ваші інфантильні потреби взяли верх? Що вас тут не влаштовує?

О.: **170** Мене все влаштовує, як є. Я хочу маніпулювати.

П.: **170** Ви психотерапевтуєтесь від тієї ситуації, коли маніпулювали вами?

О.: **170** Так, мабуть.

Рис. С. 33. Неіснуюча тварина

О.: **171** Я зобразила переляканого птаха і гачок, який тягне все це в небо.

П.: **171** Сюди потрапив птах, від якого є лише слід. Тобто птаха не існує – це символ бажань. У категорію неіснуючого потрапляє свобода: залишається пуповина, фатум, прив'язаність до чогось, як релігія.

О.: **171** Так, у мене є схильність до віри. Я вважаю, що у кожного в житті своя дорога, яка визначена Богом.

П.: **172** Ця собака нагадує людину, з якою ви розійшлися. Він вас підтримував, а тепер це потрапляє в "неіснування". Воно живе, рідне, злите в одне ціле. Хвіст – це фалічний образ, він імпотований, оскільки м'який. Вуха та хвіст зливаються в одне ціле. Сова є символом мудрості: все це не існує, але водночас є бажаним.

О.: **172** Так, я до цього прагну і хочу, щоб було так.

П.: **173** Що символізує цей гачок з неба, який схожий на пуповину? Хто міг би бути на місці цих собак? Можливо, це ви та батько?

О.: **173** Так, можливо, ми так і з'єднані.

П.: **173** Над вогнем (див. рис. С. 10) ми також бачили два серця, які розбиті, але пов'язані між собою. Між ними, як на пуповині, ніж – сексуальний символ, він ударяє. Ми також бачимо зв'язані хвости. Це фалічний (чоловічий) образ, а вухо – жіночий. Образ вуха відноситься до вас, а хвоста – до батька. "Я не можу реалізувати цей взаємозв'язок, тому відношу його до неіснуючого. Мені б хотілося, щоб у нас була така діада".

О.: **174** Так, я спілкуюся з батьком через маму.

П.: **174** Ви уникаєте прямого контакту з батьком?

О.: **174** Контакт був усічений ще з дитинства матір'ю.

Аналітико-корекційний коментар психолога 175. Об'єктивується приховане бажання єднання дівчини з чоловіком, тому зображені вухо та хвіст – символ чуттєвого притяжіння. Якщо, в силу певних подій, було роз'єднання з батьком, то у стосунках із протилежною статтю також може створюватись дистанція, оскільки "в мене немає досвіду прямого контакту з чоловіками. Я контактую з ними через полум'я, яке створюю, маніпулювання, ніж та інші опосередковані засоби, які заміщують моє спілкування з протилежною статтю. Я боюся контакту очі в очі, тому що прямий контакт повинен бути з батьком, з яким нас пов'язує пуповина". Це вказує на тенденцію до психологічної імпотенції.

Комплекс тематичних психомалюнків протагоніста О.

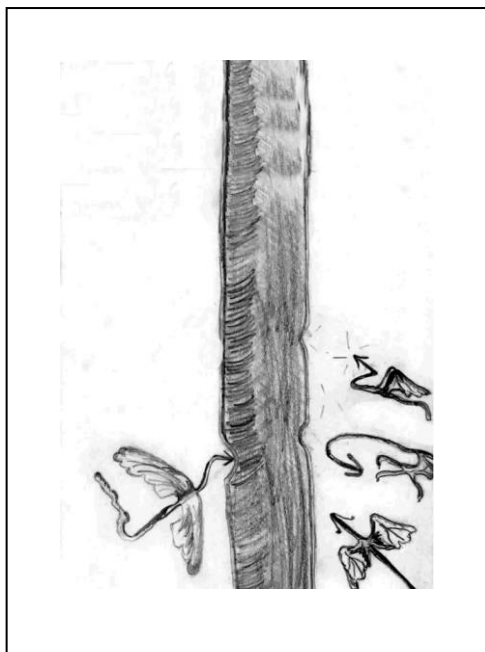

Рис. С. 1. Дорога мого життя

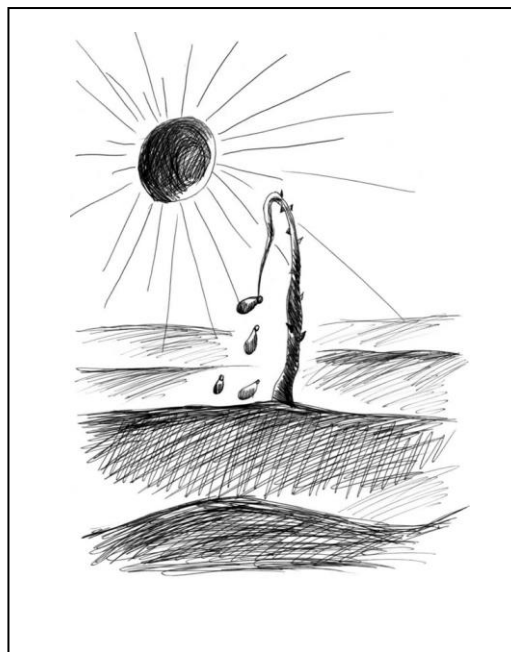

Рис. С. 2. Людина, яку я відчужую

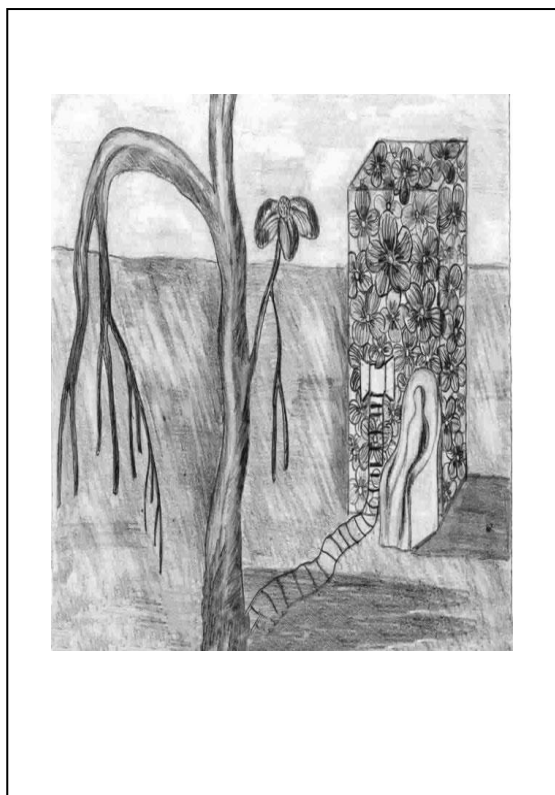

Рис. С. 3. Будинок – дерево – людина

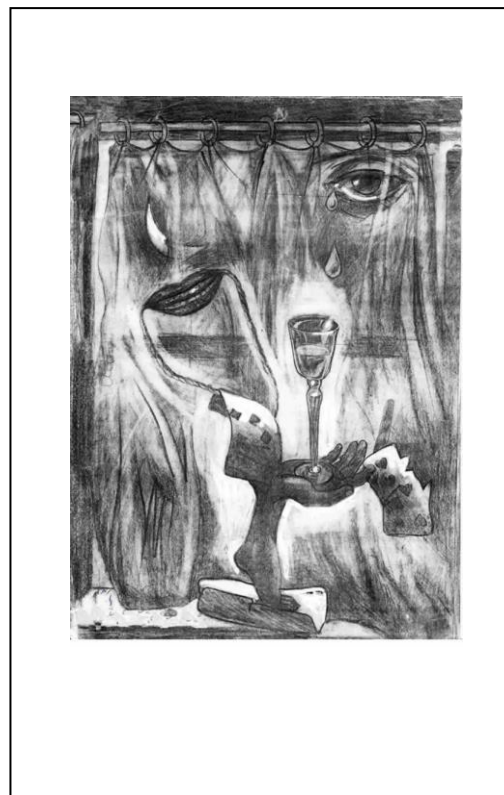

Рис. С. 4. Мій найбільший недолік

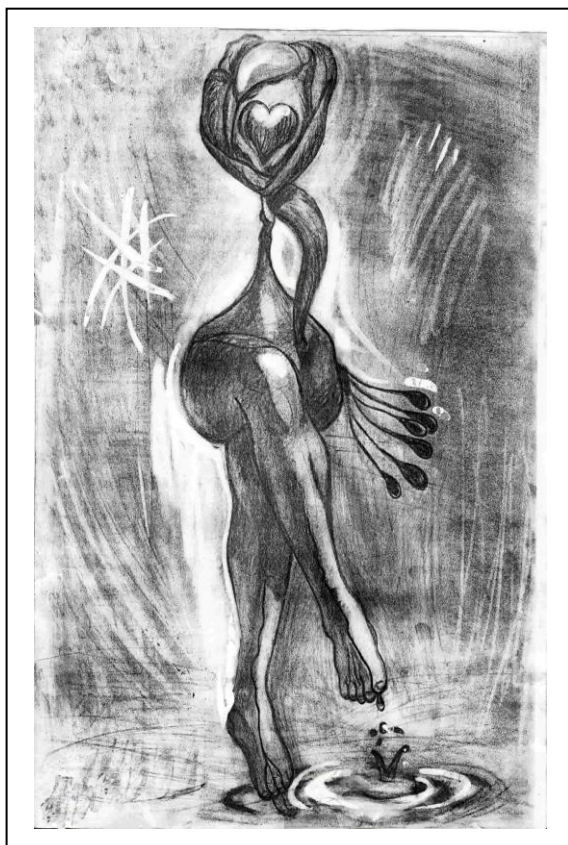

Рис. С. 5. Мій портрет

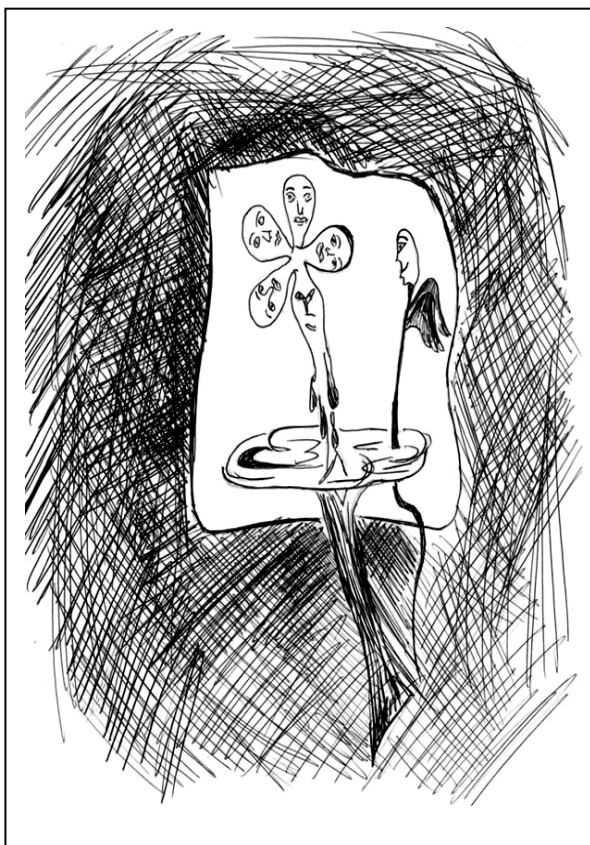

Рис. С. 6. Мій ідеальний партнер

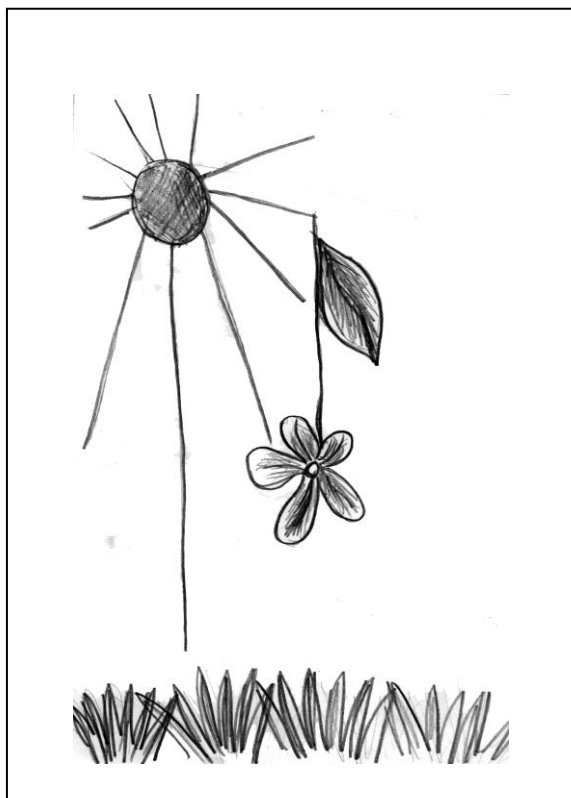

Рис. С. 7. Людина, яку я не люблю

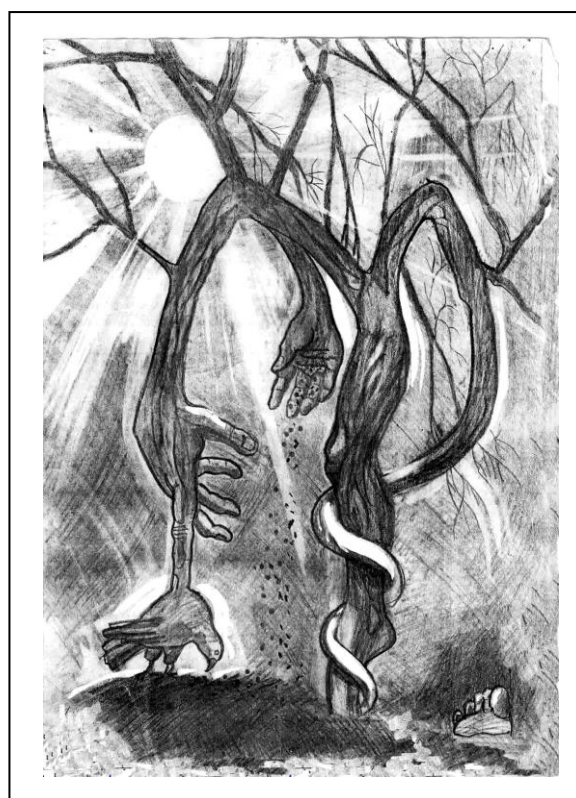

Рис. С. 8. "Я-реальне", "Я-ідеальне"

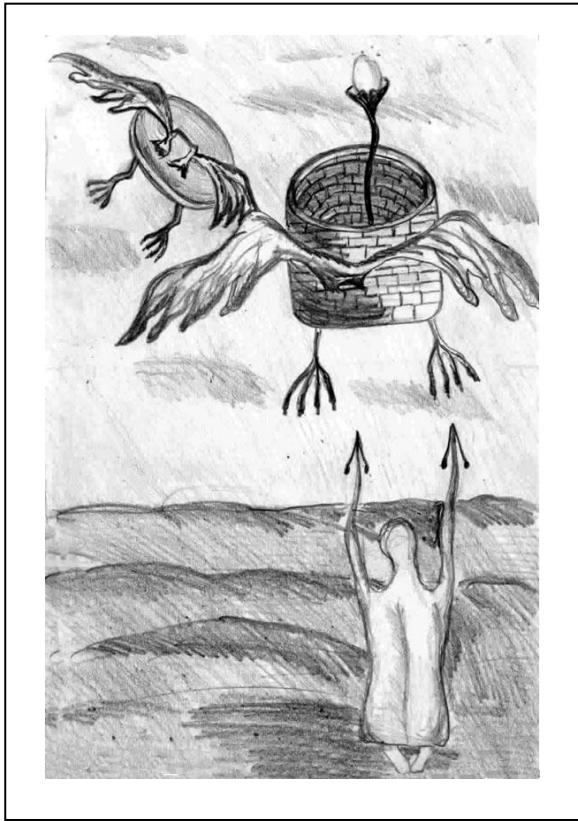

Рис. С. 9. Мій звичайний день

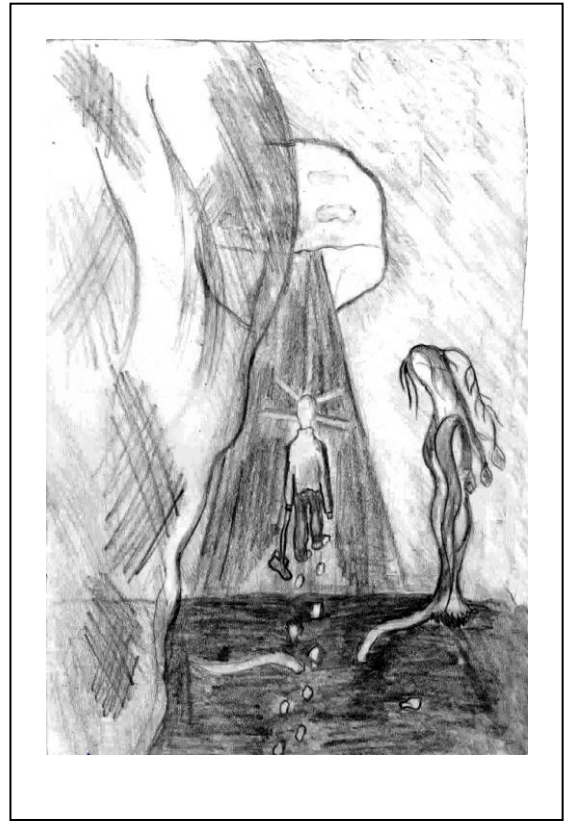

Рис. С. 10. Криза й етапи виходу з неї

Рис. С. 11. Людина, яку я люблю

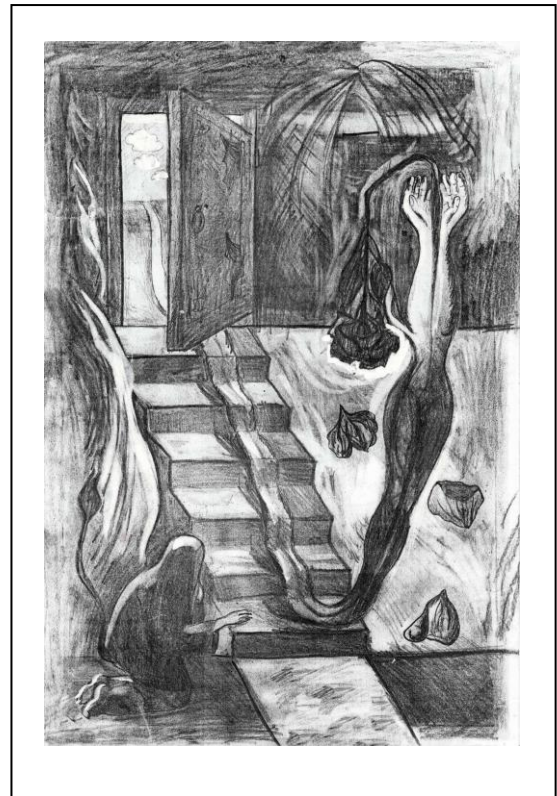

Рис. С. 12. Чоловік, жінка і я

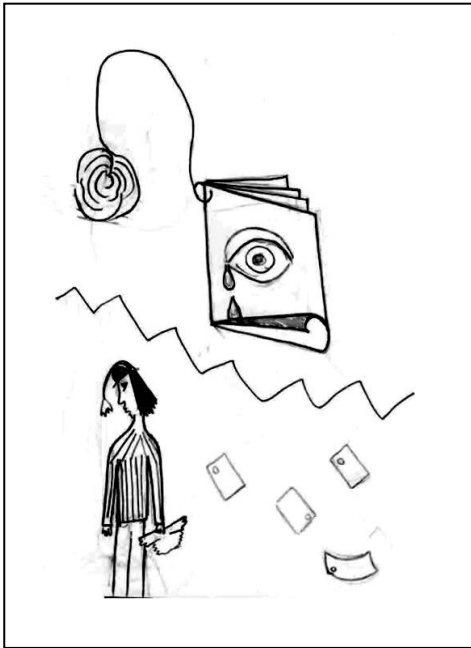

Рис. С. 13. Якби життя можна було б почати спочатку

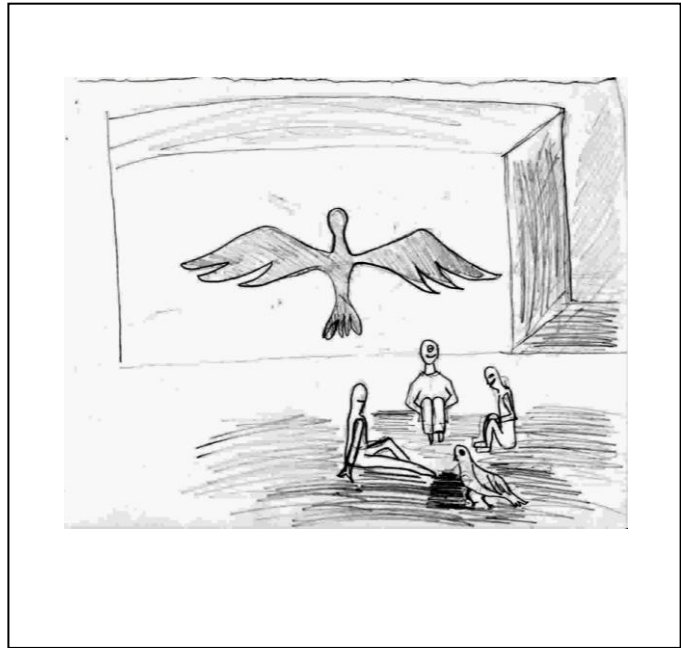

Рис. С. 14. Моя головна проблема у спілкуванні

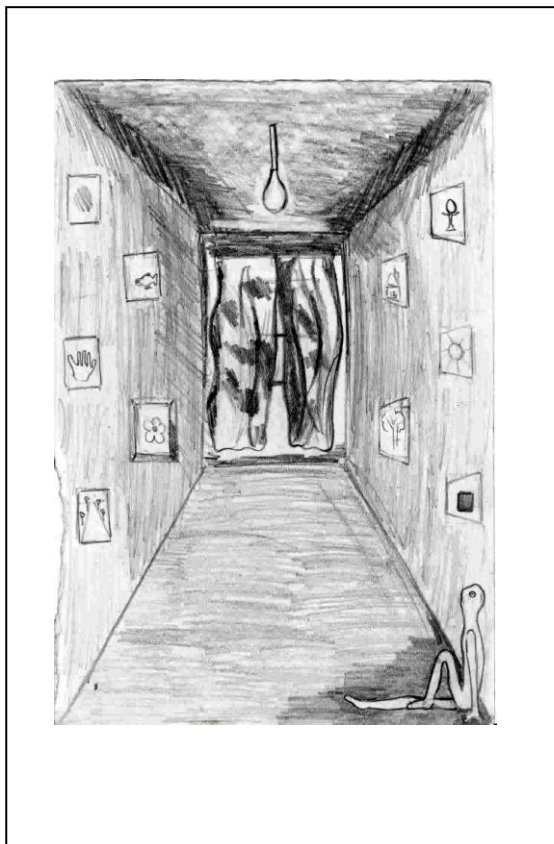

Рис. С. 15. Моя мрія

Рис. С. 16. Як мене бачить оточення

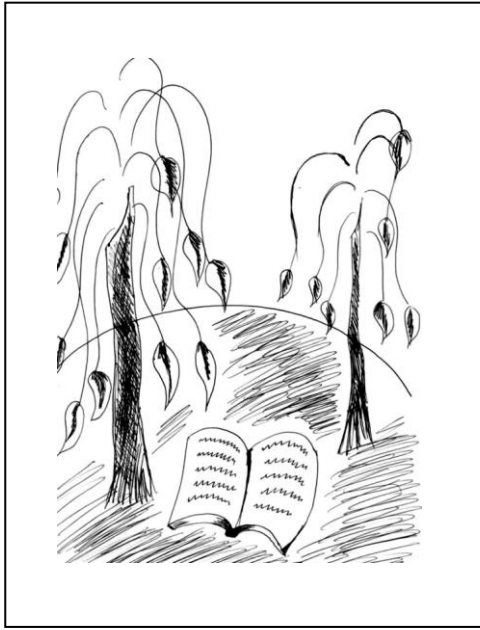

Рис. С. 17. Сприймання щастя

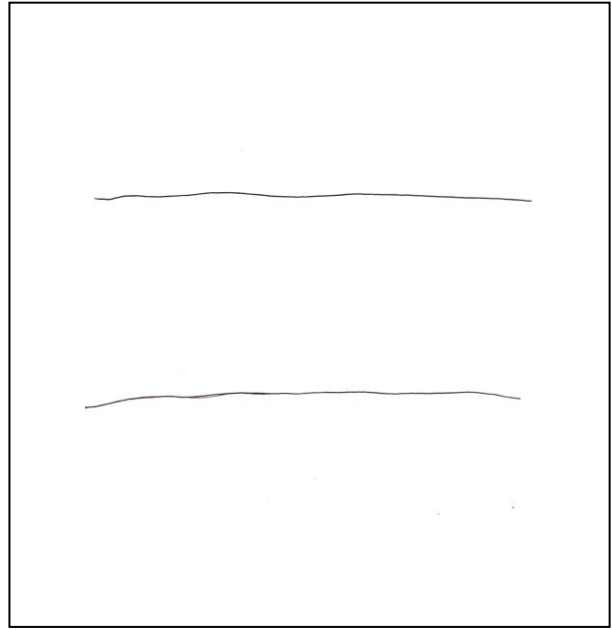

Рис. С. 18. Що мене засмучує

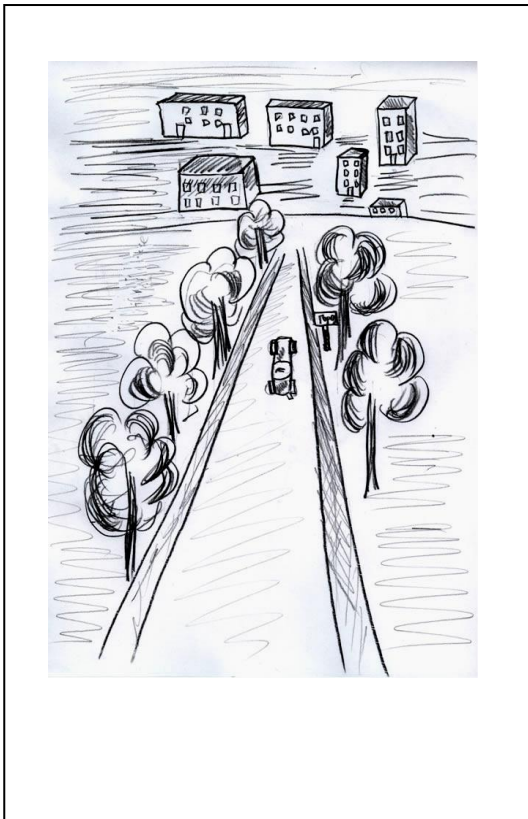

Рис. С. 19. Моя мрія

Рис. С. 20. Самотність

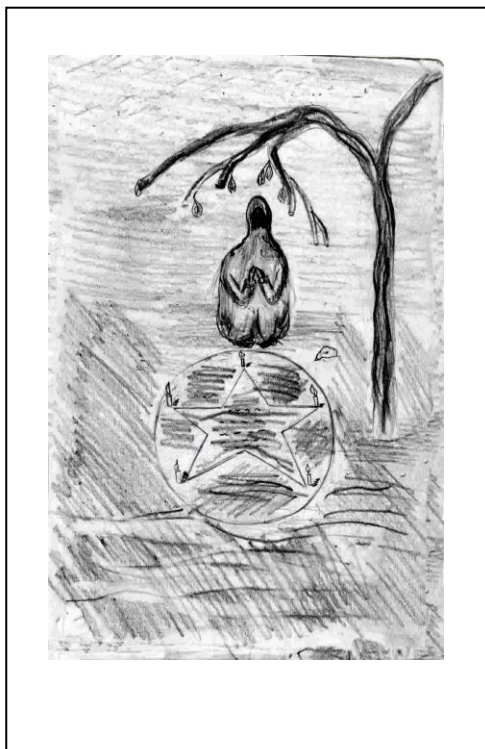

Рис. С. 21. Людина, якої я боюся

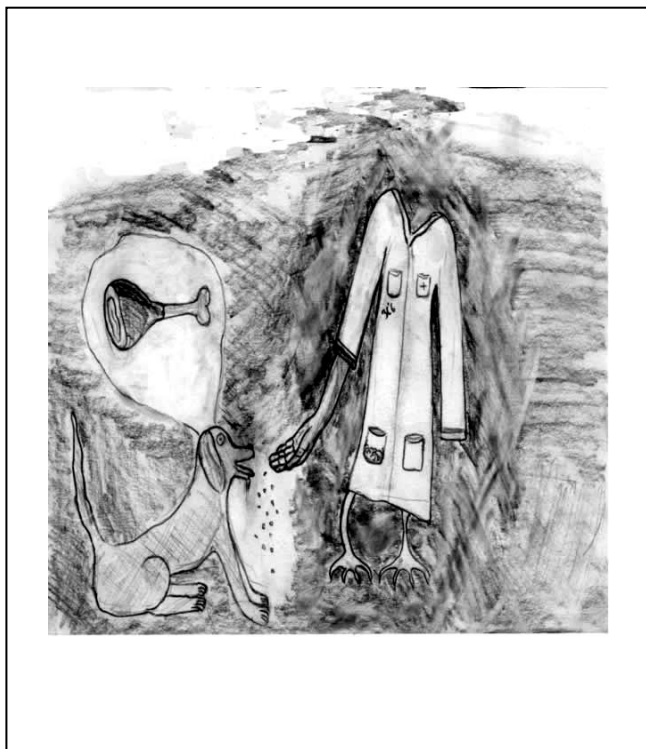

Рис. С. 22. Як мене бачать у службовій ситуації

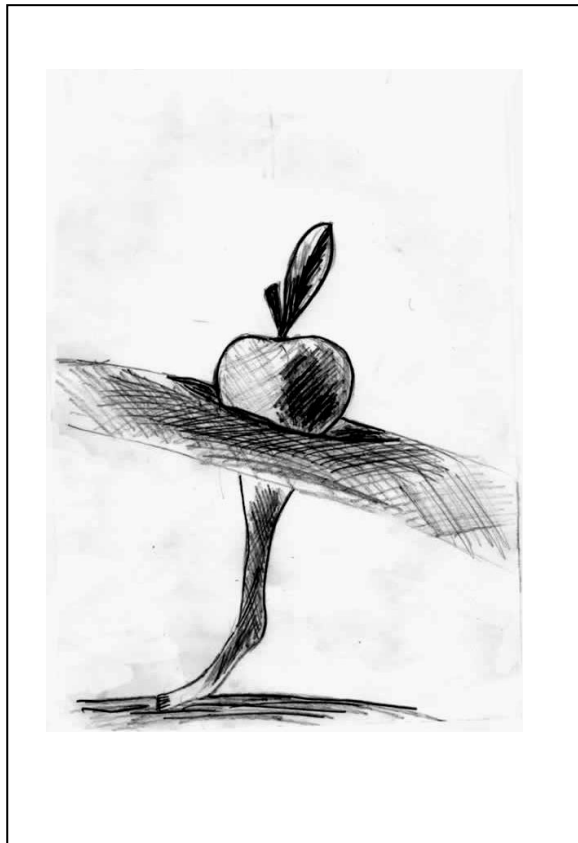

Рис. С. 23. Людина, яку я поважаю

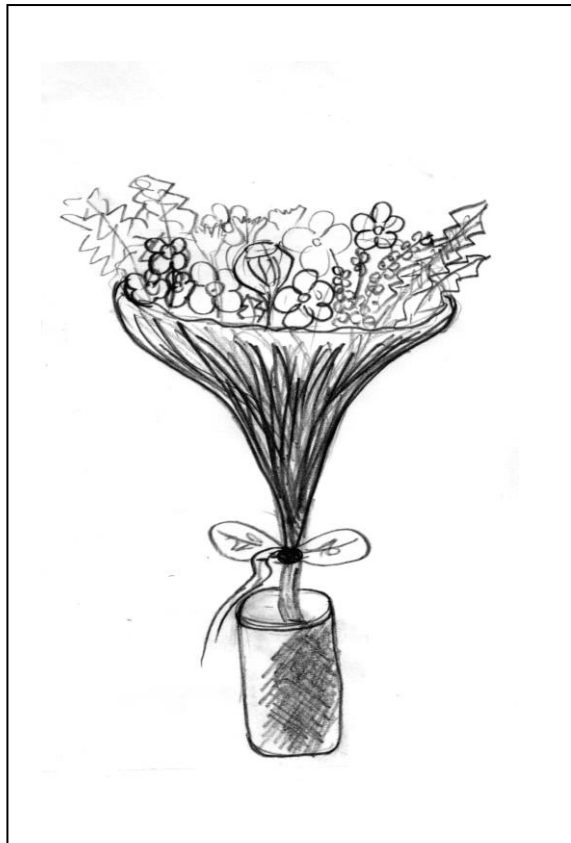

Рис. С. 24. Я в сім'ї батьків

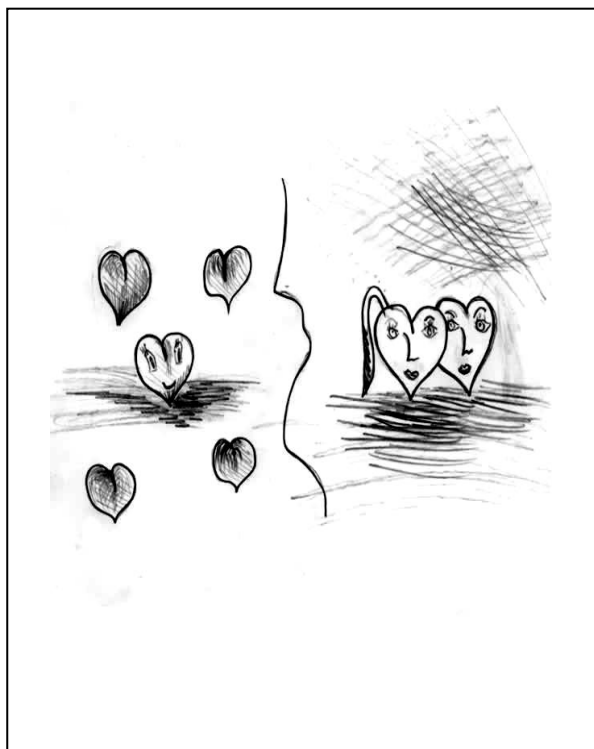

Рис. С. 25. Мої бажання

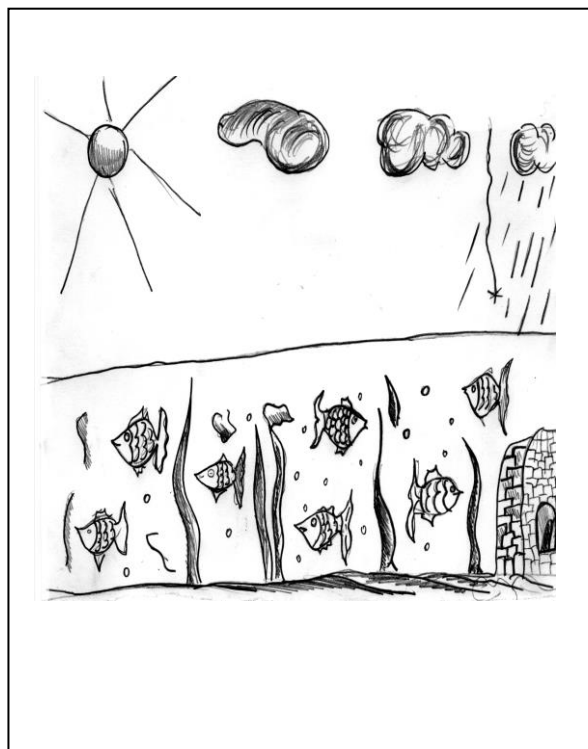

Рис. С. 26. Моя сім'я тепер

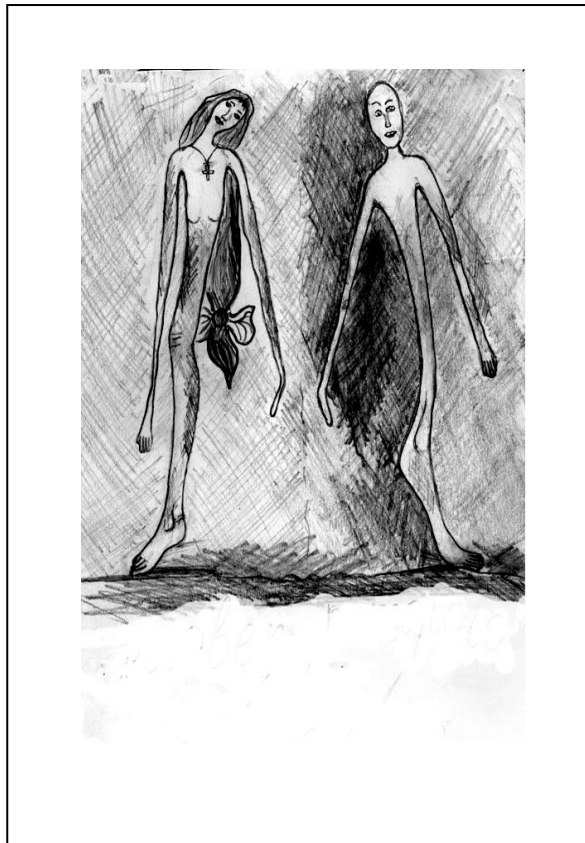

Рис. С. 27. Людина, якої я боюся

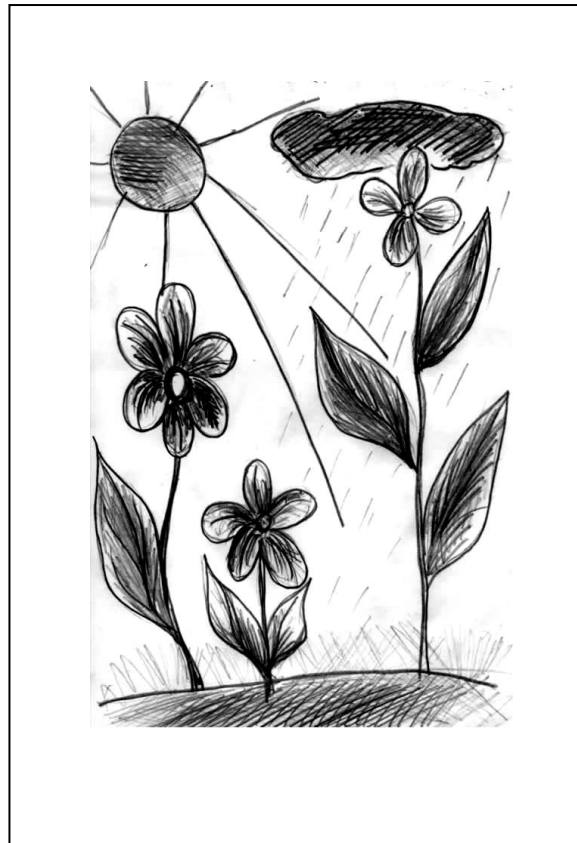

Рис. С. 28. Мій звичайний емоційний стан

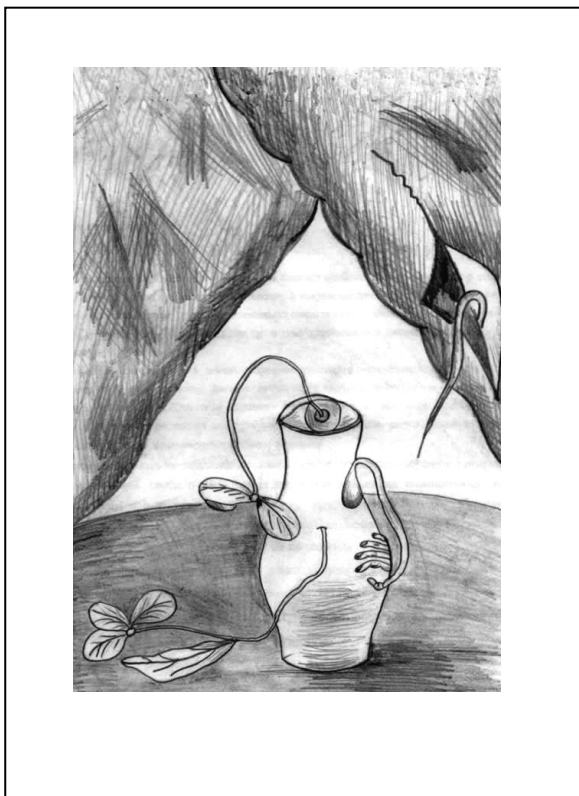

Рис. С. 29. Звичайний психічний стан
близьких мені людей

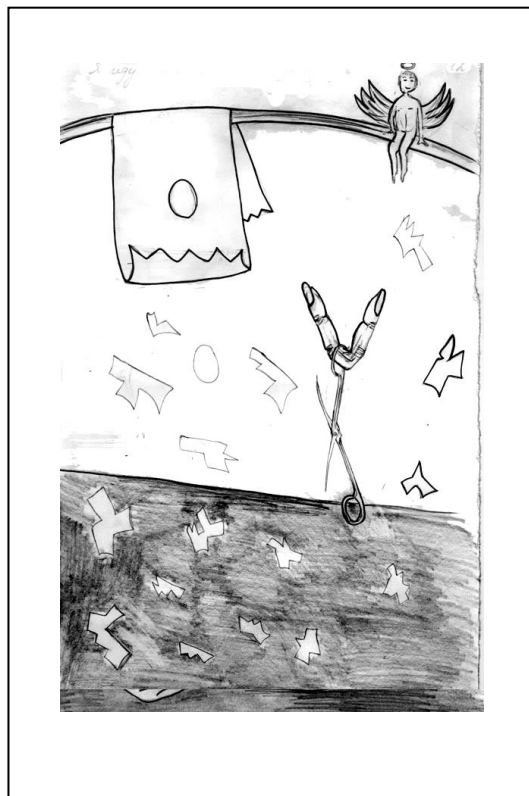

Рис. С. 30. Я йду назустріч біді

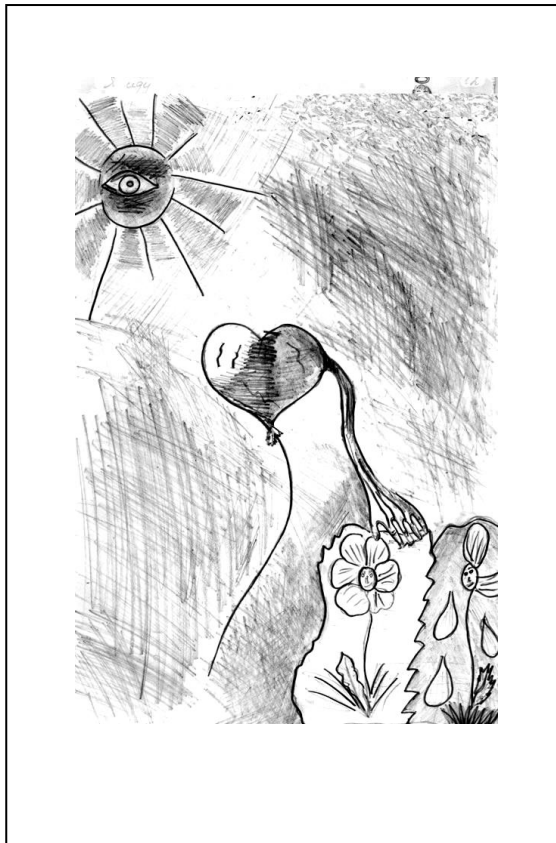

Рис. С. 31. Драматична подія мого життя

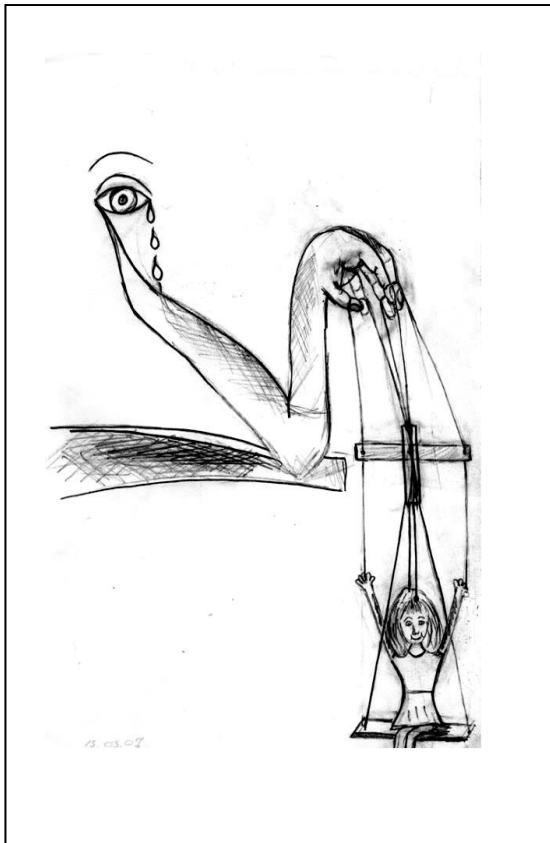

Рис. С. 32. Шлях мого життя

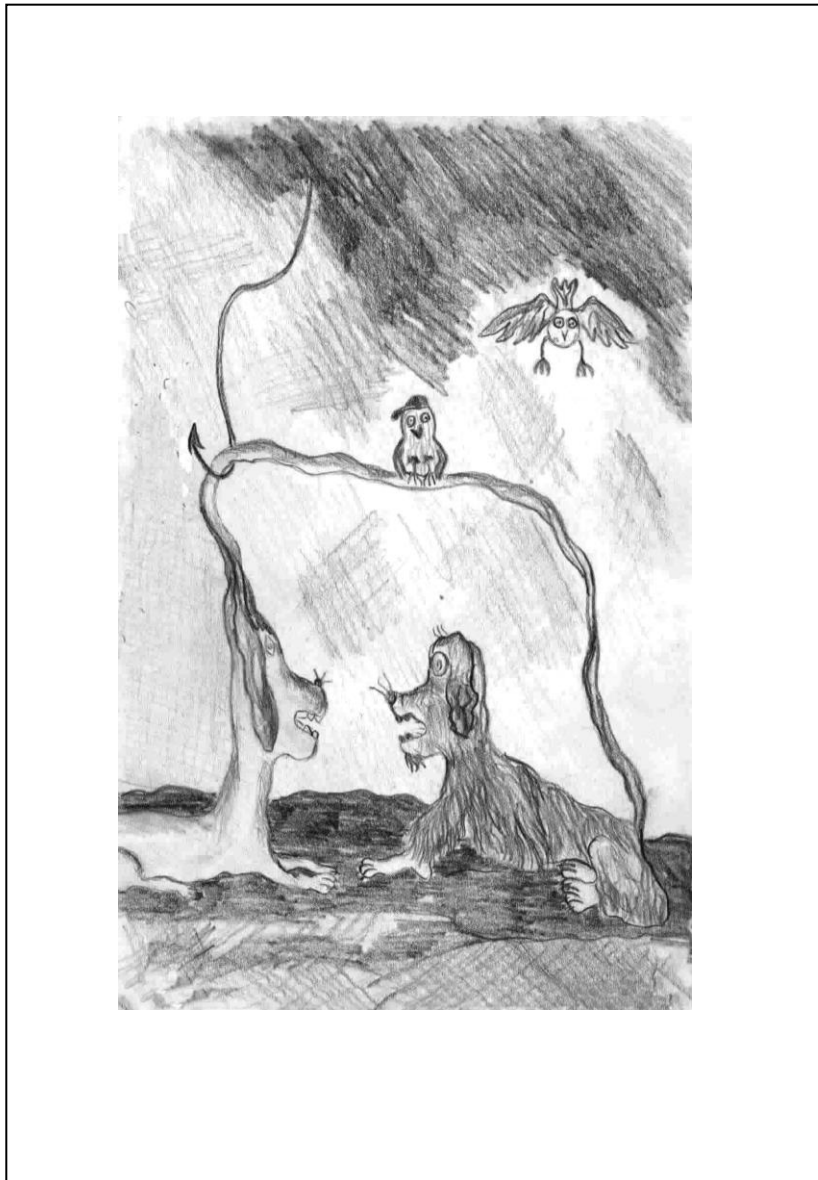

Рис. С. 33. Неіснуюча тварина

Семантика комунікатів, означених за стенограмою психоаналізу комплексу тематичних малюнків протагоніста О. (див. додаток С. 1)

№ з/п	Назва комунікатів психолога та протагоніста	Номер к-та за стенограмою
1	Сприйняття життя як фатуму, долі	1, 3, 4, 27, 87, 160, 171
2	Сприйняття оточення як ворожого	2, 4, 6
3	Страх стосунків з оточуючими людьми	4
4	Закритість для нового досвіду	5, 64
5	Викорінення в собі слабкості	8, 136
6	Тенденція до самопокарання	10, 28, 33, 38, 88, 94, 98, 101, 105, 108, 118, 153
7	Селекціонування оточення через випробування партнерів на психологічну силу, відданість	12, 22, 54
8	Вплив батька на імпотування психіки О.	13, 39
9	Відчуття штучності життя, неіснування	14, 84, 124
10	Залежність від брата	15, 21
11	Страх створення власної родини	16
12	Відчуття внутрішньої спустошеності	17, 84
13	Відчуженість від життя	19, 48, 59, 124
14	Залежність від сім'ї	18, 47, 61, 23, 57, 63, 67, 69, 75, 78, 79, 123, 138, 142, 150, 167, 17
15	Тенденція до психологічної смерті, що зароджується в сім'ї	24, 41, 59, 67, 97, 107, 142
16	Внутрішня суперечність (прагнення до самостійності та водночас залежності)	25, 62
17	Вплив травматичних переживань дитинства на зародження тенденції до психологічної смерті	29, 38, 40, 94, 97, 107, 125, 142, 151
18	Внесення негативу О. у стосунки батьків	139
19	Вимушене повторення драм дитинства	29, 30, 59, 154, 163
20	Прояв прихованої образи на батька у прагненні його покарати	42
21	Почуття провини перед батьком	98, 101
22	Тенденція до неіснування	31, 48, 127, 130, 147
23	Парадоксальність принципу задоволення	32, 35, 59, 88, 154
24	Деструктивний вплив едіпової ситуації на психіку О.	43, 48, 49, 59, 63, 67, 69, 78, 79, 80, 87, 97, 106, 109, 125, 138, 139, 142, 167
25	Тенденція до маніпулювання, винесена із сім'ї	164
26	Розчарування як наслідок негативних взаємин із батьком	43
27	Схильність до антисоціальної поведінки	30
28	Відступ від реальності у фантазії	31, 60, 118, 133, 171, 172
29	Відродження через страждання	157
30	Психотерапія від травм дитинства (маніпулювання)	170
31	Потяг до азарту, ризику	37, 73
32	Відчуття сили через переживання страждань	38, 94
33	Неможливість підтримання чуттєвих стосунків з інтимним партнером	11, 43, 44, 46, 49, 50, 51, 54, 80, 94, 103, 112
34	Емоційна омертвілість	44, 45, 48, 49, 86, 93, 99
35	Конкуренція з братом (заздрощі, ревності, суперництво)	62, 168

№ з/п	Назва комунікатів психолога та протагоніста	Номер к-ту за стенограмою
36	Тенденція до оживлення, самонародження	68, 71, 73, 75
37	Тенденція до омертвіння стосунків, руйнування	65, 80, 89, 94, 99, 112, 146, 154, 157
38	Відчуття омертвілості, відсутності динаміки життя	44, 48, 66, 77
39	Тенденція до підкорення, маніпулювання	92, 104
40	Заміна емоцій раціональністю	145
41	Деструктивна залежність від матері	148
42	Внутрішня суперечність (прагнення до самотності та страх бути одною)	117, 118
43	Відчуття невпевненості в собі	136
44	Вплив матері на імпотування психіки О.	107, 174
45	Вияви імпотованості стосунків із батьком	59, 63, 69, 78, 79, 86, 97, 174
46	Тенденція "до сили"	35, 59, 80, 90, 100, 105, 109, 135
47	Єднання з батьком через переживання страждань	29, 34, 42, 80, 87, 109
48	Вплив дитинства на виникнення тенденції до відсторонення, відчуження від оточення	88, 97, 113, 123, 124
49	Відчуття неіснування, втрати себе у ситуації спілкування	113
50	Страх смерті, самотності	113, 115, 117, 118, 124, 127
51	Відчуття самотності серед людей	52, 116, 122, 124
52	Тенденція до самоізоляції, відсторонення	117, 120, 129
53	Прагнення до пізнання	108, 126
54	Недовіра до оточення, винесена із сім'ї	121, 125, 131
55	Віра у надприродне як вияв тенденції до психологічної смерті	133, 171
56	Прагнення до душевної гармонії (через внутрішнє омертвіння)	55, 83, 93, 137, 140, 144, 147, 158
57	Прагнення до любові та єдності з батьками	137, 140.
58	Ідентифікація з матір'ю у горі	166
59	Тенденція "повернення в утробу"	57, 69, 75, 78
60	Страх соціуму	149
61	Домінування енергії мортідо над лібідо	88, 89, 102, 104, 112, 135, 146, 155, 159
62	Тенденція до маніпулювання (доленосності)	135, 160, 163, 161
63	Прагнення до емоційного єднання з батьком	68, 171
64	Тенденція упередження невдач	56, 111, 152
65	Блокування емоцій	41, 58, 93
66	Залежність від соціуму	60
67	Неможливість підтримувати партнерські стосунки	62, 65
68	Суперечність між прагненням до життя та смерті	68, 69, 75, 79, 113, 115
69	Блокування власного потенціалу	72, 75, 77
70	Ідентифікація з братом через негатив	91, 95
71	Прагнення до високості через внутрішнє омертвіння як порятунк від відчуття меншовартості	116, 146, 165

Список узагальнених означень комунікатів в стенограмі психоаналізу комплексу тематичних психомалюнків О.

№ з/п	Назва комунікатів психолога та протагоніста	Номер к-ту за стенограмою
1	Тенденція до життя	21, 26
2	Тенденція до смерті	9, 12, 13, 19, 24, 28, 34, 36, 37, 46
3	Прагнення до створення власної родини	11
4	Психологічна імпотенція (тенденція до омертвіння, руйнування стосунків)	7, 23, 25, 27, 29, 40, 42, 49, 50
5	Домінування рацію над емоціями (прагнення до пізнання)	8, 30
6	Закритість для нового досвіду	1, 2, 4
7	Прагнення до самостійності	16
8	Залежність від сім'ї	3, 6, 10, 11, 14, 17, 18, 32, 33, 35, 36, 42, 45, 46, 50, 51
9	Прагнення до душевної гармонії, любові	44
10	Тенденція до самопокарання	6, 18, 20, 22, 35
11	Тенденція "до слабкості"	5
12	Тенденція "до сили"	8, 22, 29, 34, 49
13	Прагнення до єднання з лібідними об'єктами	35, 45, 51
14	Вияви імпотованості стосунків із лібідними об'єктами	11, 15, 17, 22, 23, 24, 32, 33
15	Прагнення до людей	21, 30, 44
16	Страх реального світу, самотності	1, 2, 3, 37, 31, 37, 38, 39, 41, 43, 47
17	Тенденція до підкорення, маніпулювання, влади	29, 49
18	Тенденція до самоізоляції, відсторонення	37, 39, 40
19	Домінування лібідо над мортідо	11, 44
20	Домінування енергії мортідо над лібідо	27, 29, 38, 48, 49

Діагностика рівня суб'єктивного відчуття самотності

Інструкція: Вам пропонується ряд тверджень. Розгляньте кожне з них та оцініть з точки зору частоти їх вияву у вашому житті за допомогою чотирьох варіантів відповідей: "часто", "інколи", "рідко", "ніколи". Обраний варіант відмітьте знаком "+".

Таблиця Т. 1

Опитувальник методики діагностики рівня суб'єктивного відчуття самотності Д. Рассела і М. Фергюсона

№ з/п	Твердження	Часто	Інколи	Рідко	Ніколи
1	Я почуваюся нещасливим, коли займаюся великою кількістю справ на самоті				
2	Мені немає з ким поговорити				
3	Для мене нестерпно бути таким самотнім				
4	Мені не вистачає спілкування				
5	Я відчуваю, що ніхто насправді мене не розуміє				
6	Я ловлю себе на очікуванні, що люди зателефонують мені або напишуть				
7	Немає нікого, до кого я міг би звернутися				
8	Я більше ні до кого не близький				
9	Оточення не поділяє моїх інтересів та ідей				
10	Я відчуваю себе покинутим				
11	Я не здатний відчувати себе розкутим і спілкуватися з тими, хто мене оточує				
12	Я відчуваю себе абсолютно самотнім				
13	Мої соціальні відносини і зв'язки поверхневі				
14	Я "вмираю" за компанією				
15	Насправді ніхто як слід не знає мене				
16	Я відчуваю себе ізольованим від інших				
17	Я нещасливий, будучи такою знедоленою людиною				
18	Мені важко заводити друзів				
19	Я відчуваю себе ізольованим від інших				
20	Люди навколо мене, але не зі мною				

Обробка результатів методики діагностики рівня суб'єктивного відчуття самотності за Д. Расселом і М. Фергюсоном

Підраховується кількість кожного з варіантів відповідей. Сума відповідей "часто" множиться на три, "інколи" – на два, "рідко" – на один, "ніколи" – на 0. Отримані результати сумуються. Максимально можливий показник самотності – 60 балів; високий ступінь самотності – від 40 до 60 балів; середній – від 20 до 40 балів; низький – від 0 до 20 балів.

Диференційована діагностика депресивних станів

Інструкція: Читайте кожну групу тверджень та оберіть той варіант відповіді, який найбільше вам підходить – 0, 1, 2, 3. Обраний варіант відмітьте знаком "V".

Таблиця У. 1

Опитувальник методики диференційованої діагностики депресивних станів В. А. Жмурова

№ з/п	Вар.	Зміст твердження
1	0	Мій настрій зараз не пригніченіший, ніж зазвичай
	1	Мабуть, він більш пригнічений, ніж зазвичай
	2	Так, він більш пригнічений, ніж зазвичай
	3	Мій настрій набагато пригніченіший, ніж зазвичай
2	0	Я відчуваю, що в мене немає сумного настрою
	1	У мене іноді буває такий настрій
	2	У мене часто буває такий настрій
	3	Такий настрій буває в мене постійно
3	0	Я не відчуваю себе так, ніби я залишився (лася) без чогось дуже важливого для мене
	1	У мене іноді буває таке відчуття
	2	У мене часто буває таке відчуття
	3	Я постійно відчуваю себе так, ніби я залишився(лася) без чогось дуже важливого для мене
4	0	У мене не буває відчуття, ніби моє життя зайшло в глухий кут
	1	У мене іноді буває таке відчуття
	2	У мене часто буває таке відчуття
	3	Я постійно відчуваю себе так, ніби моє життя зайшло в безвихідь
5	0	У мене не буває відчуття, ніби я постарів(ла)
	1	У мене іноді буває таке відчуття
	2	У мене часто буває таке відчуття
	3	Я постійно відчуваю, ніби я постарів(ла)
6	0	У мене не буває станів, коли на душі дуже важко
	1	У мене іноді буває такий стан
	2	У мене часто буває такий стан
	3	Я постійно перебуваю в такому стані
7	0	Я відчуваю спокій за своє майбутнє
	1	Мабуть, майбутнє турбує мене дещо більше, ніж зазвичай
	2	Майбутнє турбує мене значно більше, ніж зазвичай
	3	Майбутнє турбує мене набагато більше, ніж зазвичай
8	0	У своєму минулому я бачу поганого не більше, ніж зазвичай
	1	У своєму минулому я бачу поганого дещо більше, ніж зазвичай
	2	У своєму минулому я бачу поганого значно більше, ніж зазвичай
	3	У своєму минулому я бачу набагато більше поганого, ніж зазвичай
9	0	Надій на краще у мене не менше, ніж зазвичай
	1	Таких надій у мене трохи менше, ніж зазвичай
	2	Таких надій у мене значно менше, ніж зазвичай
	3	Надій на краще у мене набагато менше, ніж зазвичай

10	0	Я боязливий (а) не більше, ніж завжди
	1	Я боязливий (а) більше, ніж зазвичай
	2	Я боязливий (а) значно більше звичайного
	3	Я боязливий (а) набагато більше, ніж завжди
11	0	Хороше мене радує, як і раніше
	1	Я відчуваю, що воно радує мене трохи менше, ніж колись
	2	Воно радує мене значно менше, ніж колись
	3	Я відчуваю, що воно радує мене набагато менше, ніж колись
12	0	У мене немає відчуття, що моє життя беззмістовне
	1	У мене іноді буває таке відчуття
	2	У мене часто буває таке відчуття
	3	Я постійно відчуваю себе так, ніби моє життя втратило сенс
13	0	Я засмучений (а) не більше, ніж зазвичай
	1	Мабуть, я трохи більше засмучений (а), ніж зазвичай
	2	Я засмучений (а) значно більше, ніж зазвичай
	3	Я засмучений (а) набагато більше, ніж зазвичай
14	0	Я отримую задоволення від приємного, як і раніше
	1	Я отримую таке задоволення трохи менше, ніж раніше
	2	Я отримую таке задоволення значно менше, ніж раніше
	3	Я не отримую тепер задоволення від приємного
15	0	Зазвичай я не відчуваю провини, якщо немає на це причини
	1	Іноді я відчуваю себе так, ніби я в чомусь винна
	2	Я часто відчуваю себе так, ніби я в чомусь винна
	3	Я постійно відчуваю себе так, ніби я в чомусь винен (а)
16	0	Якщо у мене щось не так, я звинувачую себе не більше звичайного
	1	Я звинувачую себе за це дещо більше звичайного
	2	Я звинувачую себе за це значно більше звичайного
	3	Якщо щось у мене не так, я звинувачую себе набагато більше звичайного
17	0	Зазвичай у мене не буває ненависті до себе
	1	Іноді буває, що я ненавиджу себе
	2	Часто буває так, що я себе ненавиджу
	3	Я постійно відчуваю, що ненавиджу себе
18	0	У мене не буває відчуття, ніби я застряг (ла) у гріхах
	1	У мене тепер іноді буває це відчуття
	2	У мене тепер часто буває це відчуття
	3	Це відчуття тепер у мене не проходить
19	0	Я звинувачую себе за провини інших не більше звичайного
	1	Я звинувачую себе за них дещо більше звичайного
	2	Я звинувачую себе за них значно більше звичайного
	3	За провини інших я звинувачую себе набагато більше звичайного
20	0	Стану, коли все здається безперспективним у мене зазвичай не буває
	1	Іноді у мене буває такий стан
	2	У мене часто буває такий стан
	3	Цей стан тепер у мене не проходить

21	0	Відчуття, що я заслуговую на покарання, у мене не буває
	1	Іноді буває
	2	Часто буває
	3	Це відчуття переслідує мене постійно
22	0	Я бачу в собі не менше хорошого, ніж раніше
	1	Я бачу в собі трохи менше хорошого, ніж раніше
	2	Я бачу в собі значно менше хорошого, ніж раніше
	3	Я бачу в собі набагато менше хорошого, ніж раніше
23	0	Зазвичай я думаю, що в мені поганого не більше, ніж у інших
	1	Іноді я думаю, що в мені поганого більше, ніж у інших
	2	Я часто так думаю
	3	Я постійно думаю, що поганого в мені більше, ніж у інших
24	0	Бажання померти у мене не буває
	1	Це бажання у мене іноді буває
	2	Це бажання у мене буває тепер часто
	3	Це бажання тепер постійно мене переслідує
25	0	Я не плачу
	1	Я іноді плачу
	2	Я плачу часто
	3	Я хочу плакати, але сліз у мене вже немає
26	0	Я не відчуваю, що я дратівливий (а)
	1	Я дратівливий (а) дещо більше звичайного
	2	Я дратівливий (а) значно більше звичайного
	3	Я дратівливий(на) набагато більше звичайного.
27	0	У мене не буває станів, коли я не відчуваю своїх емоцій.
	1	Іноді у мене буває такий стан.
	2	У мене часто буває такий стан.
	3	Це стан у мене тепер не проходить
28	0	Моя розумова активність ніяк не змінилася
	1	Я відчуваю тепер якусь "нерозбірливість" у своїх думках
	3	Я зовсім ні про що тепер не думаю (голова порожня)
29	0	Я не втратив (ла) інтерес до інших людей
	1	Я відчуваю, що колишній інтерес до людей дещо зменшився
	2	Я відчуваю, що мій інтерес до людей значно зменшився
	3	У мене зовсім пропав інтерес до людей (я нікого не хочу бачити)
30	0	Я ухвалюю рішення, як і зазвичай
	1	Мені важче ухвалювати рішення, ніж звичайно
	2	Мені набагато важче ухвалювати рішення, ніж звичайно
	3	Я вже не можу сам (а) прийняти ніяких рішень
31	0	Я не менш привабливий (а), ніж зазвичай
	1	Мабуть, я менш привабливий (на), ніж зазвичай
	2	Я менш привабливий (на), ніж зазвичай
	3	Я відчуваю, що я виглядаю тепер просто потворно
32	0	Я можу працювати, як завжди

	1	Мені дещо важче працювати, ніж зазвичай
	2	Мені значно важче працювати, ніж зазвичай
	3	Я зовсім не можу тепер працювати (все падає з рук)
33	0	Я сплю не гірше, ніж зазвичай
	1	Я сплю дещо гірше, ніж зазвичай
	2	Я сплю значно гірше, ніж зазвичай
	3	Тепер я майже зовсім не сплю
34	0	Я втомлююся не більше, ніж зазвичай
	1	Я втомлююся дещо більше, ніж зазвичай
	2	Я втомлююся значно більше, ніж зазвичай
	3	У мене вже немає ніяких сил щось робити
35	0	Мій апетит не гірше звичайного
	1	Мій апетит дещо гірше звичайного
	2	Мій апетит значно гірше звичайного
	3	Апетиту у мене тепер зовсім немає
36	0	Моя вага залишається незмінною
	1	Я трохи схуд (ла) останнім часом
	2	Я помітно схуд (ла) останнім часом
	3	Останнім часом я дуже схуд (ла)
37	0	Я ціную своє здоров'я, як і зазвичай
	1	Я ціную своє здоров'я менше, ніж зазвичай
	2	Я ціную своє здоров'я значно менше, ніж зазвичай
	3	Я тепер не ціную своє здоров'я
38	0	Я цікавлюся сексом, як і раніше
	1	Я менше цікавлюся сексом, ніж раніше
	2	Я цікавлюся сексом значно менше, ніж раніше
	3	Я повністю втратив (ла) інтерес до сексу
39	0	Я не відчуваю, що моє «Я» якось змінилося
	1	Тепер я відчуваю, що моє «Я» дещо змінилося
	2	Тепер я відчуваю, що моє «Я» значно змінилося
	3	Моє «Я» так змінилося, що тепер я не впізнаю себе самого
40	0	Я відчуваю біль, як і зазвичай
	1	Я відчуваю біль сильніше, ніж зазвичай
	2	Я відчуваю біль слабше, ніж зазвичай
	3	Я тепер майже не відчуваю болю
41	0	Деякі розлади (сухість у роті, серцебиття, задуха) у мене бувають не частіше, ніж зазвичай
	1	Ці розлади бувають у мене частіше звичайного
	2	Деякі з цих розладів бувають у мене значно частіше звичайного
	3	Ці розлади бувають у мене набагато частіше звичайного
42	0	Вранці мій настрій зазвичай не гірший, ніж увечері
	1	Вранці він у мене дещо гірший, ніж до ночі
	2	Вранці він у мене значно гірший, ніж до ночі
	3	Вранці мій настрій набагато гірший, ніж до ночі

43	0	У мене не буває спадів настрою навесні / восени
	1	Таке одного разу зі мною було
	2	Зі мною таке було два або три рази
	3	Зі мною було таке багато раз
44	0	Поганий настрій у мене буває, але це триває недовго
	1	Пригнічений настрій у мене може тривати з тиждень, до місяця
	2	Пригнічений настрій у мене може тривати місяцями
	3	Пригнічений настрій у мене може тривати до року і більше

**Обробка результатів методики диференційованої діагностики
депресивних станів В. А. Жмурова**

Підраховується кількість кожного з варіантів відповідей (вони одночасно є балами).

Інтерпретація даних

1-9 – депресія відсутня чи незначна
 10-24 – депресія мінімальна
 25-44 – легка депресія
 45-67 – помірна депресія
 68-87 – виражена депресія
 88 та більше – глибока депресія

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аврамченко С. М. Пізнання внутрішньої суперечливості психіки суб'єкта методом психомалюнку: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. – Івано-Франківськ, 2004. – 20 с.
2. Айке Д. Страх. Концепции фрейдистского психоаналитического направления // Энциклопедия глубинной психологии. – М.: ЗАО МГ Менеджмент, 1998. – Т. I.: Зигмунд Фрейд: жизнь, работа, наследие. – 800 с.
3. Аллан Дж. Ландшафт детской души. Психоаналитическое консультирование в школах и клиниках / Пер. с англ. Ю. М. Донца. – СПб.: Диалог; Мн.: Лотаць, 1997. – 256 с.
4. Амбрумова А. Г. Суицидальное поведение как объект комплексного изучения. – М.: НИИ, 1986. – С. 7 – 14.
5. Аристотель. Метафизика. Сочинения: В 4 т. – М.: Мысль, 1976. – Т.1. – 550 с.
6. Бабенко К. А. Взаємозв'язок механізмів символізації змісту несвідомого (на матеріалі психоаналізу комплексу тематичних психомалюнків): Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. – К., 2007 – 20 с.
7. Бадрак В. Антология гениальности. – К.: КВЦ, 2004. – 476 с.
8. Баканов А. А. Актуальные проблемы становления личности в современном мире // Материалы Всероссийской научно-практической конференции 30 – 31 мая 2001 г. – Магнитогорск: МаГУ, 2001. – С. 44 – 46.
9. Бакулин Б. Почему мы жаждем бессмертия. Человек перед лицом смерти и бессмертия // Наука и религия. – 1993. – № 11. – С. 24 – 27.
10. Балашов Л. Е. Жизнь, смерть, бессмертие. – М., 1996. – 96 с.
11. Балдаев Д. С. Татуировки заключенных / Под ред. А. М. Судакова. – СПб.: Лимбус Пресс, 2001. – 168 с.
12. Балинт М. Базисный дефект: терапевтические аспекты регрессии. – М.: Когито-Центр, 2002. – 256 с.
13. Балл Г. О. Види наукової діяльності і предмет практичної психології // Практична психологія: теорія, методи, технології. – К.: Ніка-центр, 1997. – С. 28 – 32.
14. Бассин Ф. В. Сознание, бессознательное и болезнь // Вопросы философии. – 1971. – № 9. – С. 90 – 102.
15. Бассин Ф. В. "Значащие" переживания и проблема собственно-психологической закономерности // Вопросы психологии. – 1972. – № 6. – С. 13 – 24.
16. Бассиони К. Воспитание народоубийц. – СПб.: Академический проект, 1999. – 220 с.
17. Белкин А. И. Вожди или призраки. – М.: Олимп, 2000. – 288 с.
18. Бедненко Г. Б. Греческие богини: архетипы женственности. – М.: Независимая фирма «Класс». – 320 с.
19. Бердяев Н. А. Философия свободного духа. – М.: Республика, 1994. – 480 с.
20. Бердяев Н. А. Самоубийство (психологический этюд) // Психологический журнал. – 1992. – Т. 13. – № 2. – С. 96 – 106.
21. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры. – М.: Современный литератор, 2006. – 448 с.
22. Біла О. Г. Психокорекційні можливості методу активного соціально-психологічного навчання (на матеріалі підготовки психологів-практиків): Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. – К., 2002. – 19 с.
23. Білуха Т. І. Розвиток особистості майбутнього психолога-практика засобами корекційно-виховного впливу: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. – Івано-Франківськ, 2006. – 20 с.
24. Блюм Г. Психоаналитические теории личности. – М.: КСП, 1996. – 247 с.
25. Бодалёв А. А. Личность и общение. – М.: Педагогика, 1983. – 272 с.
26. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть. – М.: Добросвет, 2000. – 387 с.
27. Божович Л. И. Психологический анализ условий формирования и строения гармоничной личности. – М.: Наука, 1981. – 257 с.
28. Болен Д. С. Богиня в каждой женщине. Новая психология женщины. Архетипы богинь. – М., 2006. – 272 с.
29. Большой толковый психологический словарь: В 2-х т. / Под ред. А. Ребера. – М., 2000. – Т. 2. – 560 с.
30. Бондаревська Л. Л. Переживання у структуруванні системних характеристик підсвідомого (на матеріалі АСПН): Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. – Івано-Франківськ, 2007. – 20 с.
31. Бондаренко А. Ф. Психологическая помощь: теория и практика: Учеб. пособие. – К.: Укртехпрес, 1997. – 216 с.
32. Боришевський М. Й. Психологічні механізми розвитку особистості // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 3. – С. 26 – 33.

33. Боулби Дж. Привязанность / Пер. с англ. Г. В. Бурменской – М.: Гардарики, 2003. – 477 с.
34. Боулби Дж. Создание и разрушение эмоциональных связей. – М.: Академический проект, 2004. – 232 с.
35. Булыгина Т. В. Функциональная лингвистика / Т. В. Булыгина, С. А. Крылов // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – С. 112 – 122.
36. Бурбо Л. Пять травм, которые мешают быть самим собой. – К.: София; М.: Гелиос, 2005. – 192 с.
37. Бурлачук Л. Ф. Психотерапия: Учеб. для вузов / Л. Ф. Бурлачук, А. С. Кочарян, М. Е. Жидко. – СПб.: Питер, 2003. – 471 с.
38. Варбан Є.О. Стратегії і прийоми психологічного подолання життєвих криз особистості // Практична психологія та соціальна робота. –1998. – № 8 – 9. – С. 7 – 8.
39. Василюк Ф. Е. Пережить горе. О человеческом в человеке. – М.: Политиздат, 1991. – 290 с.
40. Василюк Ф. Е. Психология переживания (анализ предопределения критических ситуаций). – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 200 с.
41. Василюк Ф. Е. Типология переживания различных критических ситуаций // Психологический журнал. – 1995. – Т. 16. – № 5. – С. 104 – 114.
42. Вильсон Г. Психология артистической деятельности: таланты и поклонники. – М.: Когито-Центр, 2001. – С. 89 – 90.
43. Винникотт Д. В. Способность к одиночеству // Антология современного психоанализа / Под редакцией А. В. Россохина. – М.: Институт психологии РАН, 2000. – Т. 1. – С. 254 – 260.
44. Вишев И. В. Проблема личного бессмертия. – Новосибирск: Наука, 1990. – 248 с.
45. Власов В. Г. Большой энциклопедический словарь изобразительного искусства: В 10 т. – СПб.: ЛИТА, 2000. – Т. 1. – 864 с.
46. Власов В. Г. Стили в искусстве: Словарь. – СПб.: ЛИТА, 1998. – Т. 1. – 672 с.
47. Ганнушкин П. Б. Избранные труды по психиатрии. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – 416 с.
48. Глузман О. В. Агресія та її глибинно-психологічні джерела: Навч. посіб. / О. В. Глузман, А. Е. Мелоян, Л. Г. Туз. – К.: Освіта України, 2006. – 256 с.
49. Головаха Е. И. Психологическое время личности / Е. И. Головаха, А. А. Кроник. – К.: Наукова думка, 1984. – 207 с.
50. Горобець Т.В. Взаємозв'язок психологічних захистів та тенденції до психологічної смерті / Т. В. Горобець, І. В. Калашник // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія Психологічні науки: Зб. наук. праць. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – Вип 19 (43). – С. 222 – 228.
51. Горобець Т. Соціально-перцептивні деформації – епіфеномен психічних захистів: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. – Івано-Франківськ, 2008. – 20 с.
52. Гроф С. Человек перед лицом смерти / С. Гроф, Д. Хелифакс / Пер. с англ. А. Неклесса. – М.: ООО Издательство АТС, 2003. – 239 с.
53. Гроф С. За пределами мозга. – М.: Соцветие, 1992. – 335 с.
54. Губенко А. В. Вызов терроризма (Психологический анализ терроризма) // Практична психологія та соціальна робота. – 2001. – № 1. – С. 43 – 53.
55. Гуревич П. С. Психология: Учеб. пособие. – М.: Старик Ватулинг, 2005. – 715 с.
56. Дали С. Моя тайная жизнь / Пер. с франц. Е. Г. Гендель. – Мн.: ООО Попурри, 2003. – 640 с.
57. Дахин А. Человек как граничная мера бытия материального мира // Популярная психология. – 2005. – № 8. – С. 73 – 77.
58. Джеймс М. Рождённые выигрывать. Трансакционный анализ с гештальт упражнениями / М. Джеймс, Д. Джонгвард / Общ. ред. и послесл. Л. А. Петровской. – М.: Прогресс, 1993. – 336 с.
59. Длугач Т. Б. Имануил Кант: от ранних произведений к “Критике чистого разума”. – М.: Наука, 1990. – 136 с.
60. Дметерко Н. В. Взаємозв'язок мислення суб'єкта з його несвідомою сферою // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Серія Педагогіка і психологія: Зб. статей. – Ялта: РВВ РВУЗ КГУ, 2006. – Вип. 9. – Ч. 2. – С. 222 – 229.
61. Дметерко Н. В. Особистісна проблема як об'єкт пізнання практичного психолога // Актуальні проблеми психології / За ред. С. Д. Максименка. – К.: Главник, 2008. – Т. 10. – Вип. 3. – С. 202 – 203.
62. Євтушенко І. В. Роль архетипної символіки у вираженні інтимних почуттів суб'єкта до близьких йому людей (на основі дослідження міфів, казок та психомалюнків): Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. – К., 2004. – 20 с.
63. Жизнь земная и последующая / Сост. П. С. Гуревич, С. Я. Левит. – М.: Политиздат, 1991. – 415 с.
64. Зажирко М. П. Глибинно-психологічні передумови активізації процесу спілкування (акмеологічний підхід): Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. – К., 1998. – 17 с.

65. Зборовська Н. В. Психодинамічний аналіз літератури. – К.: Академвидав, 2003. – 392 с.
66. Зотов А. Ф. Современная западная философия: Учебн. – М.: Высш. шк., 2001. – 784 с.
67. Зязюн І. Безсвідомість. Підсвідомість, Творчість // Мистецтво та освіта. – 2001. – № 3. – С. 3 – 10.
68. Іваненко Б. Б. Особистісна психокорекція майбутнього практичного психолога засобами активного соціально-психологічного навчання: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. – К., 2005. – 20 с.
69. Історія української літератури. Література другої половини 19 ст. – Харків: Харківська книжкова фабрика ім. Фрунзе. – 559 с.
70. Йоманс Т. Введение в психологию духовного измерения // Психосинтез и другие интегративные техники психотерапии. – М., 1997. – С. 70 – 86.
71. Карамушка Л. Особливості вияву синдрому «професійного вигорання» у вчителів. / Л. Карамушка, Т. Зайчикова, О. Бондарчук // Освіта і управління. – 2003. – Т. 6, № 3. – С. 57 – 66.
72. Калашник І. В. Особливості застосування психодраматичних технік у процесі активного соціально-психологічного навчання // Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. – К., 2005. – Т. 7. – Вип. 7. – С. 151 – 157.
73. Калашник І. В. Проблема психологічної смерті та її глибинно-психологічні витоки // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія Психологічні науки: Зб. наук. праць. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2005. – Вип. 8 (32). – С. 69 – 75.
74. Калашник І. В. Психологічна імпотенція та її вплив на міжособистісну взаємодію // Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. – К., 2005. – Т. 8. – Вип. 8. – С. 124 – 129.
75. Калашник І. В. Філософсько-релігійна сутність категорії психологічної смерті // Зб. статей: Педагогіка і психологія. – Ялта: РВВ РВНЗ КГУ, 2006. – Вип. 9. – Ч. 2. – С. 237 – 242.
76. Калашник І. В. Вплив едіпової залежності на розвиток тенденції до психологічної смерті // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія Психологічні науки: Зб. наук. праць. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2007. – Вип. 14 (38). – С. 26 – 31.
77. Калашник І. В. Глибинно-психологічні витоки феномену тероризму // Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. – К., 2007. – Т. IX. – Ч. 3. – С. 120 – 126.
78. Калашник І. В. Взаємозв'язок едіпової залежності та тенденції до психологічної смерті // Актуальні проблеми психології: Зб. статей / За ред. С. Д. Максименка. – К.: Главник, 2007. – Т. X. – Ч. 1. – С. 106 – 112.
79. Калашник І. В. Нівелювання тенденції до психологічної смерті як передумова профілактики психічного вигорання психолога-практика // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія Психологічні науки: Зб. наук. праць. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2007. – Вип. 19 (43). – С. 38 – 43.
80. Калашник І. В. Вплив базальної тривоги на формування тенденції до психологічної смерті // Актуальні проблеми психології: Зб. статей / За ред. С. Д. Максименка. – К.: Главник, 2008. – Т. X. – Вип. 3. – С. 279 – 285.
81. Калашник І. В. Роль ідентифікації у формуванні тенденції до психологічної смерті / І. В. Калашник, С. Ш. Раджабова // Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. – К., 2006. – Т. 9. – Ч. 6. – С. 171 – 177.
82. Калашник І. В. Розуміння психологічного змісту кольору при інтерпретації психомалюнка психологом-практиком // Матеріали VIII міжнародної наук.-практ. конф. "Наука і освіта – 2005", Дніпропетровськ, 27 лютого 2005 р. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2005. – Т. 49: Психологія. – С. 19 – 20.
83. Калашник І. В. Використання методів казкотерапії в процесі психокорекції дітей дошкільного віку // Матеріали VII підсумкової наук.-практ. конф. викладачів "Актуальні проблеми науки та освіти – 2005", Маріуполь, 4 лютого 2005 р. – Маріуполь: МДГУ, 2005. – С. 72 – 73.
84. Калашник І. В. Діагностика тенденції до психологічної смерті суб'єкта в процесі інтерпретації тематичних психомалюнків / І. В. Калашник, Л. Г. Туз // Матеріали міжнародної наук.-практ. конф. "Теорія і практика допомоги особистості в психологічному консультуванні і психотерапії", Київ, 21 грудня 2005 р. – Київ: КМПУ ім. Б. Д. Грінченка, 2005. – С. 43 – 44.
85. Калашник І. В. Представленість феномену "психологічної смерті" в символіці психомалюнків // Матеріали міжнародної наук.-практ. конф. "Актуальні проблеми психологічної підготовки в системі вищої школи", Одеса, 29 квітня 2005 р. / М-во освіти і науки України, Південноукраїнський держ. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. – Одеса: ПДПУ ім. К. Д. Ушинського, 2005. – С. 138 – 140.
86. Калашник І. В. Влияние тенденции к психологической смерти на процесс общения // Материалы международной психоаналитической конференции "Зигмунд Фрейд – основатель новой

- научной парадигмы: к 150-летию со дня рождения Зигмунда Фрейда", Москва, 16 – 17 декабря 2006 г. – М.: Русское психоаналитическое общество, 2006. – Т. 2. – С. 123 – 130.
87. Калина Н. Ф. Основы психоанализа. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 2001. – 349 с.
88. Карсавин Л. Поэма о смерти // Л. Карсавин Религиозно-философские сочинения. – М., 1992. – Т. 1. – С. 235 – 305.
89. Кемпински А. Экзистенциальная психиатрия. – М.: Совершенство, 1998. – 320 с.
90. Кернберг О. Ф. Агрессия при расстройствах личности и перверсиях / Пер. с англ. А. Ф. Ускова. – М.: Класс, 1998. – 368 с.
91. Кернберг О. Отношения любви: норма и патология. – М.: Независимая фирма "Класс", 2006. – 256 с.
92. Китаев-Смык Л. А. Психология стресса. – М.: Наука, 1983. – 367 с.
93. Кляйн М. Развитие в психоанализе / М. Кляйн, С. Айзекс, Дж. Райверш / Сост. и науч. ред. И.Ю. Романов. – М.: Академический проект, 2001. – 512 с.
94. Кожев А. Идея смерти в философии Гегеля. – М.: Логос; Прогресс, 1998. – 208 с.
95. Кон И. С. В поисках себя (Личность и ее самосознание). – М.: Политиздат, 1984. – 335 с.
96. Коновалова О. А. Глибинно-психологічне пізнання феномену експектацій методом активного соціально-психологічного навчання: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України. – К., 2002. – 18 с.
97. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. – К.: Прогрес, 1989. – 412 с.
98. Краткий психологический словарь-хрестоматия / Сост. Б. М. Петров; Под. ред. К.К. Платонова. – М.: Высш. шк., 1974. – 134 с.
99. Кристал Г. Интеграция и самоисцеление. Аффект, травма и алекситимия / Г. Кристал, Дж. Кристал. – М.: Институт общегуманитарных исследований, 2006. – 800 с.
100. Куттер П. Любовь, ненависть, зависть, ревность. Психоанализ страстей. – М.: София, 2004. – 89 с.
101. Кьеркегор С. Наслаждение и долг. – К., 1994. – 504 с.
102. Лабиринты одиночества: Сб. статей / Пер. с англ.; Сост., общ. ред. и предисл. Н. Е. Покровского. – М.: Прогресс, 1989. – 95 с.
103. Ламетри. Сочинения / Общ. ред. В. М. Богуславского. – М.: Мысль, 1983. – 509 с.
104. Ламонт К. Иллюзия бессмертия. – М.: Политиздат, 1984. – 286 с.
105. Лансберг А. Встречи с тем, что мы называем смертью / А. Лансберг, Ч. Файе. – М., 1991. – 205 с.
106. Лаертский Д. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – М., 1986. – С. 348.
107. Лапланш Ж. Словарь по психоанализу / Ж. Лапланш, Ж.-Б. Понталис / Пер. с франц. Н. С. Автономовой. – М.: Высш.шк., 1996. – 623 с.
108. Лебедев В. И. Психология и психопатология одиночества и групповой изоляции: Учеб. пособие для вузов. – М.: Юнити-Дана, 2002. – 407 с.
109. Левченко И. Е. Феномен социальной смерти // Социологические исследования. – 2001. – № 6. – С. 22 – 31.
110. Лейбин В. М. Постклассический психоанализ: [Энциклопедия]. – М.: Территория будущего, 2006. – Т. 1. – 472 с.
111. Леклер С. Бессознательное – иная логика // Бессознательное: природа, функции, методы, исследования. – Тбилиси: Мецниереба, 1978. – Т. 3. – С. 260 – 269.
112. Лейбин В. М. Психоанализ: Учебник. – СПб.: Питер, 2002. – 576 с.
113. Лейбин В. М. Словарь-справочник по психоанализу. – СПб.: Питер, 2001. – 688 с.
114. Линдемманн Э. Клиника острого горя. Психология эмоций: Тексты / Под ред. В.К. Вилюнаса, Ю.Б. Гиппенрейтера. – М., 1984. – С. 212 – 220.
115. Максименко С. Д., Яценко Т. С. Психология поэзии в рисунке. – К.: Педагогічна преса, 2006. – 80 с.
116. Максименко С. Д. Генезис существования личности. – К.: Издательство ООО КММ, 2006. – 240 с.
117. Максименко С. Д. Психологічна допомога тяжким соматичнохворим: Навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів / С. Д. Максименко, Н. Ф. Шевченко. – К.: Ніжин Міланік, 2007. – 115 с.
118. Максимова Н. Ю. Соціально-психологічні параметри типологізації дисфункційних сімей / Зб. Наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. академіка С.Д. Максименка. – К.: Главник, 2005. – Т. 3. – Вип. 26. – С. 83 – 90.
119. Мамардашвили М. Лекции по античной философии. – М., 1997. – 320 с.
120. Мелоян А. Е. Глибинно-психологічні витоки агресивності (на матеріалах активного соціально-психологічного навчання): Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. – К., 2004. – 20 с.

121. Менингер К. Война с самим собой / Пер. Ю. Бондарева. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2000. – 480 с.
122. Миллер А. Вначале было воспитание. – М.: Академический проект, 2003. – 464 с.
123. Миллер А. Драма одарённого ребёнка и поиск собственного Я. – М.: Академический проект, 2001. – 144 с.
124. Моляко В. Психологическая система тренинга конструктивного мышления // Вопросы психологии. – 2000. – № 5. – С. 136 – 141.
125. Монтень М. Опыты. – М.: Правда, 1991. – 324 с.
126. Морено Дж. Социометрия: Экспериментальный метод и наука об обществе. – М., 1958. – С. 58.
127. Москалец В. П. Психологія релігії: Посібник. – К.: Академвидав, 2004. – 240 с.
128. Моховиков А. Суицидальный клиент: Взгляд гештальт-терапевта // Суицидология: прошлое и настоящее: проблема самоубийства в трудах философов, социологов, психотерапевтов и в художественных текстах. – М., 2001. – С. 457 – 458.
129. Мошенская Л. В. Диагностические возможности комплекса тематических психорисунков в исследовании глубинных аспектов психики: Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. – К., 1998. – 254 с.
130. Мэй Р. Смысл тревоги. – М.: Класс, 2001. – 384 с.
131. Нессельштраус Ц. Г. «Пляски смерти» в западноевропейском искусстве XV в. как тема рубежа средневековья и Возрождения // Культура Возрождения и средние века. – М., 1993. – С. 141–148.
132. Ницше Ф. Сочинения: В 2 т. – М.: Мысль, 1990. – Т. 2. – 658 с.
133. Ничкало Н. Національна доктрина розвитку освіти і педагогічна наука в Україні: Розвиток творчого потенціалу і психологічна культура особистості лідера // Професійна освіта: педагогіка і психологія / За ред. Т. Левовицького, І. Вільш, І. Зязюна, Н. Ничкало. – Київ, 2003. – № 4. – С. 421 – 438.
134. Новейший философский словарь / Сост. А. А. Грицанов. – Мн.: Изд. В. М. Скакун, 1998. – 896 с.
135. Обухов Л. Отто Кернберг о психоанализе и религии // Психоаналитический вестник. – 1998. – № 6. – С. 55.
136. Олпорт Г. Личность в психологии. – СПб., 1998. – 345 с.
137. Ольшанский Д. В. Психология терроризма. – СПб.: Питер, 2002. – 286 с.
138. Основы практичної психології: Підруч. для ВЗО / В. Г. Панок, Т. М. Титаренко, Н. В. Чепелева та ін. – К.: Либідь, 1999. – 536 с.
139. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі: Монографія. – К.: Либідь, 1999. – 447 с.
140. Панок В. Особистість практикуючого психолога. Психотерапевтична ситуація / В. Панок, Л. Уманець // Основы практичної психології: Підруч. для ВЗО. – К.: Либідь, 1999. – С. 216 – 228.
141. Підмогильний В. П. Місто. – К.: Дніпро, 2004. – 384 с.
142. Пірен М. І. Конфліктологія: Підруч. для студ. вищих навч. закладів. – К.: МАУП, 2007. – 360 с.
143. Пірен М. І. Релігійна соціалізація особистості як чинник утвердження духовних цінностей громадянського суспільства // Соціальна психологія. – 2005. – № 6 (14). – С. 31 – 41.
144. Пірен М. І. Соціологія релігії: Підруч. – К.: Видавничий дім "Персонал", 2008. – 344с.
145. Пов'якель Н. І. Професійна рефлексія психолога-практика // Практична психологія та соціальна робота. – 1998. – № 6 / 7. – С. 3 – 6.
146. Практическая психодиагностика. Методики и тесты: Учеб. пособие / Под ред. Д. Я. Райгородского. – Самара: Бахрах-М, 2001. – 592 с.
147. Психоаналитическая хрестоматия: Классические труды / Под ред. М. В. Ромашкевича. – М., 2005. – 431 с.
148. Психоаналитические термины и понятия: Словарь / Под ред. Борнесса Э. Мура и Бернарда Д. Фаина. – М.: Класс, 2000. – 304 с.
149. Психологічна енциклопедія / Автор-упор. О. М. Степанов. – К.: Академвидав, 2006. – 424 с.
150. Психология зависимости: Хрестоматия / Сост. К. В. Сельченко. – М.: Харвест, 2004. – 592 с.
151. Психология личности: Словарь-справочник / Под. ред. П. П. Горностая, Т. М. Титаренко. – К.: Рута, 2001. – 320 с.
152. Психология религиозности и мистицизма: Хрестоматия / Сост. К.В. Сельченко. – Мн.: Харвест; М.: АСТ, 2001. – 544 с.
153. Психология смерти и умирания: Хрестоматия / Сост. К. В. Сельченко. – Мн.: Харвест, 1998. – 656 с.

154. Психологія суїциду: Посібник / В. П. Москалець, Л. Е. Орбан-Лембрик, М. В. Миколайський та ін. – К., 2004. – 288 с.
155. Психология террористов и серийных убийц / Сост. и ред. А. Е. Тарас. – Мн.: Харвест, 2004. – 400 с.
156. Райх В. Психология масс и фашизм. – СПб., 1997. – 380 с.
157. Ранк О. Миф о рождении героя. – М., 1997. – С. 117 – 132.
158. Ранк О. Травма рождения. – М.: Аграф, 2004. – 398 с.
159. Ребер А. Большой толковый психологический словарь. – М., 2000. – 372 с.
160. Рейнгольд Дж. Мать, тревога и смерть. Комплекс трагической смерти. – М.: ПЕРСЭ, 2004. – 384 с.
161. Реутин М. Ю. Пляска смерти. Словарь средневековой культуры. – М., 2003. – С. 360 – 364.
162. Решетников М. М. Психическая травма. – СПб.: Восточноевропейский институт психоанализа, 2006. – 322 с.
163. Романец В. А. Жизнь и смерть в научном религиозном истолковании. – К.: Здоровье, 1989. – 185 с.
164. Рохас К. Мифический и магический мир Сальвадора Дали / Пер с исп. Н. Матяш. – М.: Республика, 1999. – 303 с.
165. Руднев В. П. Характеры и расстройства личности. Патография и метапсихология. – М.: Класс, 2002. – 272 с.
166. Рибалка В. В. Теорії особистості у вітчизняній психології: Навч. посіб. – К.: ІПППО АПН України, 2006. – 400 с.
167. Самосознание и защитные механизмы личности: Хрестоматия. – Самара: Бахрах-М, 2003. – 656 с.
168. Семиченко В. А. Пути повышения эффективности изучения психологии. – К.: Магистр-S, 1997. – 124 с.
169. Сенека. Философские трактаты / Пер. с лат. – СПб.: Алетейя, 2000. – 398 с.
170. Сенека. Письма к Луцилию. Трагедии. – М.: Новая книга, 1996. – 383 с.
171. Селье Г. Стресс без дистресса. – М.: Прогресс, 1979. – 125 с.
172. Сергієнко І. М. Глибинно-психологічні передумови ставлення суб'єкта до інших людей (на матеріалі активного соціально-психологічного навчання): Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Прикарпатський ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2004. – 20 с.
173. Словарь практического психолога / Сост. С. Ю. Головин. – Мн.: Харвест, 1998. – 800 с.
174. Словник-довідник термінів з конфліктології / За ред. М. І. Пірен, Г.В. Ложкіна. – К.; Чернівці: Чернівецький державний університет ім. Ю. Федьковича, 1995. – 318 с.
175. Соловьев С. Искусство требует жертв. Новые художники смакуют образы смерти // Новые Известия. – 2004. – № 9. – С. 3 – 9.
176. Солодухова О. Г. Психологія становлення особистості молодого вчителя в процесі професійної адаптації: Автореф. дис... доктора психол. наук: 19.00.07 / Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України. – К., 1997. – 39 с.
177. Солодухов В. Л. Метафоричність казки як засіб активного соціально-психологічного навчання: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. – Івано-Франківськ, 2006. – 20 с.
178. Спиноза Б. Избранные произведения. – М., 1957. – Т. 2. – С. 7 – 8.
179. Стасько О. Г. Психологічна значущість умовних цінностей та їх вплив на формування ідеалізованого "Я" особистості: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Нац. пед. університет ім. М.П. Драгоманова. – К., 2006. – 20 с.
180. Степанов С. С. Популярная психологическая энциклопедия. – М.: Эксмо, 2003. – 640 с.
181. Стретерн П. Аристотель за 90 минут. – М.: Астрель-АСТ, 2004. – 77 с.
182. Стринберг. Ван Гог (психология творчества). – СПб, 1999. – С. 119 – 192.
183. Стюарт Й., Джойнс В. Современный транзактный анализ: Пер. с англ. - СПб.: Социально - Психологический Центр, 1996. – 332 с.
184. Суини М. Лекции по средневековой философии. – М., 2001. – 303 с.
185. Суицидология: прошлое и настоящее. Проблема самоубийства в трудах философов, социологов, психотерапевтов и в художественных текстах. – М.: Когито-Центр, 2001. – Т. 8. – Вып. 5. – С. 289 – 295.
186. Татенко В. А. Ще раз про предмет психологічної науки // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – № 6. – С. 6 – 8.
187. Тахка В. Обращение с потерей объекта // Журнал практической психологии и психоанализа. – 2000. – № 1. – С. 56 – 69.

188. Теслюк П. В. Полівалентність змісту символіки тематичних психомалюнків (на матеріалі професійної підготовки психологів-практиків): Автореф. дис ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2000. – 20 с.
189. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. – К.: Либідь, 2003. – 376 с.
190. Титаренко Т. М. Запобігання емоційному вигоранню в сім'ї як фактор гармонізації сімейних взаємин: Наук.-метод. посіб. / Т. М. Титаренко, О. Я. Кляпець. – К.: Міленіум, 2007. – 142 с.
191. Титаренко Т. М. Кризове психологічне консультування. – К.: Главник, 2004. – 96 с.
192. Томэ Х. Современный психоанализ / Х. Томэ, Х. Кэхеле / Общ. ред. А. В. Казанской. – М.: Яхтсмен, 1996. – Т. 1: Теория. – 576 с.
193. Трубицына Л. В. Процесс травмы. – М.: Смысл, 2005. – 218 с.
194. Угринович Д. М. Психология религии. – М.: Политиздат, 1986. – 350 с.
195. Українські народні пісні. – К.: Наукова думка, 1991. – 288 с.
196. Уотсон Л. Ошибка Ромео // Психология смерти и умирания: Хрестоматия. – Минск, 1998. – 656 с.
197. Фанти С. Микрпсихоанализ. – М.: ЦПП, 1997. – 400 с.
198. Фанти С. Практический словарь по психоанализу и микрпсихоанализу. – М.: ЦПП, 1997. – 224 с.
199. Фейербах Л. Избранные философские произведения. – М., 1985. – Т. I. – 235 с.
200. Ференци Шандор. Психоанализ и воспитание // Russian Imago 2000. Исследования по психоанализу культуры. – СПб.: Алатейя, 2001. – С. 69 – 77.
201. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М.: Прогресс, 1990. – 308 с.
202. Франкл Дж. Неизведанное Я. – М.: Прогресс, 1998. – 246с.
203. Французская психоаналитическая школа / Под ред. А. Жибо, А. В. Россохина. – СПб.: Питер, 2005. – 567 с.
204. Фрезер Дж. Золотая ветвь: Исследование магии и религии / Пер. с англ. – М.: АСТ, 1998. – 784 с.
205. Фрейд А. Эго и механизмы защиты / Пер. с англ. М. Гинзбурга. – М.: Эксмо, 2003. – 256 с.
206. Фрейд А. Детская сексуальность и психоанализ детских неврозов / А. Фрейд, З. Фрейд. – СПб., 1997. – 387 с.
207. Фрейд А. Психология "Я" и защитные механизмы. – М.: Педагогика-Пресс, 1993. – 546 с.
208. Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции. – СПб.: Питер, 2002. – 384 с.
209. Фрейд З. Влечения и их судьба. – М.: ЭКСМО-ПРЕСС, 1999. – 432 с.
210. Фрейд З. Мы и смерть. По ту сторону принципа наслаждения // С. Рязанцев Танатология – наука о смерти. – СПб., 1994. – 380 с.
211. Фрейд З. Недовольство культурой // З. Фрейд Психоанализ. Религия. Культура. – М.: Ренессанс, 1992. – 296 с.
212. Фрейд З. Очерки по психологии сексуальности. – Мн.: ООО Попурри, 1997. – 480 с.
213. Фрейд З. Печаль и меланхолия // Психология эмоций: Тексты. – М.: МГУ, 1984. – С. 271 – 289.
214. Фрейд З. Будущее одной иллюзии // Сумерки богов. – М., 1989. – С. 94 – 143.
215. Фрейд З. Тотем и табу. Психология первобытной культуры и религии. – СПб.: Алатейя, 1997. – 222 с.
216. Фрейд З. Художник и фантазирование. – М., 1995. – 396 с.
217. Фрейд З. Я и Оно: Сочинения. – М.: Эксмо; Харьков: Фолио, 2005. – 864 с.
218. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. – Мн.: ООО Попурри, 1999. – 624 с.
219. Фромм Э. Душа человека. – М.: Республика, 1992. – С. 13 – 108.
220. Фромм Э. Психоанализ и религия // Сумерки богов. – М.: Политиздат, 1990. – С. 110 – 221
221. Фромм Э. Адольф Гитлер: клинический случай некрофилии. – М., 1992. – 143 с.
222. Хайдеггер М. Время и бытие. – М., 1993. – 144 с.
223. Халецкий А. М. Психоанализ личности в творчестве Тараса Шевченка // История психоанализа в Украине / Сост.: И. И. Кутько, Л. И. Бондаренко, П. Т. Петрюк. – Харьков: Основа, 1996. – 360 с.
224. Хардинг М. Э. Психическая энергия. – М.: Рефлбук, 2002. – 476 с.
225. Харенко С. Г. Психологічні особливості та корекція емоційних станів підлітків (засобами активного соціально-психологічного навчання): Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. – Івано-Франківськ, 2008. – 20 с.

226. Хэгман Дж. Роль Другого в горевании // Журнал практической психологии и психоанализа. – 2002. – №3. – С. 23 – 39.
227. Хейзинга Й. Осень средневековья. – М.: Наука, 1988. – 540 с.
228. Хелл Д. Ландшафт депрессии / Пер. с нем. И. Я. Сапожниковой. – М.: Алетейя, 1999. – 280 с.
229. Хорни К. Женская психология. – СПб., 1993. – 222 с.
230. Хорни К. Самоанализ. Психология женщины. Новые пути в психоанализе. – СПб.: Питер, 2002. – 480 с.
231. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. – М.: Прогресс-Универс, 1993. – 480 с.
232. Хрестоматия по истории психологии / Под ред. П. Я. Гальперина, А. Н. Ждан. – М.: МГУ, 1980. – С. 184 – 188.
233. Хьелл Л. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб.: Питер, 2000. – 607 с.
234. Чебанов С. В. Фигуры Танатоса // Философский альманах. Пятый специальный выпуск. – СПб., 1995. – С. 113 – 124.
235. Чепелева Н. В. Проблемы личностной подготовки психолога-практика в условиях ВУЗа / Н. В. Чепелева, Л. И. Уманец // Материалы международной конференции «Актуальные проблемы психологической службы: Теория и практика». – Одесса, 1992. – С. 111 – 113.
236. Шавровська Н. В. Особливості пізнання психологічних захистів суб'єкта засобами психоаналізу малюнків: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. – Івано-Франківськ, 2007. – 20 с.
237. Швингльхурст Э. Сюрреалисты. – М.: Лабиринт, 1998. – 78 с.
238. Шнейдман Э. С. Душа самоубийцы / Пер. с англ. – М.: Смысл, 2001. – 315 с.
239. Шмидт-Хеллерау К. Влечение к жизни и влечение к смерти. Либи́до и Лета. – М., 2003. – 400 с.
240. Шостром Э. Терапевтическая психология: основы консультирования и психотерапии / Э. Шостром, Л. Браммер / Пер. с англ. В. Абабкова, В. Гаврилова. – СПб.: Сова; М.: Эксмо, 2002. – 624 с.
241. Шпиц Р. Психоанализ раннего детского возраста. – М.; СПб.: Университетская книга, 2001. – 159 с.
242. Энциклопедия глубинной психологии. – М.: ЗАО МГ Менеджмент, 1998. – Т. I: Зигмунд Фрейд: жизнь, работа, наследие. – 800 с.
243. Энциклопедия глубинной психологии. – М.: Когито-Центр, МГМ, 2001. – Т. II: Новые направления в психоанализе. Психоанализ общества. Психоаналитическое движение. Психоанализ в Восточной Европе. – 752 с.
244. Энциклопедия искусства XX века / Автор-сост. О. Б. Краснова. – М.: Олма-Пресс, 2003. – 352 с.
245. Эриксон Э. Детство и общество / Пер. с англ. – СПб.: Ленато, АСТ, 1996. – 592 с.
246. Эриксон Э. Жизненный цикл: эпигенез идентичности // Архетип. – 1995. – № 1. – С. 105 – 114.
247. Юм Д. Трактат о человеческой природе. Книга вторая // Д. Юм Сочинения: В 2 т. – М., 1996. – 927 с.
248. Юнг К. Г. Архетип и символ. – СПб., 1991. – 276 с.
249. Юнг К. Г. Либи́до, его метаморфозы и символы. – СПб., 1994. – 414 с.
250. Юнг К. Г. Практика психотерапии / Пер. А. А. Спектор. – Мн.: Харвест, 2003. – 384 с.
251. Юнг К. Г. Проблемы души нашего времени. – М.: Прогресс, 1994. – 336 с.
252. Юнг К. Г. Собрание сочинений: Конфликты детской души / Пер. с нем. – М.: Канон, 1994. – 336 с.
253. Юрчук В. В. Современный словарь психологии. – Мн.: Современное слово, 1998. – 768 с.
254. Юрьева Л. Н. Кризисные состояния. – Днепропетровск: Арт-Пресс, 1998. – 162 с.
255. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия. – М.: Класс, 1999. – 312 с.
256. Ярема Я. Дитячі переживання і творчість Тараса Шевченка. – Львів: Вчительська громада, 1933.
257. Ясперс К. Духовная ситуация времени. – М.: Политиздат, 1990. – 214 с.
258. Яценко Т. С. Активная социально-психологическая подготовка учителя к общению с учащимися. – К.: Освіта, 1993. – 208 с.
259. Яценко Т. С. Від тестового до психоаналітичного розуміння психомалюнка // Педагогіка і психологія. – 1995. – № 2. – С. 11 – 23.
260. Яценко Т. С. Основи глибинної психокорекції: феноменологія, теорія і практика: Навч. посіб. – К.: Вища шк., 2006. – 382 с.

261. Яценко Т. С. Психоанализ тематических рисунков (практика и теоретические обобщения) // Журнал практического психолога. – 2004. – № 1. – С. 156 – 188.
262. Яценко Т. С. Психологічні основи групової психокорекції: Навч. посіб. – К.: Либідь, 1996. – 264 с.
263. Яценко Т. С. Социально-психологическое обучение в подготовке будущих учителей. – К.: Вища шк., 1987. – 110 с.
264. Яценко Т. С. Теорія і практика групової психокорекції: Активне соціально-психологічне навчання: Навч. посіб. – К.: Вища шк., 2004. – 679 с.
265. Яценко Т. С. Проблеми психологічної смерті в науковій літературі / Т. С. Яценко, І. В. Калашник // Нові технології навчання: наук.-метод. зб. – К.: Інститут інноваційних технологій і змісту освіти, 2007. – Вип. 47. – С. 26 – 34.
266. Яценко Т. С. Активное социально-психологическое обучение: теория, процесс, практика: Учеб. пособие. / Т. С. Яценко, Я. М. Кмит, Б. Н. Алексеенко. – Хмельницкий: НАПВУ; М.: СИП РИА, 2002. – 792 с.
267. Яценко Т. С. Психоаналитическая интерпретация комплекса тематических психорисунков (глубинный аспект) / Т. С. Яценко, Я. М. Кмит, Л. В. Мошенская. – М., 2000. – 192 с.
268. Ainsworth M.D.S. An ethological approach to personality development / M.D.S. Ainsworth, J. Bowlby // American Psychologist. – 1991. – Vol. 46. – P. 333 – 341.
269. Baley S. Drogi samopoznania. – Kraków: Wyd. Wiedza; Zawód Kultura, 1947. – Wyd. 2-e. – 178 p.
270. Bolen Goddesses in Everywoman. – S.F.: Harper&Row, 1984; М.: ИД "София", 2005. – 247 p.
271. Goodman A. Longman dictionary of scientific usage / A. Goodman, E. Payne. – Moscow: Russky Yazyk Publishers, 1989. – 685 p.
272. Horowitz M. J. Stress response syndromes. – Northvale N J Aronson 2 nd-ed, 1986. – 132 p.
273. Kubier-Ross E. On Death and Daing. – New York: Macmillan Publishing Co.; Inc., 1979. – 289 p.
274. Lundin R. Personality theory in behavioristic psychology // J. Werman, R. Heine (Eds.) Concepts of personality. – Chicago: Aldine, 1963. – P. 257 – 290.
275. Overton W. The arrow of time and the cycle of time: concepts of change, cognition, and embodiment // Psychological Inquiry. – 1994. – Vol. 5, № 3. – P. 215 – 237.
276. Perls F. S. Das Ich, der Hunger und die Aggression. Die Anfaenge der Gestalttherapie. – Stuttgart: Klett-Cptta, 1978. – 154 p.
277. Porder M. Projective identification: an alternative hypothesis. Denver.: The Publishing Coopeative, 1987. – 187 p.
278. Sullivan H. S. Conseption of Modern Pshychiatry // Selected Works. – N.Y., 1964. – Vol. 1. – P. 3 – 30.
279. Siefert K. H. Theorien der Berufswahle und der berofflichen Entwicklung // K. H. Seifert, H. H. Eckhardt, W. Jaide Handbuch der Berufspsychologie. –Göttingen, 1977. – S. 173 – 279.

Навчальний посібник

Тамара Семенівна Яценко
Олександр Володимирович Глузман
Ілона Вікторівна Калашник

**Глибинна психологія:
діагностика та корекція тенденції
до психологічної смерті**

Редактори Л. Г. Туз, І.О. Фоменко

Дизайн Г.О. Рогачов

Здано до набору 11.09.08. Підписано до друку 25.10.08.
Формат 84x108/16. Папір офс. №1. Друк офсетний. Гарн. Times New Roman.
Обл.-вид. арк. 29,0. Тираж 500 пр.

Видруковано РВНЗ „Кримський гуманітарний університет” (м. Ялта).
РВВ КГУ
вул. Севастопольська, 2,
м. Ялта,
Автономна Республіка Крим,
Україна,
98635
факс (0654) 32-30-13

